

**KONFERENCIJA
70 GODINA OD HOLOKAUSTA U SUBOTICI**

**KONFERENCIA
70 ÉVVEL A SZABADKAI HOLOKAUSZT UTÁN**

KONFERENCIJA
70 GODINA OD HOLOKAUSTA U SUBOTICI

KONFERENCIA
70 ÉVVEL A SZABADKAI HOLOKAUSZT UTÁN

KONFERENCIJA
70 GODINA OD HOLOKAUSTA U SUBOTICI

KONFERENCIA
70 ÉVVEL AZ ABADKAI HOLOKAUSZTUTÁN

Izdavač / Kiadó:
Jevrejska opština Subotica
Szabadkai Zsidó Hitközség

Za izdavača / A kiadásért felel:
Robert Sabadoš / Szabados Róbert

Prevod / Fordítás:
Viktorija Šimon Vuletić, Dévavári Zoltán

Lektori / Lektorok:
Nevenka Bašić Palković, Jenei Domiéc Tamara

Grafička priprema / Grafikai előkészület: Harangozó Attila

Tiraž / Példányszám:
500

Štampa / Nyomda:
Grafoprodukt Szabadka

2014

Sponzor / Támogató:

SADRŽAJ / TARTALOM

Robert Sabadoš UMESTO PREDGOVORA	7	Szabados Róbert, ELŐSZÓ HELYETT
Zoltan Devavari SUDBINA SUBOTIČKIH JEVREJA U SVETLU ARHIVSKIH DOKUMENATA (1941-1944)	11	Dévavári Zoltán A SZABADKAI ZSIDÓSÁG SORSA A LEVÉLTÁRI DOKUMENTUMOK TÜKRÉBEN (1941-1944)
Mirko Grlica ... A SUBOTICA SE PRAVILA KAO DA JE SVE U REDU.	31	Mirko Grlica SZABADKA ÚGY TETT, MINTHA MINDEN RENDBEN LETT VOLNA
Atila Pejin JEVREJI BAČKOG POTISJA U PERIODU OD 1941. DO 1944. GODINE	59	Pejin Attila A BÁCSKAI TISZA MENTE ZSIDÓSÁGA 1941-1944-BEN
Prof. dr Duško Radosavljević „BIJES PRLJAVIH RUKU” - FAŠIZAM NEKAD I SAD	101	Prof. dr. Duško Radosavljević A KOSZOS KÉZ DŰHE - A FASIZMUS EGYKOR ÉS MOST

Umesto predgovora

70 godina od holokausta u Subotici Konferencija, 12. april 2014. godine

Dame i gospodo,
Predstavnici diplomatskog kora,
Poštovani predstavnici crkava i verskih zajednica,
Poštovani predsednici,
gospodine Gradonačelnice!

Tokom jučerašnjeg dana sa železničke stanice u Subotici tiho, kako je i došao, otišao je spomen vagon posvećen žrtvama holokausta, između ostalog i žrtvama holokausta u Subotici.

Subotica je bila 63. grad koji je posetila putujuća izložba spomen-vagona Fondacije „Povorka živih”. Surova realnost identičnog vagona iz 1944. godine potresla je svakog koji je obišao ovu malu izložbu.

Spomen-vagon bio je u Subotici između 4. i 11. aprila. Za to vreme izložbu je pogledao preko 2000 posetilaca.

Putujuća izložba je stigla u naš grad na inicijativu i u organizaciji nekolicine profesora i nastavnika iz subotičkih škola. Sada na ovom mestu izražavam u svoje ime i u ime Jevrejske opštine Subotica zahvalnost i priznanje svima njima. Zahvalnost i priznanje pripada i učenicima srednjih škola koji su pomagali svojim profesorima i svaki dan bili prisutni na izložbi.

Előszó helyett

70 évvel a Holokauszt után Szabadkán Konferencia, 2014. április 12.

Hölgyeim és uraim,
a diplomáciai testületek képviselői,
az egyházak és a vallási közösségek tisztelt képviselői,
tisztelt elnök urak,
polgármester úr!

A tegnapi nap folyamán, olyan halkán, ahogyan megérkezett, kigördült a Holokauszt áldozatainak szentelt emlékvagon.

Szabadka városa volt a Vagonkiállítás 63. állomása. Ezt a vándorkiállítást az Élet Menete Alapítvány szervezi. Minden látogatót megráz egy igazi, 1944-es vasúti marhavagonban a szembesülés a valóság kegyetlenségével.

Az emlékvagon április 4. és 11. között volt Szabadkán. Ez idő alatt a benne rendezett kiállítást több mint kétezren látták.

Szabadkára a vándorkiállítás néhány helybéli tanár kezdeményezésére és szervezésében érkezett. Most itt a Szabadkai Zsidó Hitközség és a magam nevében fejezem ki hálánkat és köszönetünket mindannyiuknak. Hálával és köszönettel tartozunk azoknak a szabadkai középiskolás diákoknak is, akik segítették tanáraink munkáját, és minden nap ott voltak a kiállításon.

Izložba je bila posvećena upoznavanju i edukaciji onih, koji na svu sreću nisu bili savremenici vremena stradanja, i kao svojevrсни spomen bivšim sugrađanima koji su preko noći nestali iz ovog grada.

Upoznavanje sa vremenom stradanja za mlade generacije je bitno zbog toga da u sadašnje vreme prepoznaju znake, programe i ideologije koje mogu dovesti do ovakvog sumraka ljudskosti.

Današnji skup sa eminentnim predavačima posvećen je sedamdesetoj godišnjici od stradanja subotičkih Jevreja i Jevreja bačkog Potisja.

Tresak zatvorenih vrata na vagonima 16. juna 1944. godine označio je kraj jedne epohe u životu onih koji su bili u vagonima, a verujem i onih koji su ostali u gradu.

Uvek sam sebi postavljao pitanje, a šta je bilo 17. juna 1944. godine u Subotici. Nikada nisam našao odgovor koji bi mi stvorio sliku o tome šta je zaista bilo tog sledećeg dana.

Isto tako, nikada nisam našao razumni odgovor za pomućenost kolektivne svesti, kojim se toliko pomerilo poimanje dobra i zla, da je ovakav događaj u dobroj meri smatran opravdanim, potrebnim i nužnim, sa aspekta uspostavljenih društvenih normi.

Gde je osnova svega?

Ni danas ne znamo odgovor na to pitanje, međutim možemo i moramo učiniti napor da buduće generacije

A kiállítás azokhoz szól, akik szerencsére nem voltak részesei a vészorszaknak. A célja az volt, hogy megismerjék azt, és legyen egy egyedülálló emlékeztető azokra a polgártásainknak, akik tragikus körülmények között tűntek el városunkból.

A vészorszak megismerése a fiatal generációk számára azért fontos, hogy a fiatalok a jelenben tudják felismerni azokat a jeleket, programokat és eszméket, amelyek képesek az emberiséget hasonlóképpen mély árnyékzónába dönteni.

A mai konferencia eminens előadói a szabadkai zsidók és a Tisza mente zsidóságának hetven évvel ezelőtti tragédiájáról szólnak.

Egy korszakot zárt le 1944. június 16-án a marhava-gonok ajtajának zajos csukódása mindazok számára, akik ott voltak a vagonokban, de hiszem, hogy a városban maradtók számára is lezárult egy időszak.

Mindig felvetődött bennem a kérdés: Mi volt 1944. június 17-én Szabadkán? Soha sem kaptam választ erre a kérdésre, hogy mi is történt másnap.

Ugyancsak érthető magyarázat nélküli számomra, hogy hogyan lehetett a tömegek tudata olyannyira zavart, hogy összekeverjék a jót és a rosszat, hogy egy ilyen eseményt nagy mértékben indokoltak, szükségesnek és kellőnek tarsanak az adott társadalmi normák közepette.

oslobodimo tog pitanja, tako što ćemo tragati za korenima i preduzeti sve što je u našoj moći da razum i dobro u ljudima bude uvek ideja vodilja.

Dame i gospodo,

Koristim priliku, kao prvi korak, da apelujem pre svega na velikodostojnike crkava i verskih zajednica, da budu pokretači, da se započnu otvoreni i dobronamerni razgovori bez ikakvih uslova, koji bi u društvu razrešili mnoge nepoznanice, naročito u oblasti obrazovanja.

Uveren sam da bi ovakvi razgovori u javnosti naišli na široko odobravanje i uveliko promenili nerazumevanje i moguće antagonizme.

Dogme i doktrine u svojoj istinitosti tumače odnose i vreme i uvek nose misao i poruku dobro, tako da razlike među nama ne bi smele biti mesto i razlog nerazumevanja ili nesporazuma.

Zahvaljujem se što ste danas ovde sa nama i što ste deo obeležavanja sedamdesetogodišnjice od deportacije subotičkih Jevreja.

Predsednik Jevrejske opštine Subotica
Robert Sabadoš

Mi mindennek az alapja?

Ma sem tudunk erre a kérdésre a felelni. Viszont meg kell kísérelnünk, hogy a következő korosztályt megszabadítsuk ettől a kérdéstől, úgy, hogy kutatjuk a vészkorszak okait, és megteszünk minden tőlünk telhetőt, hogy a józan ész és az emberi jóság legyen mindig vezérfonalunk.

Hölgyeim és uraim!

Kihhasználva a lehetőséget, megteszem az első lépést, és megkövetem az egyházak és a vallási közösségek vezetőit, hogy legyenek mozgatói azoknak az előttünk álló feltétel nélküli beszélgetéseknek, melyek a társadalmunkban jelenlévő sok megválaszolatlan kérdést tisztázzák, különösen az oktatás területén.

Meggyőződésem, hogy egy ilyen párbeszéd széles körű elégedettséget váltana ki, és nagyban hozzájárulna a félreértések kiküszöböléséhez, és a lehetséges ellentétek feloldásához.

A vallási dogmák és előírások igazságaikkal az egymás közötti viszonyokat és az adott kort magyarázzák. Mindig a jóság gondolatát és üzenetét hordozzák. Így a köztünk fennálló különbségek sem szabad, hogy félreértést vagy ellentétet jelentsenek.

Köszönöm, hogy ma itt vannak velünk, és hogy részei a szabadkai zsidóság hetven évvel ezelőtti deportálásának szentelt megemlékezésnek.

Szabados Róbert,
a Szabadkai Zsidó Hitközég elnöke

ZOLTAN DEVAVARI

SUDBINASUBOTIČKIHJEVREJA
U SVETLU ARHIVSKIH
DOKUMENATA (1941-1944)

DÉVAVÁRI ZOLTÁN

ASZABADKAIZSIDÓSÁGSORSA
ALEVÉLTÁRIDOKUMENTUMOK
TÜKRÉBEN (1941-1944)

Előadásom a szabadkai zsidóság második világháború alatti történetét, üldöztetését foglalja össze, Bácskának az 1941-es második impériumváltástól az 1944-es deportálásig tartó időszakig. A nagy számú levéltári dokumentumok lehetővé teszik az események precíz időrendi feldolgozását, ugyanakkor világos képet adnak azokról a hatalmi mechanizmusokról, megfontolásokról is, amelyek 1944 szeptemberéig zajlottak.

Ennek az előadásnak az anyaga képezi a gerincét annak a külön megjelenő kismonográfiának, amely részletesen, 1918-tól dolgozza fel a szabadkai zsidóság politikatörténetének a leghangsúlyosabb állomásait, egyben párhuzamba állítva benne az itteni zsidóság életét, mozgásterét és keretét behatároló két államnak – a jugoszláv királyságnak és Magyarországnak a közösséghez való viszonyát.

U predavanju koje sledi sažet je period istorije i persekucije subotičkih Jevreja tokom Drugog svetskog rata, kao i period istorije Bačke od promene vlasti 1941. godine do vremena deportacije 1944. godine. Veliki broj arhivskih dokumenata omogućava nam da dešavanja obradimo sa preciznim vremenskim sledom i da istovremeno dobijemo jasnu sliku o mehanizmima vlasti i odlukama koje su donošene do septembra 1944. godine.

Suštinu ovog predavanja predstavlja srž jedne posebne, kratke monografije koja počevši od 1918. godine detaljno obrađuje najznačajnije momente političke istorije subotičkih Jevreja, istovremeno prateći paralelno i ovdašnji život Jevreja, njihov prostor delovanja, kao i okvire koje su određivale dve države – jugoslovenska kraljevina, kao i Mađarska, svojim odnosom prema jevrejskoj zajednici.

A katonai közigazgatás időszaka

1941. április 14-én bevonuló magyar hadsereg a város több területén, elsősorban a Halasi úton komoly fegyveres összetűzésekbe került a Szabadkán visszamaradt irreguláris szerb csapatokkal.¹ Az összetűzések következtében a hadsereg 8-10 napos tisztogató akcióba kezdett, amely során elsősorban a „*csetnikgyanús*” szláv lakosság került a razziaák fókuszpontjába. Ebben az időszakban mintegy 900 személy ellen folyt igazoltatási eljárás, s közülük 470-et a palicsi internálótáborban helyeztek el.²

A szükségszerű és ezt követő rendszeres katonai közigazgatás katonai közigazgatás 1941. szeptember 6-ig tartott.³ A katonai közigazgatás alatt a városi katonai parancsnokság 1941. május 20-án újabb nagyszabású razziaát hajtott végre, amely során a hatóságok a „*bűjtogatók, csetnikek, nagyszerb gondolat szóvivői, kétes szerb érzelmű zsidók*” kategóriába sorolt személyek közül újabb 600 személyt tartóztattak le, s közülük 360-at Palicsra internáltak.⁴

¹ IAS: F:60/SGT.192/7-1941: Szabadka thj. Város katonai parancsnokság Külterületi Előadójának zárójelentése

² IAS: F:60/SGT.192/7-1941: Zárójelentés a rendőrközlönytmény szabadkai szolgálatáról. Készítette: Dr. Buócz Béla m. kir. rendőrkapitány-helyettes, Szabadka város m. kir. rendőrközlönytmény vezetője

³ A. Sajti Enikő: Impériumváltások, revízió, kisebbség – Magyarok a Délvidéken 1918-1947, Budapest, 2004. p. 179-181.

⁴ IAS: F:60/SGT.192/7-1941: Zárójelentés a rendőrközlönytmény szabadkai szolgálatáról. Készítette: Dr. Buócz Béla m. kir. rendőrkapitány-helyettes, Szabadka város m. kir. rendőrközlönytmény vezetője

Vreme vojne uprave

Mađarska vojska koja je ušla u grad 14. aprila 1941. godine je u mnogim delovima grada, a prvenstveno na Halaškom putu, došla u oružani sukob sa preostalim, neregularnim srpskim četama u Subotici.¹ Ovi sukobi su imali za posledicu da je vojska krenula u desetodnevnu akciju čišćenja tokom kojeg je prvenstveno južnoslovensko stanovništvo „*sumnjivo na četništvo*” dospelo u fokus racije. U tom periodu je takoreći protiv 900 osoba pokrenut postupak identifikacije, a od njih 470 poslato je u sabirni centar na Paliću.²

Neophodna, a nakon toga i *regularna vojna uprava* trajala je do 6. septembra 1941. godine.³ U vreme trajanja vojne uprave gradska vojna uprava je 20. maja 1941. izvela novu raciju velikih razmera tokom koje su vlasti uhapsile još 600 ljudi uvrštenih u kategoriju „*podstrekača, četnika, glasnogovornika velikosrpske ideje i sumnjive Jevreje lojalne Srbima*” od kojih su njih 360 internirani na Paliću.⁴

¹ IAS: F:60/SGT.192/7-1941: Finalni izveštaj spoljnog predstavnika vojne uprave grada Subotice

² IAS: F:60/SGT.192/7-1941: Finalni izveštaj o službi posebnog policijskog odreda u Subotici. Pripremio: dr Bela Buoc, zamjenik mađarskog kraljevskog načelnika, vođa posebnog mađarskog kraljevskog policijskog odreda u gradu Subotici.

³ A. Sajti Enikő: Promene imperija, revizija, manjine – Mađari u Južnim krajevima 1918-1947 (Impériumváltások, revízió, kisebbség – Magyarok a Délvidéken 1918-1947), Budimpešta, 2004. str. 179-181.

⁴ IAS: F:60/SGT.192/7-1941: Finalni izveštaj o službi posebnog policijskog odreda u Subotici. Pripremio: dr Bela Buoc, zamjenik mađarskog kraljevskog načelnika, vođa posebnog mađarskog kraljevskog policijskog odreda u gradu Subotici.

A levéltári dokumentumok szerint a katonai közigazgatás alatt Szabadka területén két nagy internálótábort hoztak létre. Mindkettő a palicsi úton volt található. A kisebbik, négyszáz fő befogadására alkalmas komplexum eredetileg a *Moravia* lakatosárúgyár tulajdonát képezte. A másik tábor a két világháború között szerb tüzérlaktanyaként funkcionált, s 1.200 férőhelyes volt. Tervben volt egy harmadik tábor felállítása is a vasútállomás mögötti területen, azonban a harcok során megrongálódott épületegyüttes helyreállításától és a tábor felállításától végül eltekintettek.⁵

A fennmaradt dokumentumok alapján arra lehet következtetni, hogy a táborok a maximális létszámot sosem érték el. A legtöbb fogvatartott a szerb nemzetiségűek közül került ki, létszámuk 350-120 között ingadozott. Az internált magyar származású zsidók száma általában 150 és 70 között volt. A táborokban ugyanakkor magyarokat, horvátokat, bunyevácokat, macedónokat, oroszokat, németeket, szlovéneket, törököket, romákat, lengyeleket, bolgárokat és cseheket is fogva tartottak.⁶

A május 20-án megkezdett nagyszabású letartóztatási hullámban többnyire a szabadkai zsidókat fogták le. Közük volt többek között Kalmár Elemér, a Zsidó Hitközség egykori elnöke,⁷ Weizsmann Izsák és Szabó Zoltán, az Ortodox Izraelita Hitközség két kántora⁸ is. A sokasodó letartóztatások miatt a város több befolyásos magyar személye – Schäffer Mihály gimnáziumi főigazgató, Hegedűs Benő esperes plébános vezetésével az eltűzött razzia mér-

⁵ IAS: F:60/SGT.277/1941.

⁶ IAS: F:60/SGT.627/1941

⁷ IAS:F:60/P-2971/1941.

⁸ IAS F:60/P-2648/1941.

Arhivska grada svedoči o tome da su tokom vojne uprave na teritoriji Subotice osnovana dva velika sabirna centra. Oba su se nalazila na paličkom putu. Manji od njih, kompleks pogodan za prihvatanje 400 ljudi, prvobitno je bio imovina fabrike za izradu brava *Moravia*. Drugi logor je između dva svetska rata služio kao privremena kasarna srpske vojske i imao je smeštajni kapacitet za 1.200 ljudi. U planu je bilo podizanje i trećeg logora na teritoriji iza železničke stanice, međutim, kompleks zgrada je bio oštećen tokom borbi, te se na kraju odustalo od renoviranja zgrada i formiranja logora.⁵

Na osnovu sačuvanih dokumenata možemo da zaključimo da ovi logori nikada nisu dostigli da u njima bude smešten maksimalan broj interniranih. Najviše zatvorenika je bilo srpske nacionalnosti, njihov broj se kretao između 120 i 350. Broj interniranih Jevreja mađarskog porekla se uglavnom kretao između 70 i 150. U logorima su istovremeno držali zatvorene i pojedince mađarskog, hrvatskog, bunjevačkog, makedonskog, ruskog, nemačkog, slovenačkog, turskog, romskog, poljskog i češkog porekla.⁶

U velikom talasu hapšenja koji je započeo 20. maja većinom su uhapšeni subotički Jevreji. Među njima su se nalazili i Elemir Kalmar, nekadašnji predsednik Jevrejske opštine⁷, kao i Isak Vajsman i Zoltan Sabo, kantori⁸ ortodoksne izraelitske zajednice. Zbog sve većeg broja hapšenja mnoge uticajne ličnosti među Mađarima u gradu – pod vodstvom Mihaja Šafera, direktora Gimnazije i Benea Hegediša, arhipezvitara, napisali su protestno pismo Dežeu

⁵ IAS: F:60/SGT.277/1941.

⁶ IAS: F:60/SGT.627/1941.

⁷ IAS:F:60/P-2971/1941.

⁸ IAS F:60/P-2648/1941.

téke miatt tiltakozó levelet írtak Bittó Dezső városparancsnoknak, melyben arra kérték, hogy a hatóságok az akciót állítsák le, s mihamarabb engedjék szabadon a túszoikat.⁹

Közvetlenül a bevonulás után, április 18-án Bittó Dezső tábornok betiltotta az egykori Bács megyei Napló, akkor már csak Napló napilap kiadását.¹⁰ 1941. május 15-én Decleva altábornagy azonnali hatállyal Léh Lászlót, a Központi Sajtóvállalat Főtisztviselőjét nevezte ki hatósági biztosnak a Minerva Nyomda élére.¹¹

Bár a nyár első feléig a városban konszolidálódott a közbiztonság, augusztus 11-én a pártközponttól függetlenül működő, Mayer Ottmár vezetése alatt álló szabadkai kommunista sejt két helyen is sikeres gyűjtogatást vitt végbe. A hatóságok a gyűjtogatásért kollektív bűnösnek a szabadkai zsidóságot tették meg, s közülük augusztus 13-án huszonöt főt túsznak jelöltek ki.¹²

A zsidó vagyon listázása és kisajátítása

Bár közjogi értelemben Szabadka még nem tagolódtott be a magyar államba, arra véglegesen majd csak december 16-án került sor,¹³ a magyar zsidótörvények alkalmazása

⁹ IAS: F:60/P-741/1941.

¹⁰ IAS: F:60/P-3/1941.

¹¹ IAS: F:60/P-3783/1941.

¹² IAS F:60/P-15701/1941.

¹³ A. Sajtó Enikő: Délvidék 1941-1944, Budapest, 1987. p. 81.

Bitou, komandantu grada, u kojem ga mole da vlast prestane sa hapšenjima i da što pre oslobodi taoce.⁹

Odmah nakon ulaska u grad, tačnije 18. aprila, general Deže Bito zabranio je izdavanje nekadašnjeg lista „Bács megyei Napló” koji je u to vreme izlazio samo kao „Napló” (Dnevnik).¹⁰ Potpukovnik Decleva je pak 15. maja 1941. godine po kratkom postupku na čelo Štamparije Minerva za vladinog komesara postavio Lasla Leha, glavnog službenika Centralne državne izdavačke kuće.¹¹

Iako se do samog početka leta u gradu konsolidovala opšta sigurnost, 11. avgusta je okružni komitet Komunističke partije Subotice, pod vodstvom Otmara Majera i nezavisno od centralnog komiteta, uspeo da na dva mesta podmetne požar. Vlast je za podmetanje požara kolektivnim krivcima proglasila subotičke Jevreje i 13. avgusta je njih dvadeset petoro odredila za taoce.¹²

Pravljenje spiskova i oduzimanje jevrejske imovine

Iako u opšte-pravnom smislu Subotica još nije postala deo mađarske države – do toga će formalno da dođe tek

⁹ IAS: F:60/P-741/1941.

¹⁰ IAS: F:60/P-3/1941.

¹¹ IAS: F:60/P-3783/1941.

¹² IAS F:60/P-15701/1941.

szinte azonnal megkezdődött. A levéltári adatok azt mutatják, hogy a zsidó vagyron listázását, összeírását az első periódusban a magánszemélyek, az ekkor létrejött új szövetségek, egyesületek az állami intézkedésektől függetlenül tették meg. A zsidó vállalatok élére történő hatósági biztosok kinevezésének a kérdését elsőként 1941. május 24-én a Délvidéki Bocskay Szövetség vetette fel. Arra hivatkozva, hogy Szabadkán az ipar és a kereskedelem 90, egyes ágazatokban pedig 100 százaléka zsidó kézben van, a Bocskay Szövetség levélben sürgette az üzemek és kereskedések „*öskeresztény*” magyar átvételét, egybe azzal vádolva meg a zsidó tulajdonosokat, hogy szándékosan csődöltetik be üzemeiket, ami árúhiányhoz és munkanélküliséghez fog vezetni.¹⁴

A zsidó tulajdon listázása, illetve átvételére tett szándéknyilatkozatok kiváltó okainál az elfojtott indulatokon túl a szociális és egzisztenciális kérdések jelentős, sőt a legtöbb esetben döntő szerepet játszottak. A katonai parancsnokság azonban végül csak július 7-én rendelte el az államhűség szempontjából megbízhatatlan vállalatok élére a hatósági biztosok kinevezését.¹⁵ A levéltári adatok azt mutatják, hogy ebben a periódusban az eredetileg előterjesztett vállalatok jelentős részét végül kivették a felterjesztés(ek) alól, vagy arra hivatkozva, hogy időközben megtörtént az adott vállalat „*árjásítása*”, vagy azért mert a tulajdonos a zsidótörvények olyan kivételezettségi kategóriába tartozott, amely révén mentességet nyert.¹⁶

A magyar hatóságok bár 1941-ben sok esetben erélyesen léptek fel a szabadkai zsidókkal, ugyanakkor sok eset-

¹⁴ IAS:F:60/P-3679/1941.

¹⁵ IAS:F60/11426/1941.

¹⁶ IAS F60/11426/1941.

16. decembra¹³ – mađarski zakoni o Jevrejima su takoreći odmah počeli da se primenjuju. Arhivski podaci otkrivaju da su popisivanje i pravljenje spiskova jevrejske imovine u prvom periodu vršila civilna lica, kao i novonastala udruženja i savezi, a taj posao su svi radili nezavisno od državnih uredbi. Pitanje o postavljanju vladinih komesara na čelo jevrejskih preduzeća među prvima je 24. maja 1941. godine pokrenuo Savez Južnih krajeva pod nazivom „Bočkai”. Pozivajući se na to da je u Subotici 90 posto, a u nekim ograncima i sto posto privrede i trgovine u jevrejskim rukama, Savez „Bočkai” je u pismu urgirao preuzimanje proizvodnih objekata i trgovačkih radnji od strane „*prahriščanskih*” Mađara, istovremeno optužujući jevrejske vlasnike da su svoje fabrike namerno doveli do stečaja, da bi u dogledno vreme izazvali nestašicu robe i veliku nezaposlenost.¹⁴

Razloge koji su doveli do deklarativnih namera da se popiše i preuzme jevrejska imovina, osim u potisnutoj surevnjivosti, treba prvenstveno tražiti u socijalnim i egzistencijalnim okolnostima koje su imale odlučujuću ulogu u većini takvih slučajeva. Vojna uprava je, međutim, tek 7. jula donela odluku da se na čelo svih preduzeća, koja su s aspekta lojalnosti prema državi u rukama nepouzdanih elemenata, stave državni komesari.¹⁵ Arhivski podaci pokazuju da je u tom periodu veliki broj preduzeća, koja su prvobitno bila na listi, na kraju izuzeta iz ovih odluka, pozivajući se ili na to da se u dotičnom preduzeću u međuvremenu već desila „*arijevizacija*” ili zato što se vlasnik nalazio u specijalnoj kategoriji u okvi-

¹³ A. Sajti Enikő: Délvidék (Južni krajevi) 1941-1944, Budapest, 1987. str. 81.

¹⁴ IAS:F:60/P-3679/1941.

¹⁵ IAS:F60/11426/1941.

ben kivételeket is tettek, s többnyire alkalmazták a zsidó-törvények mentesítő rendelkezéseit is. Ettől függetlenül, a zsidó vagyoni listázása 1941-ben gyakorlatilag minden gazdasági szférára kiterjedt. A Baross Szövetség a Polgármesteri Hivatalnak, mint I. fokú Iparhatóságnak a megkeresésére¹⁷ 1941. november 19-én például arról számolt be, hogy Szabadkán ekkor összesen három cukorkakészítő üzem volt: Ilics Lehel üzeme a Jókai tér 2/a alatt, Brummer Gyula Rákóczi úton lévő telepe, illetve a Ruff testvérek cukorkagyára, amelynek a székhelye a Damjanich utca 13-ban volt. Ez a dokumentum arra is rámutat, hogy még maguk a hatóságok is különbséget tettek a magyar, illetve a szláv anyanyelvű zsidóság között.¹⁸

A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásáról szóló 1939:IV. tc. 14. paragrafusát 1942. július 20-tól kezdték el alkalmazni, így Szabadka is köteles volt részletes kimutatót készíteni arról, hogy a zsidók számára kiadott iparigazolmányok és iparendélyek száma az összes ilyen jellegű dokumentum hány százalékát tette ki.¹⁹

A hatósági lépésekkel párhuzamosan egyre több olyan magánkérelem érkezett, amelyek egy-egy zsidó üzlet, cég, vállalat kiutalását kérvényezték. A közigazgatási hatóságok ezeket a kérvényeket vagy arra hivatkozva, hogy az abban felhozottak nem fedik a valóságot, vagy más, törvényes kifogások mentén, de a legtöbb esetben elutasították.

Az 1942-ben elfogadott ún. negyedik zsidótörvény következményeként a Zomborban székelő Vitézi Szék 1942

¹⁷ A Polgármesteri Hivatal 1941. november 13-án kért erről tájékoztatást.

¹⁸ IAS:F:60/28360/1941.

¹⁹ IAS F:60:24492/1942.

ru jevrejskih zakona koja mu je osiguravala oslobađanje od zakonskih mera.¹⁶

Iako su mađarske vlasti već 1941. godine u mnogim slučajevima nastupile oštro prema subotičkim Jevrejima, istovremeno su u mnogim slučajevima pravili i iznimke, te su se u gradu uglavnom sprovodile olakšavajuće odredbe jevrejskih zakona. Uprkos tome, popisivanje jevrejske imovine se 1941. godine praktično proširilo na sve privredne sfere. Udruženje Baroš je na primer na zahtev Gradonačelnikove kancelarije¹⁷, u svojstvu prvostepene privredne vlasti 19. novembra 1941. godine dalo izveštaj o tome da je u Subotici tada bilo ukupno tri pogona za proizvodnju bombona: pogon Lehela Ilića na Jokaijevom trgu 2/a, pogon Đule Brumera na Rakocijevom putu i fabrika bombona braće Ruf čije je sedište bilo u Damjaničevoj ulici broj 13. Ovaj dokument nam takođe otkriva da je i sama vlast pravila razliku između mađarskih Jevreja i Jevreja kojima je maternji jezik bio neki od južnoslovenskih jezika.¹⁸

Paragraf 1939:IV. tc. 14 koji govori o društvenom i privrednom ograničavanju Jevreja stupio je na snagu od 20. jula 1942. godine, te je u tom smislu i Subotica bila dužna da podnese detaljan izveštaj o tome koliko je privrednih dozvola i proizvodnih legitimacija u procentima izdato Jevrejima.¹⁹

Paralelno sa potezima vlasti stizalo je i sve više pojedinačnih molbi u kojima se potražuje neka od jevrejskih

¹⁶ IAS F60/11426/1941.

¹⁷ Zahtev je poslan 13. novembra 1941.

¹⁸ IAS:F:60/28360/1941.

¹⁹ IAS F:60:24492/1942.

októberében az 5 holdat meghaladó zsidó erdő és mezőgazdasági ingatlanok statisztikai kimutatását kérte a polgármesteri hivataltól.²⁰ 1942. november 17-én Szabadka-szerte plakátok jelentek meg, amelyek arról tudatták a város polgárait, hogy a zsidóknak az ingatlanok bejelentésén mező-, erdőgazdasági tulajdonukat 1942. december 10-ig a polgármesteri hivatal 117-es számú szobájában kell bejelenteniük.²¹

November 17-én kezdték meg Szabadkán a Földművelési Miniszter 550.000/1942-es rendeletének végrehajtását. Ennek értelmében összeírták az 5. kataszteri holdtól kisebb zsidó birtokokat és ingatlanokat. Az előzetes becslések szerint ez 120 zsidó családot érintett.²²

Bár az összeírás időben megtörtént, a birtokok kisajátítása Szabadkán vontatottan haladt előre. Ezért egy 1943. szeptember 30-án kelt belügyminiszteri leirat megsürgetve a birtokok átadását, arról intézkedett, hogy azokat legkésőbb október 15-ig a gondosan kiválasztott sokgyermekes családoknak adják át. Ennek a rendeletnek a végrehajtása egyébként nem a helyi hatóságok miatt késett. A polgármesteri válaszevlévből tudni azt, hogy a döntés-előkészítési mechanizmusok a Földművelődésügyi Minisztérium délvidéki földbirtok politikai kirendeltségénél akadtak el.²³

1944-ig a jogi keretek, szabályozások a legtöbb esetben tehát elejét vették az egyéni önkényeskedésnek. Ennek ellenére a városban egyre inkább kitapinthatóbb volt

radnji, firmi ili preduzeća. Lokalna vlast je ove molbe, pod izgovorom da ono što je u njima navedeno ne odgovara stvarnom stanju ili na osnovu nekih drugih zakonskih izgovora, u većini slučajeva odbila.

Kao posledica tzv. četvrtog jevrejskog zakona, koji je stupio na snagu 1942. godine, Viteška stolica sa sedištem u Somboru je u oktobru iste godine zahtevala od gradonačelnikove kancelarije da statistički prikaže svu nepokretnu jevrejsku imovinu podrazumevajući pod tim šume i poljoprivredna dobra koja prevazilaze veličinu od deset hektara.²⁰ U Subotici su se 17. novembra 1942. godine na celoj teritoriji grada pojavili plakati koji su obaveštavali građane da Jevreji svoje nekretnine u vidu pašnjaka i šuma moraju do 10. decembra 1942. da prijave u gradonačelnikovoj kancelariji, u sobi broj 117.²¹

Uredbu Ministarstva poljoprivrede pod brojem 550.000/1942 u Subotici su počeli da primenjuju 17. novembra. U skladu s uredbom popisana su sva jevrejska imanja i nekretnine koje su bile manje od 10 katastarskih hektara. Prema nekim procenama 120 jevrejskih porodica je spadalo u tu kategoriju.²²

Iako je popis sastavljen na vreme, sa prisvajanjem jevrejskih imanja se u Subotici prilično odugovlačilo. Zbog toga je jedan dopis iz ministarstva, datiran sa 30. septembar 1943. požurivao preuzimanja, dok je istovremeno nalagao da se najkasnije do 15. oktobra preuzeta dobra podele među pažljivo izabranim mnogočlanim porodicama. Inače, izvršenje ove uredbe nije kasnilo zbog lokalne vlasti. Iz gra-

²⁰ IAS F:60:ZS.B.4420/1943.

²¹ IAS F:60:ZS.B. 33157/1942.

²² IAS: F:60/ZS.B.4420/1943.

²³ IAS: F:60/ZS.B.4235/1943.

²⁰ IAS F:60:ZS.B.4420/1943.

²¹ IAS F:60:ZS.B. 33157/1942.

²² IAS: F:60/ZS.B.4420/1943.

a zsidókkal szembeni ellenséges érzületek felerősödése. A városi közigazgatás, elsősorban a törvényhatósági testület egyre erőteljesebb jobbra tolódását az 1942. július 2-án megtartott ülése jelentette. Ekkor vitatták meg, s fogadták el Ungvár városának azt a magyar kormányhoz intézett felterjesztését, feliratát, amely a zsidókérdés végleges rendezését követelte. A javaslat összesen 12 pontban kérte a kormánytól a zsidókérdés végleges megoldását.²⁴

Gettósítás és deportálás

Magyarország náci megszállásával egy időben, 1944. március 19-én a Honvédelmi Minisztérium a szabadkai polgári és katonai hatóságoknak elrendelte a német hadseregnek az elszállásolását.²⁵ A Szabadkára érkező német erőket iskolákban, kultúrotthonokban és előadótermekben helyezték el. Számuk azonban nem volt jelentős. Összesen hét tiszt, három altiszt és tizenöt közkatona érkezett a városba. Őket kivétel nélkül zsidóktól elvett ingatlanokban szállásolták el.²⁶ Ekkor állították fel a 3./527. jelzésű német hadikórházat is, amely ezer sebesült befogadására volt alkalmas. A zsidó bútorokból berendezett kórházban negyven ápolónő és húsz fős legénység teljesített szolgálatot.²⁷

²⁴ u.o.

²⁵ IAS F:60/II.13195/1944.

²⁶ IAS F:60/XX.33985/1944.

²⁷ IAS: F:60/XX.24164/1944.

donacelnikovog povratnog pisma saznajemo da su mehanizmi odluke i pripreme zastali kod političkog ogranka za zemljišta Južnih krajeva pri Ministarstvu poljoprivrede.²³

Do 1944. godine su znači pravni okviri i regulative u većini slučajeva sprečili lične samovolje. Uprkos tome, u gradu je sve više moglo da se oseti jačanje negativnih osećanja vezanih za Jevreje. Sve očiglednije okretanje lokalne samouprave, a prvenstveno zakonodavne administracije, ka desnici, označila je sednica održana 2. jula 1942. godine. Tada su raspravili i prihvatili peticiju grada Ungvara (Užgorod, Ukrajina) upućenu mađarskoj vladi u kojoj se zahteva konačno rešavanje jevrejskog pitanja. Predloženi plan je u 12 tačaka tražio od vlade konačno rešavanje jevrejskog pitanja.²⁴

Getoizacija i deportacija

Istovremeno sa nacističkom okupacijom Mađarske, 19. marta 1944. godine, Ministarstvo odbrane naredilo je civilnim i vojnim vlastima Subotice da organizuje smeštaj za nemačku vojsku.²⁵ Nemačke vojne snage koje su stigle u Suboticu smestili su po školama, domovima kulture, pozorišnim i koncertnim halama. Njihov broj međutim nije bio značajan. Bilo je sveukupno sedam oficira, tri podoficira i petnaest vojnika. Njih su sve do jednog smestili u nekretnine oduzete od Jevreja.²⁶ Tada su izgradili i nemačku vojnu bolnicu pod obeležjem 3./527. koja je mogla da primi

²³ IAS: F:60/ZS.B.4235/1943.

²⁴ isto.

²⁵ IAS F:60/II.13195/1944.

²⁶ IAS F:60/XX.33985/1944.

A Wehrmacht egységeivel párhuzamosan az SS és az SD is megérkezett Szabadkára. Parancsnokuk a 42. vadászadosztály Brauner-osztagához tartozó Adolf Blunck SS *Sturmbannführer* volt. Irodáját a Kazinczy utcában (ma Petra Drapišina) lévő Halbrohr ház második emeletén rendezték be.²⁸

A német megszállás magával hozta a központi kormányzervekben végbemenő tisztogatást is. Edmund Vesenmayer a Harmadik Birodalom magyarországi nagykövete és tejhatalmú megbízottja 1944. április 14-én arra kérte a verseci születésű, egyébként szerb származású Sztójay Döme²⁹ magyar miniszterelnököt, hogy váltsák le mindazokat a közigazgatási tisztviselőket, akik németellenes érzelmeket táplálnak.³⁰

Ennek, valamint a budapesti szélsőjobboldali körök követelésére, illetve Franz Hamnak, a Volksbund bácskai képviselőjének a német külügyminisztériumban tett személyes közbenjárásának a hatására menesztették Deák Leó főispánt. Bár Ham Deák helyére Nagy Ivánt, vagy Fernbach Pétert ajánlotta, Bács-Bodrog vármegye főispánja végül Piukovics József lett, Fernbachnak meg kellett elégednie az újvidéki főispáni székkal. Piukovics kinevezése után a Bácska német többségű településein megkezdődött a magyar tisztikar, jegyzők és községi elöljárók menesztése, helyükre pedig a Volksbund tagjait nevezték ki.³¹ Piukovics azonban csak 1944. augusztus 29-ig maradt a főispán székben, mivel a Lakatos kormány távozását köve-

²⁸ IAS: F:60/XX.26787/1944.

²⁹ Születési nevén: Dimitrije Stojaković

³⁰ Randolph L. Braham: A magyar holocaust I, Budapest, 1988. p. 335.

³¹ A. Sajti Enikő: Impériumváltások... p. 313.

hiljadu ranjenika. U bolnici koja je bila opremljena nameštajem iz jevrejskih kuća u službi je bilo četrdeset medicinskih sestara i dvadeset ljudi kao pomoćno osoblje.²⁷

Paralelno sa jedinicama Vermahta stigli su u Suboticu i pripadnici SS-a i SD-a. Komandant im je bio SS *Sturmbannführer* Adolf Blunck, koji je pripadao Brauner odredu 42. lovačke divizije. Kancelariju su mu uredili na drugom spratu kuće Halbror, koja se nalazila u ulici Kazinci (danas Petra Drapišina).²⁸

Nemačka okupacija pokrenula je u gradu i čistku koja je zadesila sve centralne organe uprave. Edmund Vesenmayer, ambasador i opunomoćeni komesar Trećeg rajha u Mađarskoj, 14. aprila 1944. godine zamolio je mađarskog premijera, Demea Stojajia²⁹, inače političara srpskog porekla rodod iz Vršca, da smeni sve službenike samouprava koji gaje antinemačka osećanja.³⁰

Na ovaj zahtev, kao i na zahtev ultradesničarskih krugova u Budimpešti, a takode i nakon lične intervencije Franca Hama, poslanika *Volksbund*-a iz Bačke, koji je otišao u ličnu posetu u nemačko Ministarstvo inostranih poslova, otpustili su glavnog župana Lea Deaka. Iako je Ham na mesto Lea Deaka predlagao Ivana Nađa ili Petera Fernbaha, glavni župan županije Bač-Bodrog postao je na kraju Jožef Piukovič, a Fernbah je morao da se zadovolji sa mestom glavnog župana u Novom Sadu. Nakon imenovanja Piukoviča, u bačkim naseljima sa većinski nemačkim stanovništvom počelo je otpuštanje mađarske oficirske

²⁷ IAS: F:60/XX.24164/1944.

²⁸ IAS: F:60/XX.26787/1944.

²⁹ Njegovo ime pre promene: Dimitrije Stojaković

³⁰ Randolph L. Braham: Magyar holokauszt I, Budapest, 1988. str.. 335.

tően Falcione Árpádot nevezték ki a helyére. A szabadkai főispánt Reök Andor szintén menesztették, s helyére Vojnich Gyula került.³²

A szabadkai gettót 1944. március 22-én kezdték el szervezni.³³ Annak határát Datky Lajos rendőrfőtanácsos, a szabadkai rendőrkapitányság helyettes-vezetője és Bácskay Árpád, a katonai ügyosztály megbízottja jelölte ki. A gettó létszámával kapcsolatban a levéltári adatok szerint májusban 1.800,³⁴ júniusban 2.800 fő tartózkodott.³⁵ Ezzel szemben a napi sajtó 4.300 főről,³⁶ Dušan Jelić monográfiájában pedig 3.000-3.500 személyről tett említést.³⁷

A deportálás előtt Szabadkára vitték a vidéki, elsősorban újvidéki zsidókat. Őket a Felsőbácskai Egyesült Gőzmalom RT. Zimonyi úton lévő épületében tartották fogva. Ennek a tábornak a felállítását 1944. április 28-án rendelték el. A levéltári adatok szerint a számuk 1.755 főt tett ki.³⁸ A napi sajtó ezzel kapcsolatban egyébként 2.000-es létszámról írt,³⁹ míg Dušan Jelić 4.000 újvidéki zsidóról tesz említést.⁴⁰ A vidéki zsidók azonban nem tartózkodtak

³² A. Sajtó Enikő: *Impériumváltások...* p. 239.

³³ A délvidéki deportálások politikai hátteréről, eseménytörténetéről bővebben lásd még: Randolph L. Braham (főszerk.) *A magyarországi Holokauszt Földrajzi enciklopédiája*, I. kötet, Abauj-Torna vármegye-Máramaros vármegye, Budapest, 2007, p. 112-114. Uő: *A magyar holokauszt II.* p. 47-71.

³⁴ IAS F:60/XV/22534/1944.

³⁵ IAS F:60/XX/20971/1944.

³⁶ Délvidéki Magyarság, 1944. április 29.

³⁷ Dušan Jelić: *Prilog za izučavanje subotičkih jevreja*, Beograd, 1982. (Kézirat), p. 657.

³⁸ IAS F:60/XV/24822/1944.

³⁹ Délvidéki Magyarság, 1944. április 29.

⁴⁰ Dušan Jelić: *Prilog za izučavanje subotičkih jevreja*, Beograd, 1982. (Kézirat), p. 658.

garde, kao i mađarskih beležnika i opštinskih rukovodioća, a na njihova mesta su imenovani članovi *Voiksbund*-a.³¹ Piukovič je, međutim, ostao na mestu glavnog župana samo do 29. avgusta 1944. godine, budući da je odlaskom Lakatoševe vlade na njegovo mesto imenovan Arpad Falcione. Udaljili su takode i Andora Reka, glavnog župana Subotice, a na njegovo mesto je došao Đula Vojnić.³²

Subotički getto su počeli da organizuju 22. marta 1944. godine.³³ Mesto gde treba da se nalazi getto odredili su Lajoš Datki, glavni policijski savetnik i zamenik subotičkog načelnika policije i Arpad Bačkai, poverenik vojnog komesarijata. U vezi broja osoba koje su tamo zatvorene arhivski podaci govore da ih je u maju bilo 1800³⁴, a u junu 2800.³⁵ Nasuprot tome, dnevna štampa je pominjala 4.300 osoba³⁶, a u monografiji Dušana Jelića pominje se od 3.000 do 3.500 osoba.³⁷

Pre početka deportacije dovedeni su u Suboticu Jevreji iz manjih naselja, a prvenstveno iz Novog Sada. Njih su držali zatvorene u zgradi Deoničarskog društva udruže-

³¹ A. Sajtó Enikő: *Promene imperija...* str. 313.

³² A. Sajtó Enikő: *Promene imperija...* str. 239.

³³ O političkoj pozadini i istoriji dešavanja tokom deportacije u južnim krajevima vidi opširnije: Randolph L. Braham (glavni urednik.) *A magyarországi Holokauszt Földrajzi enciklopédiája*, I. kötet, Abauj-Torna vármegye-Máramaros vármegye (Geografska enciklopedija holokausta, I. tom, županija Abauj-Torna županija Máramaros) Budimpešta, 2007, str. 112-114. *ibid*: *A magyar holocaust*, II. str. 47-71.

³⁴ IAS F:60/XV/22534/1944.

³⁵ IAS F:60/XX/20971/1944.

³⁶ Délvidéki Magyarság, 1944. április 29.

³⁷ Dušan Jelić: *Prilog za izučavanje subotičkih jevreja*, Beograd, 1982. (rukopis), str. 657.

sokáig a városban, s egészen bizonyos, hogy a május 23-a előtti héten már deportálták őket.⁴¹ Randolph L. Braham, a magyar holokausztot feldolgozó tanulmányában ennek dátumát 1944. május 13-ában adta meg.⁴²

A Szabadkai Zsidó Tanácsot⁴³ április 29-én állították fel. Fischer Ernő, Halbrohr Ernő, dr. Havas Emil, Guttman Jenő, Rippner Jakab, Weiss László és Zopf Hermann volt a tagja.⁴⁴ Ez a testület a polgármester rendelete értelmében minden nap reggel nyolctól este nyolcig teljesített ügyeletes szolgálatot. A zsidók kizárólag rajta keresztül kommunikálhattak a hatóságokkal. Ugyancsak tilos volt számukra a Katonai Ügyosztályon való megjelenés, így az itt intézendő ügyeket szintén csak a Tanács közbeiktatásával – írásban tehették meg. Ennek a testületnek volt a feladata azokról az internáltokról, munkaszolgálatra vagy gyűjtőtáborokba vitt személyekről készített kimutatások elkészítése is, akik hozzátartozók hiányában nem tudtak eleget tenni a tulajdonukban lévő lakásokban hagyott ingóságok kimutatásának.⁴⁵

A szabadkai zsidó üzleteket egy április 22-én keltezett rendelet értelmében véglegesen bezárták. A bezárt üzletek árúkészletét és berendezési tárgyait zár alá vették. A rendelet értelmében a honvédelmi, vagy közellátási érdekekből nélkülözhetetlen üzletek élére vállalatvezetőket

nih parnih mlinova gornje Bačke na Zemunskom putu. Podizanje ovog logora naredeno je 28. aprila 1944. godine. Na osnovu arhivskih podataka vidi se da je tu bilo zatvoreno 1.775 ljudi.³⁸ U dnevnoj štampi je u vezi tog događaja inače naveden broj od 2.000 osoba³⁹, dok Dušan Jelić pominje 4.000 novosadskih Jevreja.⁴⁰ Jevreji iz okolnih malih mesta međutim nisu dugo držani u gradu i sasvim je sigurno da su ih već bili deportovali tokom nedelje pre 23. maja.⁴¹ Randolph L. Braham u svojoj studiji koja se bavi holokaustom u Mađarskoj kao datum ovog događaja stavio je 13. maj 1944. godine.⁴²

Jevrejski savet⁴³ Subotice formiran je 29. aprila. Članovi su bili Erne Fišer, Erne Halbror, dr Emil Havaš, Jene Gutman, Jakab Ripner, Laslo Vajs i Herman Copf.⁴⁴ Ovo telo je po nalogu gradonačelnika svaki dan od osam ujutro do osam uveče bilo u redarskoj službi. Jevreji su isključivo preko njih mogli da komuniciraju sa vlastima. Njima je naime bilo zabranjeno da se pojavljuju u sekretarijatu vojnog odseka, te su sve svoje poslove rešavali isključivo pismeno i posredstvom Jevrejskog saveta. Zadatak ovog tela je bio i da pripremi izveštaje o svim interniranim osobama, članovima zajednice koji su odvedeni na prisilne radove ili u logore, a koji s obzirom da nisu imali nikoga od

⁴¹ IAS F:60/XX.24004/1944.

⁴² Lásd: Randolph L. Braham: *A magyar holokauszt* II. p. 51.

⁴³ A Zsidó Tanács működéséről, szerepéről, létrehozásának előzményeiről bővebben lásd: Randolph L. Braham: *A magyar holocaust* I. p. 339-384. Karsai László: *Holokauszt*, Budapest, 2001. p. 255-269.

⁴⁴ Délvidéki Magyarság 1944. április 29.

⁴⁵ Délvidéki Magyarság, 1944. június 13.

³⁸ IAS F:60/XV/24822/1944.

³⁹ *Délvidéki Magyarság*, 1944. ápril 29.

⁴⁰ Dušan Jelić: *Prilog za izučavanje subotičkih Jevreja*, Beograd, 1982. (rukopis), 658.

⁴¹ IAS F:60/XX.24004/1944.

⁴² Vidi: Randolph L. Braham: *A magyar holocaust* II. str. 51.

⁴³ O delovanju, ulozi i istoriji stvaranja Jevrejskog saveta vidi opširnije: Randolph L. Braham: *A magyar holocaust* I (Mađarski holocaust I.) str. 339-384. Karsai László: *Holokauszt*, Budapest, 2001. str. 255-269.

⁴⁴ *Délvidéki Magyarság*, 1944. ápril 29.

rendeltek ki.⁴⁶ Egy másik rendelet pedig a zsidó iparosok üzleteinek a bezárását rendelte el. A két rendelet eredményeként Szabadkán az összes zsidó iparos, kereskedő, zsidó üzeme és irodát vagy bezárták, vagy vállalati vezető kinevezésével átvették az irányítását. A budapesti rendeletek a helyi hatóságoknak azt is elrendelték, hogy a lezárt üzleteket állandóan figyeltessék, s akadályozzák meg az esetleges illetéktelen belépéseket. Ezt az utasítást Szabadkán egyébként csak július 12-én, vagyis a szabadkai deportálások után majd egy hónappal később kezdték alkalmazni.⁴⁷ A városban ekkor összesen 39 zsidó „ipar-telepet” számoltak fel. A városi közigazgatásban, a Mária Valéria Közkórházban, a Gázgyárban és a Városi Takarékpénztárban dolgozó zsidó elbocsátását április 28-án ugyancsak elrendelték.⁴⁸

Május 16-tól a szabadkai rendőrkapitányság olyan rendeletet hozott, amelynek értelmében a szabadkai zsidók vasárnap és ünnepnapokon egyáltalán nem hagyhatták el annak területét, hétköznaponként este 7 és reggel 9 óra között tilos volt a kijelölt gettóból távozniuk. A hétköznapi szabad mozgás is behatárolt volt. Kizárólag csak a munkába állás, vagy élelemszerzés céljából lehetett átlépni a gettó kapuját. Villamoson a zsidók csak az utolsó pótkocsi hátsó felében utazhattak. A rendelet értelmében zsidók számára tilos volt Palicsra és az ott elterülő Nagypark területére történő belépés. Megtiltották a színházba járást, a moziban pedig csak az első előadásra engedték be őket. Ugyancsak tilos volt a vendéglők, kávéházak, bárók látogatása.⁴⁹

⁴⁶ IAS F:60/kig.1184/1944.

⁴⁷ IAS F:60/kig.1621/1944.

⁴⁸ F:60/II.19349/1944.

⁴⁹ Délvidéki Magyarság, 1944. május 16.

bližnjih, nisu mogli da podnesu izveštaj o pokretnoj imovini koja se nalazila u stanovima u njihovom vlasništvu.⁴⁵

Jevrejske radnje u Subotici su na osnovu uredbe koja je stupila na snagu 22. aprila konačno sve zatvorili. Roba i kompletan inventar tih pozatvaranih radnji takođe su stavljani pod ključ. Na osnovu ove uredbe, na čelo radnji koje su bile neophodne za vojnu odbranu ili javne usluge postavili su rukovodioca preduzeća.⁴⁶ Jedna druga uredba nalagala je zatvaranje radnji jevrejskih zanatlija. Kao rezultat ove uredbe u Subotici su sve jevrejske zanatske radnje, prodavnice, fabrički pogoni i kancelarije ili bile zatvorene ili je njihovo upravljanje bilo preuzeto imenovanjem rukovodioca preduzeća. Uredbe poslate iz Budimpešte su lokalnoj vlasti naređivale da zatvorene radnje budu pod stalnom prismotrom i da se spreči svaki eventualni ulazak osoba bez ovlašćenja. Ova uputstva su počela da se primenjuju u Subotici tek od 12. jula, iliti skoro mesec dana nakon deportacije subotičkih Jevreja.⁴⁷ U gradu su tada već zatvorili ukupno 39 jevrejskih „privrednih postojenja”. Otpuštanje Jevreja koji su bili zaposleni u gradskoj upravi, u Gradskoj bolnici Marije Valerije, u Fabrici gasa i u Gradskoj štedionici 28. aprila je takođe naređeno.⁴⁸

Subotička policijska kapetanija je 16. maja donela takvu uredbu po kojoj subotički Jevreji ni nedeljom, a ni praznicima ni pod kojim uslovima nisu smeli da napuštaju teritoriju geta, a tokom nedelje bilo im je strogo zabranje-

⁴⁵ *Délvidéki Magyarság*, 1944. jun 13.

⁴⁶ IAS F:60/kig.1184/1944.

⁴⁷ IAS F:60/kig.1621/1944.

⁴⁸ F:60/II.19349/1944.

A Turul Szövetség⁵⁰ olyan felhívást tett közzé, hogy a borbélyok, fodrászok, cukrászok és élelmiszer kereskedők kivételével a többi üzlet tagadja meg a zsidók kiszolgálását. Ennek sokan eleget is tettek, s számos üzlet bejáratán megjelent a „Zsidót nem szolgálunk ki” tábla.⁵¹

A szabadkai deportálás június 16-án történt meg. A gettó lakóit előbb Bácsalmásra, majd az auschwitzi megsemmisítő táborokba hurcolták.⁵² Magával a deportálással kapcsolatban nem találtunk dokumentumokat. Ugyanakkor egy újsághír arra enged következtetni, hogy a helyi hatóságok a deportálásokkal összefüggésben, annak logisztikáját megszervezendő készítették, készítették el azokat a névsorokat, amelyeknek köszönhetően nemre, korra lebontva előre tudták a gettóban lévő személyek pontos számát. A névjegyzéket a Zsidó Tanáccsal állították össze, s annak leadási határidejét június 13-ban határozták meg. Ez a lista tartalmazta a gettóban tartózkodó családok legidősebb tagjait, a családfői teendőt ellátó személyek nevét. Erre az időpontra készült el a szabadkai zsidók teljes névjegyzéke is, amely felsorolta az abban szereplők családi és utónevét, születési évét, pontos lakcímét. A névjegyzéket

⁵⁰ A Turul Szövetséget 1919. augusztus 3-án, mint egyetemista diákszervezetet alapították. Ennek a szervezetnek a nevéhez köthetőek az egyetemeken az antiszemita kilengések, 1928-tól pedig az antiszemita tüntetések megszervezése. Bár IV. Károly restaurációs kísérleteinél a Turul Horthy Miklós mellett állt ki, magát a rendszert fajvédő alapokról kritizálva zsidó és németellenes „örösváltást” követelt. Mintegy 40 000 tagja volt, több baloldali és kommunista hallgató is kérte a felvételét. A törésvonalak miatt a szervezet 1943-ban szétszakadt, 1945-ben az Ideiglenes Nemzeti Kormány törvényen kívül helyezte. A Turul szövetségről bővebben lásd: Kerepeszki Róbert: A Turul Szövetség. In: Romsics Ignác (szerk.): A magyar jobboldali hagyomány 1900-1948. Budapest, 2009. p. 341-376.

⁵¹ Délvidéki Magyarság, 1944. május 17.

⁵² Dušan Jelić: Prilog za izučavanje subotičkih jevreja, Beograd, 1982. (Kézirat), p. 657.

no da izlaze iz geta od 7 sati uveče do 9 sati ujutru. I slobodno kretanje tokom sedmice im je bilo strogo ograničeno. Kapije geta su smele da se prekorače isključivo zbog posla ili nabavke hrane. Tramvajem su Jevreji mogli da se voze isključivo u zadnjem delu pomoćnih kola. Po slovu uredbe Jevrejima je bilo zabranjeno da uđu na Palić ili u veliki park u njegovoj blizini. Zabranili su im i odlazak u pozorište, a u bioskop su ih puštali samo na prve predstave. Takođe im je bilo zabranjeno da posećuju gostionice, kafane i barove.⁴⁹ Udruženje „Turul”⁵⁰ je štampalo proglas da osim berbera, frizera, poslastičara i trgovaca prehrambenim proizvodima sve ostale radnje treba da odbiju da usluže Jevreje. Mnogi su se priklonili toj uredbi i na ulazima mnogobrojnih radnji se pojavila tabla „Jevreje ne poslužujemo”.⁵¹

Deportacija subotičkih Jevreja obavljena je 16. juna. Stanovnike geta su prvo odveli u Bačalmaš u južnoj Mađarskoj, a zatim su ih deportovali u logore za uništenje u Aušvicu.⁵² U vezi same deportacije nismo uspeli da nađe-

⁴⁹ Délvidéki Magyarság, 1944. maj 16.

⁵⁰ Udruženje Turul su osnovali 3. avgusta 1919. godine kao udruženje studenata. Uz ime ovog udruženja mogu da se vežu antisemitska istupanja na fakultetima, a od 1928. godine i organizovanje antisemitskih protesta. Iako je tokom pokušaja restauracije Karla IV udruženje Turul stalo uz Mikloša Hortija, vlast su kritikovali s aspekta rasnih zakona i zahtevali su antijevrejsku i antinemačku „promenu straže”. Imali su otprilike 40 000 članova, ali je dosta levičarski i komunistički orijentisanih studenata tražilo prijem u udruženje. Zbog raznih nesloga udruženje se 1943. godine raspalo. Privremena nacionalna vlada je 1945. godine stavila udruženje van zakona. O udruženju Turul vidi opširnije: Kerepeszki Róbert: Udruženje Turul. In: Romsics Ignác (urednik.): A magyar jobboldali hagyomány 1900-1948 (Mađarska desničarska tradicija 1900-1948). Budimpešta, 2009. str. 341-376.

⁵¹ Délvidéki Magyarság, 1944. maj 17.

⁵² Dušan Jelić: Prilog za izučavanje subotičkih Jevreja, Beograd, 1982. (Rukopis), str. 657.

nemek és korosztályok (12 évesek, 12-16 évesek, 17-50 évesek, 51-60 évesek, 61-70 évesek és 70 év felettiek) szerinti lebontásban készítették el.⁵³

A zsidók által hátrahagyott lakásokat és az egykori gettó területét számos esetben kirabolták. Annak ellenére, hogy a gettó utcáit lezárták és fegyveresek őrizték, szinte naponta fordultak elő fosztogatások. A legsúlyosabb esetre 1944. július 9-én, 10-ére virradó este került sor, amikor is számos lakást feltörték, s értékes ingóságokat raboltak el. A betörések olyan súlyosak voltak, hogy a helyszínrre Mócsy István polgármester-helyettes is kiszállt terepszemlét tartani.⁵⁴

1944. augusztus 31-én rendelték el a zsidók által hátrahagyott üzletek és üzemek áru-, berendezési és felszerelési tárgyainak az eladását. A rendelet értelmében ezeken az aukciókon csak a szakmabeli kereskedők vehettek részt, a magánszemélyek nem. Az érdekeltek írásban jelezhették igényüket.⁵⁵

A hatóságok a zsidó ingatlanok kiutalását is kilátásba helyezték, s megkezdték a hátrahagyott zsidó családok vagyónának tételes hatósági összeírását is.⁵⁶ A felgyorsuló események miatt ezek az intézkedések azonban félbe maradtak. 1944. október 10-én Szabadka a szovjet hadsereg

⁵³ Délvidéki Magyarság, 1944. június 13.

⁵⁴ Délvidéki Magyarság, 1944. július 10.

⁵⁵ IAS: F:60/XX.40310/1944. (A Délvidéki Magyarság napilap még a hivatalos értesítés előtt, 1944. augusztus 24-én hosszú cikkben számolt be minderről.)

⁵⁶ A zsidó vagyonok begyűjtésével és elosztásával kapcsolatban bővebben lásd: Ungváry Krisztián: A Horthy rendszer mérlege, Pécs-Budapest, 2012. p. 557-602.

mo dokumente. Istovremeno, jedna novinska vest nam daje osnovu da zaključimo da su lokalne vlasti u vezi deportacije organizovale celu logistiku i kao i da su pripremili spiskove sa imenima na osnovu kojih su tačno znali koliko ljudi se nalazi u getu, kao i tačne podatke kog su pola i godišta. Spisak imena su sastavili zajedno sa Jevrejskim saveutom, a kao rok za predaju spiskova bio je određen 13. jun. Na ovoj listi bila su naznačena imena najstarijih članova porodica koje su se nalazile u getu, kao i imena ljudi koji su bili glave porodice. Do tog datuma je bio pripremljen i spisak sa imenima svih subotičkih Jevreja u kojem su bila navedena imena i prezimena, godina rođenja i tačna adresa svih osoba koje su se nalazile na listi. Spisak je bio podeljen po polu i godištima popisanih Jevreja (12 godišnjaci, 12-16 godišnjaci, 17-50 godišnjaci, 51-60 godišnjaci, 61-70 godišnjaci i iznad 70 godina).⁵³

Stanovi koji su ostali iza Jevreja, kao i prostor nekadašnjeg geta su u mnogim slučajevima bili opljačkani. Uprkos tome što su ulice geta bile zatvorene i što su ih čuvali naoružani stražari, pljačke su bile takoreći svakodnevne. Najteža pljačka se dogodila u noći između 9. i 10. jula 1944. godine, kada je mnogo stanova obijeno i tom prilikom je odneto mnogo vrednih komada pokretne imovine. Pljačke su bile tako obimne da je na lice mesta izašao i zamenik gradonačelnika, Ištvan Moči, da bi procenio situaciju.⁵⁴

Prodaja radnji, fabričkih pogona, kao i robe, opreme i inventara oduzetih od Jevreja zakazana je za 31. avgust 1944. godine. Po uredbi koja je bila na snazi na aukciji su mogli da učestvuju samo profesionalni trgovci, a ostali

⁵³ *Délvidéki Magyarság*, 1944. jun 13.

⁵⁴ *Délvidéki Magyarság*, 1944. jul 10.

és a partizán erők ellenőrzése alá került. Az új hatalom pedig rövidesen megkezdte a magyar lakosság elleni megtorló intézkedéseket, az ítéletek nélküli kivégzéseket.

A háború előtti, több, mint hatezer főt számláló szabadkai zsidóságból 2.250-en a haláltáborokban, vagy a munkaszolgálat során veszítették életüket. 2.800 főről a mai napig nincsenek megbízható adatok. A második világháborút követően 1945-ben csak 1.050-en tértek vissza.⁵⁷ A túlélőknek nemsokkal később azonban újabb megpróbáltatásokkal kellett szembesülniük.

Összegzés

Összegzésként elmondható, hogy az 1941-ben bekövetkezett második határmódosítás, vagyis Szabadkának a magyar állam fennhatósága alá történt visszatérését követő első időszakban kemény, sokszor az akkori törvényes kereteket túllépő retorziók érték a városban élő zsidó közösséget.

A katonai közigazgatás ideje alatt, vagyis közvetlenül a bevonulás után, illetve az 1941. májusában megindult razia során számos zsidót tartóztattak le, illetve internáltak az ekkor felállított két szabadkai tábor egyikében. Ezek ellen az intézkedések ellen a város több neves polgára is felémelte a szavát és tiltakozott a katonai parancsnokságnál.

⁵⁷ Dušan Jelić: Prilog za izučavanje subotičkih jevreja, Beograd, 1982. (Kézirat), p. 659.

građani nisu imali tu mogućnost. Zainteresovani su svoje prohteve mogli da dostave u pisanoj formi.⁵⁵

Vlasti su uzele u razmatranje i dodeljivanje jevrejske pokretne imovine, a započeli su i popisivanje po stakama zatečene imovine jevrejskih porodica.⁵⁶ Zbog dešavanja koja su se sve brže odvijala ovi postupci vlasti su ostali nedovršeni. Subotica je 10. oktobra 1944. godine došla pod komandu sovjetske armije i partizanskih snaga. Nova vlast je pak ubrzo započela osvetničke akcije protiv mađarskog stanovništva i egzekucije bez prethodnog suđenja. Od predratnih šest hiljada pripadnika jevrejske zajednice njih 2.250 je izgubilo život ili u koncentracionim logorima ili tokom prisilnog rada. O 2.800 Jevreja ni do današnjeg dana nemamo pouzdane podatke. Nakon rata, 1945. godine u Suboticu se vratilo njih 1.050.⁵⁷ Preživeli Jevreji su nedugo zatim morali da se suoče sa novim iskušenjima.

Sažetak

Da bi sumirali celu situaciju moramo da kažemo da je u prvom periodu nakon druge promene granica koja se dogodila 1941. godine, to jest povratka Subotice pod jurisdikciju mađarske države, došlo do surove retorzije pre-

⁵⁵ IAS: F:60/XX.40310/1944. (Dnevni list „*Délvidéki Magyarország*” je još pre zvaničnog obaveštenja o svemu izvestilo u dugom članku štampanom 24. avgusta 1944. godine.)

⁵⁶ U vezi prikupljanja i raspodeli jevrejske imovine vidi opširnije: Ungváry Krisztián: A Horthy rendszer mérlege (Vaganje Hortijevog sistema) Pečuj-Budimpešta, 2012. str. 557-602.

⁵⁷ Dušan Jelić: Prilog za izučavanje subotičkih Jevreja, Beograd, 1982. (rukopis), str. 659.

Ekkor kezdődött meg a zsidó lakosság tulajdonának a számbavétele, listázása, valamint az általuk vezetett ipari létesítmények hatósági biztosok által történő átvétele. Ezek az intézkedések ugyanakkor összemosódtak a vertikális és horizontális végrehajtási síkokon, kezdeményezői sok esetben a Bácskában az anyaországi minták mentén létrejött szervezetek és szövetségek voltak.

A vagyonkiszajátításnál a helyi hatóságoknak számos esetben szembesülniük kellett az egyéni ambíciók megvalósításának a vágyával, a súlyos társadalmi és szociális feszültségek felszínre törésével, amelyek a föld-, illetve az egzisztenciális kérdést a zsidó tulajdon átadásában gyorsan és radikálisan kívánták megoldani.

A levéltári dokumentumok ugyanakkor arra is rámutatnak, hogy a helyi közigazgatás sok esetben ezeket az egyéni, alulról indult kezdeményezéseket elvetette, s a legtöbb esetben következetesen érvényesítette a törvényes előírásokat. Ettől függetlenül számos olyan példát is lehet találni, hogy sokszor éppen azon zsidók ellen foganatosítottak igen kemény és drasztikus büntetőintézkedéseket – vagyonelkobzást és internálást, akik az előző évben, vagyis a délszláv impérium két évtizedében alatt a kisebbségi magyarság ügye mellett álltak ki. Ez a kettősség, az egymásnak sokszor teljesen ellentmondó viselkedési forma, vagyis a zsidósággal való bánásmód és megközelítés az egész periódus egyik szabadkai jellemzője volt.

Míg a közigazgatás döntéshozói és felsőbb szervei igyekeztek egyensúlyozni a törvényesség és a józanság határai között, addig a szabadkai társadalom, elsősorban a

ma pripadnicima jevrejske zajednice u gradu, koja je često prevazila tadašnje zakonske okvire.

Tokom vojne samouprave, tačnije, neposredno nakon ulaska mađarske vojske u grad, u raciji koja je počela u maju 1941. godine mnogo Jevreja je uhapšeno ili internirano u jedan od dva subotička sabirna centra koja su tada podignuta. Protiv ovakvih akcija su podigli reč mnogi istaknuti građani Subotice i protestovali su kod vojne uprave.

Tada je počelo i popisivanje i pravljenje spiskova imovine jevrejskog stanovništva, kao i preuzimanje njihovih privrednih pogona od strane komesara za upravu. Ove akcije su se istovremeno izmešale na vertikalnim i horizontalnim izvršnim nivoima, inicijatori ovih akcija su za saveznike imali organizacije koje su na prostoru Bačke nastale po uzoru na slične organizacije u matičnoj zemlji.

Kod prisvajanja jevrejske imovine lokalne vlasti su u mnogim slučajevima morale da se suoče sa željama da se ostvare lične ambicije. Zbog teških društvenih i socijalnih napetosti koje su isplivale na površinu, vlast je predajom jevrejske imovine pokušavala brzo i radikalno da reši egzistencijalne probleme stanovništva.

Arhivski dokumenti istovremeno ukazuju i na to da je lokalna samouprava u mnogim slučajevima odbacila ove lične inicijative koje su dolazile iz baze i u većini slučajeva je dosledno sprovodila zakonske propise. Uprkos tome, bilo je i mnogo slučajeva da su upravo protiv onih Jevreja pokrenuti surovi i drastični kazneni postupci –

politikai döntéshozó testületek középszintje 1942 második felében egyre jobban radikalizálódott, s ennek csúcsát az Ungvár városának a zsidókérdés végső megoldását követelő felirat elfogadása jelentette.

A mindennapi élet vonatkozásában aránylag nyugodt 1942-es és 1943-as évet követően a szabadkai zsidóságot érő megszorítások 1944. március 19-én erősödtek fel. Szabadkán a megszálló német haderőt, akárcsak az akkori ország többi területén a helyi közigazgatás közreműködésével szállásolták el. A városban állomásozó német egységek száma minimális volt, a deportálásokban játszott szerepükre nem találtunk adatokat.

A szabadkai központi gettót 1944. március 22-én kezdték el felállítani, területét fokozatosan bővítve a zsidó lakosságot május 3-ig telepítették ide. Annak létszámát a levéltári adatok nagyjából 1800-2000 főben határozzák meg.

Az újvidéki zsidókat ugyancsak Szabadkáról deportálták. A vidéki zsidókat elkülönítették a szabadkaiaktól, a számukra kijelölt gyűjtőtábor 1944. április 28-án kezdték el felállítani a Zimonyi úton lévő, egykori Felsőbácskai Egyesült Gőzmalom RT épületében. A levéltári adatok alapján az épületben 1775 főt helyeztek el.

A vidéki zsidók deportálása 1944. május 23-a előtti héten történt meg, míg a szabadkai zsidókat 1944. június 16-án vagonírozták be, s előbb Bácsalmásra, majd Auschwitzba szállították.

oduzimanje imovine i interniranje – koji su u prethodnoj eri, tačnije, tokom dve decenije južnoslovenske imperije stali uz interese manjinskog mađarskog stanovništva. Ta dvojnost, kao i način ponašanja koji je sam po sebi bio protivrečan, to jest ophođenje i pristup prema Jevrejima bila je u Subotici jedna od karakteristika ovog perioda.

Dok su se više strukture lokalne samouprave trudile da balansiraju između granica zakonitosti i zdravog razuma, dotle se subotičko društvo, prvenstveno organi nižih političkih struktura tokom druge polovine 1942. godine sve više radikalizovalo, a vrhunac tog procesa je bilo prihvatanje zahteva grada Ungvara da se konačno pristupi rešenju jevrejskog pitanja.

S aspekta svakodnevnog života, nakon relativno mirne 1942. i 1943. godine, sankcije protiv Jevreja su ojačale 19. marta 1944. Nemačku okupatorsku vojsku su, kao i na drugim mestima u tadašnjoj državi, smestili uz učestvovanje lokalne samouprave. Broj nemačkih jedinica koje su boravile u gradu je bio minimalan, sa podacima o njihovom učestvovanju u deportaciji se nismo sreli tokom istraživanja.

Centralni geto u Subotici su počeli da podižu 22. marta 1944. godine, postepeno uvećavajući njegov prostor, a jevrejsko stanovništvo je preseljavano u geto sve do 3. maja. Broj zatvorenika u njemu je prema arhivskim podacima bio između 1.800–2.000 ljudi.

Jevreje iz Novog Sada su takođe deportovali iz Subotice. Jevreje iz manjih mesta su odvojili od subotičkih, a sabir-

A második világháborút követően – az egykori, egyes források szerint több, mint hatezer fős zsidó közösségből – a túlélő mintegy ezer szabadkai zsidóra – elsősorban az egykori gyárosokra, értelmiségiekre, újabb megpróbáltatások vártak. Izrael Állam 1948-ban történt létrehozását követően így nagy részük az alija és a szülőföld végleges elhagyása mellett döntött.

ni centar za njih su počeli da postavljaju 28. aprila 1944. godine u zgradi Deoničarskog društva udruženih parnih mlinova gornje Bačke na Zemunskom putu. Na osnovu arhivskih podataka vidi se da je tu bilo zatvoreno 1.775 ljudi.

Deportacija Jevreja iz manjih mesta dogodila se tokom sedmice uoči 23. maja, dok su subotičke Jevreje potrpali u vagone 16. juna 1944. godine i odveli ih prvo u Bačalmaš u Mađarskoj, a odatle u Aušvic.

Nakon Drugog svetskog rata – po nekadašnjim izvorima od jevrejske zajednice koja je brojala više od 6.000 članova – preživelih hiljadu subotičkih Jevreja čekala su –prvenstveno nekadašnje vlasnike fabrika i intelektualce – nova iskušenja. Zbog toga se nakon osnivanja države Izrael 1948. godine veliki deo subotičkih Jevreja odlučio za „aliju” i za konačno napuštanje domovine.

MIRKO GRLICA
Gradski muzej, Subotica

... A SUBOTICA SE PRAVILA KAO DA JE SVE U REDU.

Holokaust kao kulminacija višedecenijske
trpeljivosti prema antisemitizmu

MIRKO GRLICA
Szabadkai Városi Múzeum
Magyarra fordította: Dévavári Zoltán

SZABADKA ÚGY TETT, MINTHA MINDEN RENDBEN LETT VOLNA

A holokaust kulminálása mint az
antiszemitizmus több évtizedes tolerálása

Összefoglaló: A 19. század második felétől egészen a második világháború végéig a szabadkai sajtóban jól követhető az antiszemita felhanggal íródott cikkek kontinuitása. Az Osztrák–Magyar Monarchiában, majd a Szerb–Horvát–Szlovén, illetve a Jugoszláv Királyságban erre nem volt megfelelő társadalmi reakció. Ennek tudható be, hogy a bácskai zsidóság náci koncentrációs táborokba való deportálása során Szabadkán elmaradt a zsidó lakosság szervezett támogatása. Az ebben a periódusban megjelenő egyetlen szabadkai napilap, a Délvidéki Magyarorság 1944 tavaszán közreadott cikkeiben világosan

kirajzolódik az a tendencia, amely arra enged következtetni, hogy a deportálást megelőző helyzetet a magyar hatóságok normálisnak, sőt megszokottnak állították be. Emberileg talán még pusztítóbb a szembesülés azzal a kapzsisággal, amely a városlakókat jellemezte a még polgártársaiknak számító zsidók tulajdonával (boltokkal, lakásokkal és házakkal, földekkel) kapcsolatban.

Kulcsszavak: antiszemitizmus, Délvidéki Magyarorság, holokauszt, Szabadka, zsidók.

Sažetak: Od pretposlednje decenije 19. veka do izbijanja Drugog svetskog rata u subotičkoj štampi se može pratiti kontinuitet antisemitski intoniranih tekstova. I na one štampane u doba Austrougarske, kao i na nastale u vreme Kraljevine SHS / Jugoslavije izostala je odgovarajuća društvena reakcija. Kao posledica toga u vreme deportacije bačkih Jevreja u nacističke koncentracione logore može se uočiti odsustvo bilo kakve organizovane podrške Subotičana sugrađanima jevrejske ve-roisповesti. Prateći članke u *Délvidéki Magyarorság*-u, jedinom subotičkom listu u proleće 1944. godine, može se uočiti broj-

no učešće građana u pokušajima mađarskih vlasti da situaciju prikažu kao uobičajenu, bez obzira na postojanje geta u kome su hiljade subotičkih, kao i Jevreja iz okolnih gradova, iščekivali deportaciju. Ljudski je još poraznija gramzivost građana Subotice za što brže otvaranje do juče jevrejskih trgovina, za useljavanje u njihove stanove i kuće, zaoravanje njiva, iako su tih dana subotički Jevreji još uvek bili stanovnici istog grada.

Ključne reči: antisemitizam, *Délvidéki Magyarorság*, Holokauszt, Subotica, Jevreji.

BEVEZETŐ

Megannyi monográfia, számos diskurzus után is nehéz értelmes választ adni arra a kérdésre, hogy a történelem során a zsidók miért éltek át annyi szenvedést és üldöztetést. A történészek a nagy és a végső válaszok helyett egyre inkább arra fókuszálnak, hogy megmagyarázzák az antiszemitizmus jelenségét, annak különböző formáit, illetve azokkal a kimeríthetetlen kapacitásokkal foglalkoznak, amelyek a kérdést állandóan megújítják és visszaviszik a társadalmi életbe, a közbeszédbe (Вистрих 2012, 23. o.). Ezen az úton halad majd ez a munka is. Arra tesz kísérletet, hogy feltérképezze a szabadkai zsidóságnak a 19. század második, illetve a 20. század első felében elfoglalt társadalmi helyzetét, majd pedig mindezt szembeállítja a kezdetben marginalizált, később pedig egyre veszélyesebb és frontális formát öltő, egyszersmind elhallgatott, büntetlenül hagyott antiszemitizmussal. A társadalmi passzivitás a több évtizedes antiszemitizmus ellenére a második világháború éveiben a holokausztban kulminált, és talán ez a tragédia ejtette a legnagyobb foltot a szabadkaiak lelkiismeretén. Ez a munka kronológiai sorrendben követi végig azt a periódust, amely alatt a német hatóságok a magyar állami apparátussal együttműködve törvényen kívül helyezték a zsidó közösséget, rávilágít továbbá a város polgárai részéről elmaradt szervezett segítségnyújtásra, valamint kitér azokra a megnyilvánulásokra, amelyek a deportálás időszakát egyfajta „normális” életként próbálták bemutatni, illetve közvetíteni.

Szabadkának e turbulens múltjáról jóformán nincs szakirodalom. Jelić áttekintőjében csupán néhány oldal

UVOD

I posle svih napisanih knjiga, nakon bezbrojnih diskusija, teško je naći smisleni odgovor na pitanje zašto su Jevreji kroz istoriju prolazili kroz beskrajni niz patnji i progona. Umesto pokušaja za pronalaženjem velikih i konačnih odgovora, istoričari se sve češće fokusiraju na objašnjavanje fenomena antisemitizma, na oblike njegove pojavnosti, ali i neiscrpne kapacitete za obnavljanje i ponovno vraćanje na društvenu scenu (Вистрих, 2012, стр. 23). Tim putem će i ovaj rad. Pokušaće da sliku položaja Jevreja u subotičkom društvu u drugoj polovini 19. i prvoj polovini 20. veka suprotstavi u početku sa benignijim, a docnije sve opasnijim i direktnijim oblicima prećutanog i nekažnjelog antisemitizma. Društvena pasivnost naspram višedecenijskom antisemitizmu kulminirala je u godinama Drugog svetskog rata, u Holokaustu, možda i najvećoj mrlji na savesti Subotičana. Prateći suludu hronologiju kojom su nemačke vlasti u saradnji sa mađarskim državnim aparatom stavili celu jevrejsku zajednicu s druge strane zakona, ovaj rad je zabeležio odsustvo organizovane pomoći sugrađana, ali i učešće u brojnim manifestacijama kojima se u vreme deportacije Jevreja stvarao privid „normalnog” života.

Literatura o ovom turobnom segmentu istorije Subotice gotovo da ne postoji. Samo nekoliko stranica u Jelićevom preglednom tekstu o istorijatu subotičkih Jevreja (Jelić, 1987, str. 170–173) zasnovano je na sećanjima, a manje na izvorima. Utvrđivanje činjenice da u Subotici postoje mikrofilmovi gotovo svih primeraka *Délvidéki Magyar-*

(Jelić 1987, 170–173. o.) olvasható minderről, ami inkább visszaemlékezéseken, mintsem forrásokon alapul. Ennek a dolgozatnak a megírását két körülmény tette lehetővé. Egyrészt annak a ténynek az ismerete, hogy Szabadkán fellelhető a Délvidéki Magyarság korabeli számainak mikrofilmes változata, másrészt pedig a Szabadkai Zsidó Hitközségnek az az elhatározása, hogy egy tudományos konferencián emlékezzen meg a holokauszt hetvenedik évfordulójáról.

AZ EMANCIPÁCIÓ IDŐSZAKA ÉS AZ ANTISZEMITIZMUS MEGJELENÉSE

Az Osztrák–Magyar Monarchia magyar területén élő zsidóság a világ egyik legasszimiláltabb közössége volt. Ez a mintegy egymillió közösség tette ki az ország lakosságának az öt százalékát. Miután a 19. század második felében a magyar zsidók voltaképpen a teljes polgárjogot elnyerték, valóságos „forradalom” játszódott le a szabadkai társadalmi életben. Azok a városlakók, akik addig jogfosztottan a periférián éltek, s akik számára meg volt tiltva a szabad költözködés és a tulajdonlás – s ezért jóformán házalással és egyéb lenézett munkából tartották fenn magukat –, az egyik napról a másikra elnyerték azt a teljes egyenjogúságot, amely addig a keresztény többség privilégiuma volt. A tudás fegyverével felszerelve (1880-ban a szabadkai zsidók 70,9 százaléka tudott írni, olvasni, míg a katolikusoknál ez az arány 19,6 százalékot tett ki) nagyon gyorsan mászták meg az iskolázottság, valamint az

ság-a, jedinog lista koji je 1944. godine izlazio u gradu, kao i odlučnost Jevrejske opštine u Subotici da naučnim skupom obeleži 70 godina od Holokausta, inicirali su nastanak ovog rada.

VREME EMANCIPACIJE I POJAVA ANTISEMITIZMA

Jevreji u mađarskom delu Austrougarske monarhije bili su jedna od najasimilovanijih jevrejskih zajednica u svetu. Njih oko milion, činili su gotovo 5% ukupnog stanovništva. Nakon dobijanja gotovo svih građanskih prava tokom druge polovine 19. veka, usledila je prava „revolucija” na subotičkoj društvenoj sceni. Dotadašnji sugrađani sa periferije, kojima je decenijama uskraćivana sloboda naseljavanja i posedovanja, koji su preživljavali baveći se torbarenjem i sličnim neuglednim poslovima, odjednom su postali ravnopravni građani sa kršćanskom većinom. Naoružani znanjem (1880. godine je bilo pismeno 70,9% subotičkih Jevreja nasuprot 19,6 % kod pripadnika rimokatoličke većine) vrlo brzo su se uspinjali na lestvicama bogatih, učenih, uticajnih... Već 1873. godine, kada je sastavljen prvi spisak virilista, među Subotičanima sa najvećim razrezanim porezom bilo je i šest osoba hebrejske veroispovesti (GMS, I-3428). Jedanaest godina docnije bilo ih je 17 (GMS, I-3442), što je činilo skoro 14% od ukupnog broja virilista, pri činjenci da su Jevreji u to vreme činili samo 2,6% gradskog stanovništva (Grlica, 2011, str. 211). Iste te, dakle 1884. godine Jevreji su činili više od trećine

ezzel járó gazdagság és a befolyásolási lehetőségek lépcsőfokait... Már 1873-ban, amikor az első virilista listát összeállították, a legtöbb adófizető szabadkai polgár közül hat a zsidó hitközséghez tartozott (GMS, I-3428). Tizenegy évvel később már tizenheten voltak (GMS, I-3342), s így arányuk az összes virilista 13 százalékát érte el, annak ellenére, hogy a zsidók a város lakosságának csupán a 2,6 százalékát alkották (Grlica 2011, 211. o.). Ugyanebben az évben, vagyis 1884-ben a szabadkai gimnázium diákjainak egyharmada zsidó volt (MSÉ, 1886, 96-7. o.), míg a Tanítónőképezdében minden negyedik tanuló (MSÉ, 1886, 172-3. o.). Ezekkel az alapokkal aztán a szabadkai zsidók nyitottá váltak a liberális kapitalizmus, a vállalkozás, a tolerancia és a kozmopolitizmus iránt.

A hatalmon lévő magyar arisztokrata körök a zsidókra az ország periferiáján (a Felvidéken, Kárpátalján, Erdélyben és a Délvidéken) mint szövetségeseikre tekintettek, mivel velük tudták fenntartani a magyar dominanciát. A zsidó értelmiségnek a valójában még nem is létező magyar középosztályba való betagozódása a szlovákoknál, a románoknál, a németeknél, a szerbeknél és a bunjevácoknál antiszemita reakciókat generált. Így aztán a bunjevác Neven nem kis elégedettséggel írta még 1884-ben, hogy „*a Felsőházban már másodszor bukott el az a törvénytervezet, amely lehetővé tette volna a keresztények és a zsidók közötti egyes házasságot*” (Neven, 1884. február 15., 30. o.). Az antiszemitizmus itteni első kezdeményezései azonban mindent összevetve passzíválódtak, és a magyar nemzetbe történő beolvadás elfogadható formáival voltak egyenlők.

Magyarország területén mintegy egymillió zsidó magyarosodott el, vagyis az ország lakosságának az 5 száza-

učenika subotičke gimnazije (MSÉ, 1886, 96-7. o.), kao što je Jevrejka bila svaka četvrta učenica Ženske preparandije u Subotici (MSÉ, 1886, 172-3. o.). Sa takvom osnovom subotički Jevreji su postali otvoreni ka idejama liberalnog kapitalizma, preduzetništvu, toleranciji, kozmopolitizmu...

Oni su vladajućoj aristokratskoj eliti bili nužni zbog održavanja mađarske dominacije u perifernim delovima države (u Slovačkoj, Potkapratskoj Rusiji, Transilvaniji, Vojvodini). Jevrejska integracija i transformacija u mađarsku srednju klasu, koje gotovo da i nije bilo na društvenoj sceni, izazvala je antisemitske reakcije kod Slovaka, Rumuna, Nemaca, Srba, Bunjevaca... Tako je bunjevački Neven, sa nemalim zadovoljstvom, još 1884. godine pisao da je „zakonska osnova o mišovitom braku između kršćanah i židovah propala je u Velikaškoj kući i po drugi put” (Neven, 15. februar 1884, str. 30). Ovi pokušaji antisemitizma su u početku pasivizirani i uklapani u prihvatljive forme asimilacije Jevreja u mađarsku naciju. Na području Mađarske mađarizovano je gotovo milion Jevreja, što je činilo gotovo 5% ukupnog stanovništva (Вистрих, 2012, стр. 190). Štampa na mađarskom i na manjinskim jezicima prenosila je „pozitivne” primere kada su Jevreji svoja prezimena mađarizovali. Podatke su preuzimali iz štampanih materijala koje je polugodišnje publikovalo Ministarstvo unutrašnjih poslova Mađarske, što je čitav proces dizalo na državni nivo.

Ali, nije se antisemitizam u Mađarskoj javio samo među pripadnicima manjinskih zajednica. Tokom osamdesetih godina 19. veka politički antisemitizam se uobličio u Zemaljsku antisemitističku stranku, koja na osnovama

léka (Вистрих 2012, 190. o.). A magyar, de a nemzetiségi sajtó is „pozitív” példaként közölte azokat a híreket, amelyek arról számoltak be, hogy a zsidók magyarosították a nevüket. Ezeket az adatokat azokból az anyagokból vették át, amelyeket félévente publikált a Magyar Belügyminisztérium. Mindez egyúttal azt is jelentette, hogy az egész folyamat, vagyis a névmagyarosítás állami szintre lett emelve. Magyarországon azonban nem csak a kisebbségek körében jelent meg az antiszemitizmus. A tizenkilencedik század nyolcvanas éveiben az Országos Antiszemita Párt az antiszemitizmus eszközével kívánta megdönteni Tisza kormányát. A kudarc után végül 1887-ben tűnt el a politikai süllyesztőben.

A 19. század utolsó évtizedében a polgári házasságról szóló törvény szentesítése és a hivatalos állami anyakönyvezés a zsidók egyenjogúsítása előtt álló utolsó akadályokat is ledöntötte. Csakhogy ezek a változások a katolikus egyház évszázados privilégiumainak a megnyirbálásával jártak, így aztán a magyar antiszemitizmus fő generátorává a Katolikus Néppárt lépett elő, mely a magyar zsidók között oly népszerű liberális, szocialista és kozmopolita tanokat pusztítónak, keresztényellenesnek és „*a magyar történelmi hagyományokkal szembenőnek*” tartotta (Вистрих 2012, 191. o.). Ettől az időponttól kezdte használni a sajtó a zsidókra az igen negatív értelmű „*čifut*” jelzést. Ezzel a pejoratív szóval a bunyevác Neven, illetve a Subotičke novine egyaránt élt, melynek szerkesztője a szerb Mladen Karanović volt (Subotičke novine, 1894. február 18., 3. o.), valamint a magyar sajtó is. Mamuzsich Mátyás (Matija Mamučić) plébános ama kezdeményezését, amely a zsidó és a református közösségnek nyújtandó mindenemű segély megvonását szorgalmazta, Mamuzsics Lázár

antisemitizma próbálta da sruši liberalnu Tisinu vladu. Stranka se neobavljena posla raspala 1887. godine i nestala sa političke scene.

Od poslednje decenije 19. veka i usvajanja zakona o građanskom braku i matičnim knjigama, koji je srušio i poslednje prepreke ka punoj ravnopravnosti Jevreja, ali je iz ruku Rimokatoličke crkve izbio poslove obavljane vekovima unazad, generator mađarskog antisemitizma postaje Katolička narodna partija. Ona je ideje liberalizma, socijalizma i kosmopolitizma, tada vrlo zastupljene među mađarskim Jevrejima smatrala rušilačkim, antihrišćanskim i „stranim duboko ukorenjenoj mađarskoj tradiciji” (Вистрих, 2012, стр. 191). Od ovog vremena u štampi počinje korišćenje termina Čivuti (Čifuti) za Jevreje, sa izuzetno negativnom konotacijom. Koriste ga jednako i bunjevački Neven, kao i Subotičke novine, čiji je urednik bio Srbin Mladen Karanović (Subotičke novine, 18. februar 1894, str. 3), ali i brojni listovi na mađarskom jeziku. Inzistiranje Matije Mamučića, župnika najveće gradske župe, na sednici gradske skupštine održane 22. oktobra 1894. godine, da se ukine svaka pomoć jevrejskoj i reformatskoj crkvi dok se ne podmire sve potrebe i najdalje salašarske katoličke crkve, gradonačelnik Lazar Mamučić je suzbio tek nakon mnoštva povišenih tonova, nazvavši prepozita „bundžijom” i osobom koja „sije razdor među veroispovisti” (Neven, 15. novembar 1894, str. 177).

Poseban prostor u štampi dobijaju slučajevi odricanja Jevreja od svoje vere i prihvatanje rimokatoličke vere. Slučaj pokrštavanja porodice subotičkog advokata dr Šome Siklajija (Sziklai Soma) u Kaloči, pri čemu je kum Siklajiju i njegovoj supruzi bio kaločki nadbiskup lično, dok je kum

(Lazar Mamužić) polgármester csak nagy veszekedések árán tudta megakadályozni a városi képviselő-testület 1894. október 22-ei ülésén, ahol a többi közt azzal vádolta meg névrokonát, hogy indítványával „türelmetlenséget szít a vallások között” (Neven, 1894. november 15., 177. o.).

A korabeli sajtó külön teret szentelt azoknak a híreknek, amelyek arról számoltak be, hogy a zsidók vallásukat elhagyva kikeresztelkedtek. Az állam által támogatott identitásváltásra utal Sziklai Soma ügyvéd családjának Kalocsán történt kikeresztelkedése, akinek egyébként maga a kalocsai érsek volt a komája, míg gyermekeinek a keresztapja a bácskai főispán, Vojnits István (Neven, 1895. augusztus 15., 134. o.).

Valójában minden élethelyzetet el lehetett vinni az antiszemitizmus irányába. Így aztán a sajtó negatív felhanggal tudósított az első olyan polgári házasságról, amely huszonkilenc évnyi együttlét után végre törvényesen is megkötött a keresztény Horváth Anna és a disznókereskedő Müller János között. A rosszakaratú újságíró nem állta meg, hogy ne hívja fel olvasói figyelmét: annyi évig „házasság nélkül sok gyermeket nemzettek, így aztán az esküvőn ott voltak a felnőtt fiúk és lányok, sőt az unokák is” (Subotičke novine, 1895. október 13., 3. o.).

A 20. század első évtizedében Magyarországon visszaszorult a liberális politikai kurzus, és Szabadkán is olyan erők kerültek hatalomra, amelyek a magyar nacionalizmus keményebb vonalát képviselték, s autoritásukkal élve sokszor ujjal mutogattak a zsidókra. Noha az első világháború kitéréséig az antiszemitizmus nem vált jelentős politikai erővé, egyre több olyan eset történt, amely negatív érzelteket generált a zsidókkal szemben. Sokan még az építésze-

njihovoj deci bio veliki župan Bačko–Bodroške županije, Ištvan Vojnić (*Vojnits István*), davao je ovakvom menjanju identiteta poželjni i od države podsticani nivo (Neven, 15. avgust 1895, str. 134).

Gotovo svaka životna situacija mogla se profilisati u pravcu antisemitizma. Tako je štampa u negativnom kontekstu prikazala prvu građansku svadbu u Subotici, tj. venčanje Ane Horvat, „katoličkinje“, i Josipa Milera (Müller), trgovca svinjama i „čifutina“, koji su nakon 29 godina zajedničkog života, dobili priliku da svoju vezu ozakone. Zluradi novinar naveo je da su mladenci sve ove godine „živili nevinčano i izrodili mnogu ducu, tako da su ovom njihovom vinčanju prisustvovali odrasli sinovi i kćeri im, pak unuci im” (Subotičke novine, 13. oktobar 1895, str. 3).

Promena na gore nastala je nakon silaska sa vlasti liberala, kada su u prvoj deceniji 20. veka na političku scenu u državi, ali i u Subotici, došli zagovornici žešćih oblika mađarskog nacionalizma, koji su u svojoj autoritarnosti sve češće upirali prstom u pravcu Jevreja. Iako do izbivanja Prvog svetskog rata antisemitizam nije postao ozbiljnija politička snaga, česti slučajevi ispoljavanja doprineli su kontinuitetu negativnog gledanja na Jevreje. Čak ni izgradnja arhitektonskog bisera, kakav je subotička sinagoga, nije dočekana u Subotici sa dobrodošlicom. Uz već ustaljeno korišćenje pogrđnog naziva za Jevreje, očigledno frustrirani novinar zabeležio je rečenicu koja mnogo govori: „Šaka ljudi pa sagrađiše žinagogu kano da u ciloj Subotici i nema drugog naroda” (Neven, 15. oktobar 1903, str. 155).

ti gyöngyszemnek számító szabadkai zsinagóga felépítését sem fogadták örömmel. A már megszokott sértő jelző használata mellett a szemmel láthatóan frusztrált tudósító a következő sokat mondó sort jegyezte le: *„Egy marék ember úgy építette fel a zsinagógát, mintha Szabadkán nem lennének más nemzetek”* (Neven, 1903. október 15., 155. o.).

A 20. század első évtizedében aztán bevett szokássá lett a társadalom bizonyos szegmenseiben a zsidók számarányának a kimutatása is. Egy 1907. évi nyári cikk a zsidók magyarországi népességnövekedéséről számolt be. Eszerint 1735-ben 13 000-en voltak, s ez a szám 1900-ra 862.000-re nőtt. 1896 és 1905 között 2193 férfi és 1952 nő keresztelkedett ki, míg a középiskolai hallgatóknak 20,29, az egyetemistáknak pedig 30,4 százaléka volt zsidó (Neven, 1907. július 15., 107. o.). Ezekben a célzottan adagolt számokon alapultak aztán azok a Barkóczy Sándor miniszteri tanácsos által aláírt elnyomó intézkedések, amelyek korlátozták a zsidó tanárok számát a középiskolákban. 1911. november 5-én a Katolikus Legényegyletben sok szabadkai *„tiltakozott azon vádakkal ellen, amelyeket a csivutok (čivuti) kreáltak Barkóczy Sándor báró ellen”* (Neven, 1911. november 15., 83. o.).

AZ ANTISZEMITIZMUS MINT JELENTŐS POLITIKAI KONCEPCIÓ

A magyar antiszemitizmus az első világháború után elsősorban a számottevő területi és népességveszteség miatt lett releváns politikai erő. A zsidóknak a magyarosodásban nyújtott „szolgáltatásai” szükségtelemmé váltak. A

Tokom prve decenije postalo je učestalo prebrojavanje Jevreja i njihove zastupljenosti u određenim segmentima društvenog života. Novinska vest iz leta 1907. godine sadržavala je podatke o porastu broju Jevreja u Mađarskoj od 1735. godine (13.000) do 1900. godine (826.000), broj pokrštenih Jevreja (2.193) i Jevrejki (1.952) u periodu od 1896. do 1905. godine, udeo jevrejskih srednjoškolaca (20,29%), kao i studenata (30,4%) na fakultetima u Mađarskoj (Neven, 15. jul 1907, str. 107). Tako probрани podaci stvarali su osnovu za represivne mere, poput ograničavanja broja jevrejskih profesora u srednjim školama koje je propisao ministarski savetnik Šandor Barkoci. Brojni Subotičani su 5. novembra 1911. godine u Katoličkom momačkom društvu „prosvjedovali protiv hajke koju su digli Čivuti protiv baruna Šandora Barkocije” (Neven, 15. novembar 1911, str. 83).

ANTISEMITIZAM KAO OZBILJAN POLITIČKI KONCEPT

Najviše zbog mađarskih teritorijalnih i populacijskih gubitaka nakon Prvog svetskog rata, mađarski antisemitizam se transformisao u relevantnu političku snagu. „Usluge” Jevreja u mađarizaciji u oblastima sa većinskim nemađarskim stanovništvom su postale nepotrebne. Jevreji kao segment srednje klase mađarskog društva postaju suprotstavljeni drugim nejevrejskim stanovnicima, što je postalo osnova za još žešći antisemitizam. Na tragu Barkocijevih ideja, već 1920. godine je usvojen zakon *numerus clausus*, kojim je Jevrejima ograničavan pristup fakultetskom o brazovanju.

zsidók mint a magyar társadalom polgári osztálya szembe kerültek a keresztény többséggel, és mindez még magasabb hőfokra izzította az antiszemitizmust. Barkóczy eszmeiségét követte az 1920-ban elfogadott úgynevezett numerus clausus (1920. évi XXV. törvénycikkely), mely a zsidók létszámát korlátozta a felsőoktatásban.

Az is figyelemre méltó, hogy a nagy háború kitöréséig a magyarok számbeli növekedése elsősorban a zsidók és a németek asszimilációjának volt köszönhető. Így történhetett meg, hogy a magyarság az ország népességének többségévé lett, ami révén a magyar etnikum teret nyerhetett a középosztályban és az urbánus közegekben. Ennek ellenhatásaként azonban kitermelődtek a „supernacionalisták” is, akik viszont a saját nemzeti kiteljesedésüket a két világháború közötti időszakban fizették meg, amikor is a németek jelentős szerepet játszottak a zsidók tragikus sorsának alakulásában. Az 1932–1944 közötti periódus hét magyar kormányfője közül négy, míg miniszterei közül tíz magyarosította vezetéknévét (János 1982, 282–284. o.). Ebben az időben folytatódott a zsidó közösség jogainak korlátozása. Még a második világháború kitörése előtt megszületett az első két zsidótörvény, melyet aztán követett a harmadik is.

Ugyanebben az időben Szabadkán, immáron a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság impériuma alatt folytatódott a rég bevett gyakorlat. Már négy hónappal azután, hogy a szerb hadsereg elfoglalta a várost, az időközben ismét felújított *Nevenben* napvilágot látott a *Csifut kérdés (Čifutsko pitanje)* címet viselő cikk, mely egy lépéssel továbbment a szabadkai zsidók elleni kirohanások koreográfiájában. A szerző, aki egyébként nem írta alá a cikkét, abból indult ki,

Od priličnog značaja je i činjenica da je u periodu do izbijanja Prvog svetskog rata veliki broj dobrih Mađara nastao konvertitstvom Jevreja, ali i brojnih Nemaca. Tako se objašnjava rast udela Mađara u populaciji Mađarske, povećanje brojnosti urbane srednje klase, ali i nastanak grupe „supernacionalista”, koja je svoj nacionalni preobražaj „otplaćivala” nacionalizmom u međuratnom periodu, kada su bivši Nemci mnogo doprineli nesrećnoj sudbini Jevreja. Čak četiri od sedam mađarskih premijera u periodu 1932–1944. godine imalo je pomadareno prezime, jednako kao i deset ministara u njihovim kabinetima (János, 1982, p. 282-284). Nastavljen je proces ograničavanja prava članova jevrejske zajednice. I pre započinjanja Drugog svetskog rata u Mađarskoj donet je zak. član 4/1939. godine („jevrejski zakon”), na koji su se oslanjala mnoga antisemitska rešenja tokom ratnih godina.

U isto vreme u Subotici, sada u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, nastavljena je stara praksa. Na samo četiri meseca od dana kada je srpska vojska zaposela grad, u obnovljenom *Nevenu*, osvanuo je tekst pod naslovom „Čifutsko pitanje”, koji je otišao korak dalje u odnosu na dotadašnje napade na Jevreje u Subotici. Autor, koji nas nije udostojio svoga imena, pošao je od pitanja „da li čifutski narod uopšte postoji?” Konstatuje da Jevreji ispovedaju najpraktičniji moral – moral zlatnog teleta, što je, po autoru, dovoljan razlog zbog čega Jevrej „ne može postati ravnopravni član društva” i da je to dobar povod „da se prstom na njih ukazuju” (*Neven*, 13. mart 1919, str. 1–2). U nemogućnosti da se utvrdi autorstvo ovog teksta, neka ostane zabeleženo da su se, trebalo bi valjda, sa njime slagali glavni urednik Lazar Stipić i odgovorni urednik Joso Prčić.

hogy „*egyáltalán létezik-e a csifut nemzet*”. Ebből az analógiából aztán arra a következtetésre jutott, hogy a zsidók a legpraktikusabb – az aranybárány – morált követik, mely már önmagában alátámasztja azt, hogy a zsidók „*nem lehetnek a társadalom egyenrangú tagjai*”, s már ez elégséges ok arra, hogy „*ujjal mutassanak rájuk*” (Neven, 1919. március 13., 1–2. o.). Noha az idők távlatából nem lehet kikövetkeztetni, ki volt a cikk szerzője, itt azért tegyük hozzá, hogy ezekkel a gondolatokkal minden bizonnyal azonosult Lazar Stipić fő- és Joso Prčić felelős szerkesztő is.

Ezek és a hasonló felhangok – elsősorban a jobboldalon – a két világháború közötti sajtó és közélet egészét végigkísérték. Ezen az sem segített, hogy sok Kleinből Klenić, a Blummokból pedig Blumić lett. A szláv (szerb, horvát és bunyevác) jobboldal kedvelt, állandóan visszatérő témája és vádja lett a vajdasági (délnyugati) zsidók ellen az úgynevezett „*judeo-magyar*” felhang hangoztatása.

A HOLOKAUSZT MINT AZ ANTISZEMITIZMUS „DIADALMENETE”

A második világháború Szabadka számára a magyar állam fennhatósága alá történő visszatérést hozta, de veszélyt is a szabadkai zsidók életére. Ez a munka nem tér ki azoknak a szabadkai zsidóknak a szenvedésére, akik mint a jugoszláv királyi hadsereg katonái vagy mint az úgynevezett népfelzabardító mozgalom tagjai kerültek fogságba. Ugyancsak mellőzni fogja a munkaszolgálatra elhurcolt és

Slični tonovi u štampi i javnoj sceni, pre svega na desnici, mogli su se naći tokom celog međuratnog perioda. Nije pomoglo što su mnogi Klajnovi postali Klenići, a mnogi Blumovi – Blumići. Omiljena optužba koja je u ovim godinama dolazila od strane slovenske (srpske, hrvatske, bunjevačke) desnice odnosila se na „judeo-madžarizam” vojvođanskih Jevreja.

HOLOKAUST — „TRIJUMF” ANTISEMITIZMA

Godine Drugog svetskog rata donele su ponovno vraćanje Subotice u okvire mađarske države, ali i realnu opasnost za živote subotičkih Jevreja. Ovaj rad se neće baviti stradanjem subotičkih Jevreja koji su dospeli u zarobljeništvo kao vojnici jugoslovenske kraljevske vojske, kao učesnici Narodnooslobodilačkog pokreta, niti sa stotinama onih koji su regrutovani u radne čete i u velikom procentu stradali u njima (Jelić, 1987, str. 172). Fokusiraće se na Holokaust kao epilog višedecenijske tolerancije prema pojavama antisemitizma.

Poslednji čin mađarske ratne drame u Drugom svetskom ratu počeo je 18. marta 1944. godine u Klesshajmu (Klesheim), kraj Minhena, gde je održan buran sastanak Hitlera i Hortija (Horthy), na kome je namesnik pristao da armija Rajha okupira Mađarsku. „Operacija Margareta” je mogla da počne. Bez otpora i uz učešće svega nekoliko divizija Nemci su stvarnu vlast uspostavili samo u većim

ott elhunyt több száz személy (Jelić 1987, 172. o.) történetét. Magára a holokausztra mint annak a több évtizedes toleranciának az epilógusára fog koncentrálni, mely az antiszemitizmus megjelenését követte.

A második világháború utolsó magyar drámai felvonása 1944. március 18-án kezdődött, amikor a München melletti klessheimi kastélyban a kormányzó végül belezgett abba, hogy a Reich hadserege megszállja Magyarországot. Ezzel megindulhatott a Margaréta-hadművelet. Ellenállás nélkül, csupán néhány hadosztállyal a németek végül csak a nagyobb városokban állítottak fel valódi hatalmat (Rókai–Dere–Pal–Kasaš 2002, 583. o.). Kállay a kormányával együtt lemondott, és Hitler fenyegetéseinek hatására 1944. március 22-én Horthy az addigi berlini magyar követet, az 1883-ban Versecen Dimitrije Stojaković néven született Sztójai Dömét nevezte ki miniszterelnöknek. A következő napokban háromezer politikailag megbízhatatlan személyt deportáltak a német koncentrációs táborokba, a szélsőjobbot kivéve az összes politikai pártot és nem náci újságot betiltották (Hanák 1995, 267. o.). Ezzel minden feltétel megteremtődött a már régóta halogatott „*zsidókérdés végleges megoldására*”.

A Szabadkán egyetlen napilapként megjelenő Délvidéki Magyarság alapján az olvasónak olyan érzése támadhat, hogy 1944. március idusán a városban minden a megszokott mederben folyt. Az újságot megtöltötték a környező településen lezajlott március 15-ei nemzeti ünnepegekről szóló tudósítások, Bogner szerkesztő pedig „szület fűjt” a lejárt nacionalizmus vitorlájába. A végzetes történésekről egy szó sem volt olvasható. Sőt, a szabadkai lakosság éppen a Hitler–Horthy-találkozó napján értesült róla, hogy a

gradovma (Rókai, Dere, Pal, Kasaš, 2002, str. 583). Kalaijeva vlada je podnela ostavku, a nakon Hitlerovih pretnji Horti je 22. marta 1944. godine premijersko mesto poverio dotadašnjem mađarskom ambasadoru u Berlinu, Demeu Stojajiu (Sztójai Döme), koji je 1883. godine rođen u Vršcu kao Dimitrije Stojaković. U narednim danima oko 3.000 političkih protivnika je deportovano u nemačke koncentracione logore, zabranjene su sve političke stranke i organizacije, sem onih sa krajnje desnice, zabranjene su sve novine, sem nacističkih (Hanák, 1995, str. 267). Svi uslovi da se pređe na dugo odlagano „konačno rešavanje jevrejskog pitanja” su formirani.

Prema onome što je objavljivao *Délvidéki Magyarság*, jedini list koji je u to vreme izlazio u Subotici, sredinom marta 1944. godine u gradu je bio privid normalnog života. Stranice novina punili su izveštaji o proslavama mađarskog državnog praznika 15. marta u okolnim mestima, urednik Bogner je svojim uvodnim tekstovima dodavao snage u posustala jedra nacionalizma, ali nagoveštaja kobnih događaja nije bilo. Čak je na dan pomenutog susreta Hitlera i Hortija subotička javnost obaveštena da je dr Laslo Frojnd (Dr. Freund László), otorinolaringolog, očigledno jevrejskog porekla, otvarao svoju ordinaciju u Jelisavetinoj ulici 14 (*Délvidéki Magyarság*, 18. mart 1944, 7. o.). Najavljivano je prikazivanje filma *Minhauzen* (Münchhausen), „filmskog čuda u boji” u bioskopu Bačka (*Délvidéki Magyarság*, 21. mart 1944, 8. o.), u gradu je nedostajalo insulina za dijabetičare, Ištvan Frankl (Frankl István) najmlađi je pisao tekst pod naslovom *Kada nam je svirao Joška Piroš*, na repertoaru pozorišta je bila predstava *Samo jedan poljubac i ništa više*, Aleksandar Lifka je reklamirao svoju prodavnicu radio aparata... (*Délvidéki Magyarság*, 24. mart 1944, 6–14. o.).

szemmel láthatóan zsidó származású Freund László orr-, fül- és gégeorvos az Erzsébet utca 14-ben megnyitotta rendelőjét (*Délvidéki Magyarság*, 1944. március 18., 7. o.). Arról is lehetett olvasni, hogy a Bácska moziban a filmalkotás csodáját, a színes *Münchhausent* vetítik majd (*Délvidéki Magyarság*, 1944. március 21., 8. o.), vagy hogy a cukorbeteg azzal kénytelenek szembesülni, hogy a városban nincs inzulin. A legfiatalabb Frankl István pedig *Amikor Piros Jóska játszott nekünk* címmel közölt tárcát. A színház repertoárjában a *Csak egy csók és más semmi* szerepelt, Lifka Sándor pedig rádiókészülékeket árusító boltját hirdette (*Délvidéki Magyarság*, 1944. március 24., 6–14. o.).

Hogy Magyarországon, tehát Szabadkán is egyre nagyobb veszély leselkedett a zsidókra, arra abból a hírből lehetett következtetni, amely arról számolt be, hogy a Sztójai-kormány rövidesen realizálja a „*zsidókérdés megoldásával*” kapcsolatos intézkedéseket. (*Délvidéki Magyarság*, 1944. március 27., 5. o.) Három nappal később pedig arról lehetett olvasni, hogy március 29-én, szerdán, 11 órakor megkezdődött a kormányülése, mely tizenegy órán át a „*zsidókérdés megoldását*” tárgyalta. A kormány ekkor született, 1200, 1210, 1220, illetve 1240/1944-es számmal iktatott határozatai voltak az eszenciája a zsidókkal szembeni bánásmódnak. A zsidókat az összes hivatalból (Nemzeti Bankból, bankokból és hitelszövetkezetekből, ügyvédi kamarából, közjegyzői és helyettesi, bíróságitolmács-állásból) elbocsátották, nem lehettek tagjai az újságírói, a színházi és a filmkamarának, valamint azt is definiálták, hogy pontosan ki számított a zsidó hitközség tagjának (1941-es XV. törvénycikk 9. és 16. paragrafusa), s elrendelték, hogy április 5-étől minden zsidó köteles látható helyre kitűzni a 10 x 10 cm-es sárga csillagot. (*Délvidéki Magyarság*, 1944. április 31., 4. o.)

Prvi nagoveštaj da se i u Mađarskoj, znači i Subotici, priprema realizacija dosadašnjih antisemitskih pretnji mogao se naslutiti nakon objavljivanja vesti da će Stojajeva vlada uskoro izaći sa rešenjima za „jevrejsko pitanje” (*Délvidéki Magyarság*, 27. mart 1944, 5. o.). Tri dana donije izveštavano je da je u sredu, 29. marta u 11 sati započela sednica vlade koja je narednih 11 sati raspravljala o „rešavanju jevrejskog pitanja”. Odluke vlade zavedene pod brojevima 1200, 1210, 1220 i 1240/1944. sadržale su esenciju budućeg odnosa prema Jevrejima. Izbacuju se svi Jevreji iz javnih službi (Narodne banke, drugih banaka, kreditnih zadruga, sa poslova javnih beležnika, njihovih zamenika, sudskih tumača iz advokatskih komora), ne mogu više biti članovi novinarskih, pozorišnih, filmskih komora, definisano je ko se ima smatrati pripadnikom jevrejske veroisповesti (odredbe zak. čl. XV, iz 1941. godine – paragrafi 9 i 16) i obaveza da do 5. aprila svi na vidnom mestu moraju nositi šestokraku žutu zvezdu veličine 10x10 cm (*Délvidéki Magyarság*, 31. mart 1944, 4. o.).

Za sve koji su pomislili da su odluke vlade samo ružan san, sledećeg dana je stiglo razuveravanje. Državni sekretar u Ministarstvu unutrašnjih poslova Endre Laslo (László Endre) izneo je birokratski preciznu procenu da će iz komora biti izbačeno 1900 advokata, 200 glumaca i 130 novinara. Za razbijanje svake sumnje izjavio je i sledeće rečenice: „Mađarski antisemitizam nije politička moda, nije privremena politička tekovina ... Jevrejstvo, sa mađarskog rasnog stanovišta, nije poželjno ni sa moralnog, ni sa intelektualnog, ni sa fizičkog stanovišta. Mađarski čovek može služiti samo mađarskim interesima ili ni jednim drugim...” (*Délvidéki Magyarság*, 1. april 1944, 4. o.).

Mindazok, akik azt hitték, hogy a kormány döntései csupán egy átmeneti rémálom tovamúló epizódja, mely rövidesen véget ér, már másnapra kijózanodtak. Endre László belügyi államtitkár ugyanis bürokratikus precíz értékelést adott róla, hogy mintegy 1900 ügyvédet, 200 színészt és 130 újságíró fognak eltávolítani a szakkamarákból. Minden kétséget elhárítva azt is hozzátette: „A magyar antiszemitizmus nem politikai modell, nem ideiglenes politikai kurzus [...]. A zsidóság a magyar faj szempontjából sem morálisan, sem intellektuálisan, sem pedig fizikailag nem kívánatos. A magyar ember csak a magyar érdekeknek szolgálhat” (*Délvidéki Magyarorság*, 1944. április 1., 4. o.).

Április 3-án megkezdődött Budapest bombázása, a következő napokban pedig Bogner József és Vojnits Gyula parlamenti képviselők tollából hazafias cikkek jelentek meg Szabadka felszabadulásának harmadik évfordulója alkalmából (*Délvidéki Magyarorság*, 1944. április 12., 1. o.; Uo. április 13., 4. o.). Ezzel egyidejűleg látott napvilágot a Magyar Orvosi Kamara közleménye, mely egyhangúlag támogatta Jaross Andor miniszter ama határozatát, amely elrendelte a zsidók Orvosi Kamarából való eltávolítását (*Délvidéki Magyarorság*, 1944. április 3., 3. o.). Ezzel a zsidók számára a sajtó által sugallt „normális élet” és a „horror” kettőssége az elkövetkező időszak mindennapjává lett.

Már április 6-án megjelent az a hír, amely arról számolt be, hogy a zsidók számára megtiltották a gépjármű, a motorkerékpár és a kerékpár használatát, tíz nappal később pedig az az információ, hogy a kormány a zsidó vagyon zárolására készül (*Délvidéki Magyarorság*, 1944. április 17., 4. o.). Innen tudhatjuk meg azt is, hogy április végén Kassán

Od 3. aprila počelo je bombardovanje Budimpešte, a narednih dana dvojica subotičkih poslanika u parlamentu Mađarske, dr Jožef Bogner (Dr. Bógner József) i Đula Vojnić (Vojnits Gyula), na stranicama štampe objavljivali su patriotske tekstove obeležavajući treću godišnjicu oslobođenja Subotice (*Délvidéki Magyarorság*, 12. april 1944, 1. o. & 13. april 1944, 4. o.). Paralelno sa njima Lekarska komora Mađarske objavila je da jednoglasno pozdravlja odluke ministra Andora Jaroša (Jaross Andor) u vezi sa odstranjivanjem lekara Jevreja iz Komore (*Délvidéki Magyarorság*, 3. april 1944, 3. o.). Ta dvojnost „normalnog života” i „horora” koji je bio namenjen građanima Jevrejima postaće uobičajena slika na stranicama štampe u narednim danima.

Već 6. aprila je objavljeno da se Jevrejima zabranjuje korišćenje vlastitih automobila, motocikala, bicikala. Nakon desetak dana štampana je informacija da vlada priprema mere za blokiranje jevrejske imovine (*Délvidéki Magyarorság*, 17. april 1944, 4. o.), a krajem aprila je objavljeno je da je u Košicama počeo da se primenjuje policijski čas prema Jevrejima (*Délvidéki Magyarorság*, 24. april 1944, 6. o.). Odsustvo bilo kakvog komentara je u kontekstu sa ranije objavljenim vestima sugerisalo zaključivanje o korisnosti, pozitivnosti takvih mera.

Da se ipak nije sve dešavalo bez optora svedoči nekoliko kratkih zabeleški. U Čantaviru je policija podnela prijave protiv troje vlasnika trgovačkih i zanatlijskih radnji koji su prekrili table koje su obaveštavale građane da su njihovi vlasnici Jevreji (*Délvidéki Magyarorság*, 13. april 1944, 6. o.), kotarski sud je osudio bajskog zubotehničara Frideša Klajna (Klein Frigyes) na plaćanje 150 penga i 15 dana zatvora pošto je uhvaćen da ne nosi šestokraku zvezdu (*Délvidéki Magyarorság*, 25. april 1944, 5. o.).

a zsidók számára kijárási tilalmat rendeltek el (*Délvidéki Magyarorság*, 1944. április 24., 6. o.). A cikkek mindenféle kommentárt nélkülöztek, ami alapvetően az ott közöltek helyességét, helyállóságát és pozitívumát sugallta.

Hogy mindez nem ellenállás nélkül történt, arról néhány rövid tudósítás szól. Csantavéren a rendőrség három kereskedő és kisiparos ellen tett feljelentést, mert letakarták azokat a táblákat, amelyek arra hívták fel a figyelmet, hogy az üzlet tulajdonosa zsidó (*Délvidéki Magyarorság*, 1944. április 13., 6. o.). A bajai kerületi bíróság pedig Klein Frigyest százötven pengő bírságra és tizenöt napi elzárásra ítélte, mert nem viselte a sárga csillagot (*Délvidéki Magyarorság*, 1944. április 25., 5. o.)

A hatóságoknak a saját állampolgárai elleni szervezett intézkedési 1944. április 25-én kezdődtek meg. Ezen a napon hirdette ki Szimon István a szabadkai hatóság nevében azt a rendeletet, amelynek értelmében a zsidóktól elkobozták a kerékpárokat, az írógépeket, a fényképezőgépeket és a látcsöveket (*Délvidéki Magyarorság*, 1944. április 25., 6. o.). Ugyanaznap a szabadkai lakosság arról is értesült, hogy a Rudics utcában mely üzletek tulajdonosa volt zsidó. A magabiztos újságíró mindezt így kommentálta: „*Szabadka keresztény társadalma erőteljes lépéseket fogantatosított a zsidó kereskedelem ellen...*” — és ezzel „*a zsidó kereskedés véglegesen véget ért*” (*Délvidéki Magyarorság*, 1944. április 25., 4. o.). A cikk második fele viszont már valóságos tetemre hívásra való felszólítás volt, a szerző ugyanis részletesen felsorolta, hogy a belváros utcáin és terein még mennyi zsidó üzlet található. Április 27-én, csütörtökön a hatóságok arról értesítették a nyilvánosságot, hogy megérkeztek a kérdőívek a zsidó vagyon összeírására. A polgárok

Sve što je od 25. aprila 1944. godine činjeno dobilo je formu organizovanog obračuna vlasti protiv dela svojih podanika. U ime subotičkih vlasti dr Ištvan Simon (Dr. Szimon István) je obnarodovao uredbu po kojoj se od subotičkih Jevreja oduzimaju bicikli, mašine za kućanje, fotoaparati i dvogledi (*Délvidéki Magyarorság*, 25. april 1944, 6. o.). Istog dana subotička javnost je obaveštena o zatvaranju onih trgovačkih radnji u Rudićevoj ulici čiji su vlasnici Jevreji. Samouvereni novinar pisao je da je „subotičko kršćansko društvo preduzelo odlučne korake protiv jevrejske delatnosti u trgovini”... i da je „vreme jevrejske trgovine završeno” (*Délvidéki Magyarorság*, 25. april 1944, 4. o.). Kao poziv na delanje izgledao je drugi deo teksta u kome je autor nabrajao koliko je jevrejskih radnji još radilo u ulicama i na trgovima u centru grada. U četvrtak, 27. aprila javnost je obaveštena da su stigli obrasci za prijavu imovine Jevreja. Svi građani su bili dužni da do nedelje, 30. aprila, dođu u sobu 35 na prvom spratu Gradske kuće i popunjene obrasce predaju gradskim vlastima (*Délvidéki Magyarorság*, 27. april 1944, 3. o.). U drugom članku istog broja novina doneti su prikupljeni podaci za subotički srez. Za svako mesto se znalo koliko Jevreja živi u njemu, kolika je vrednost njihove imovine, koliko zemlje poseduju, a koliko kuća. Unutar tog istog broja novina nalazile su se vesti da će 30. aprila biti proglašeno 37 novih vitezova u Mađarskoj (*Délvidéki Magyarorság*, 27. april 1944, 5. o.), reklama za pozorišnu predstavu *Jedno srećno peštansko leto*, kao i razmišljanja predstavnika „prijateljske” (Nedićeve) vlade u Srbiji, kome je posle savezničkog bombardovanja Beograda, Niša, Leskovca i Kraljeva, glavni neprijatelj bila komunistička ideja i partizani na čelu sa Titom.

Dobar deo subotnjeg broja *Délvidéki Magyarorság*-a štampanog 29. aprila bio je posvećen Jevrejima. Prvo su

április 30-áig, hétfőig a városháza első emeletén lévő 35-ös szobában voltak kötelesek megtenni a vagyonbejelentést (*Délvidéki Magyarság*, 1944. április 27., 3. o.). Az aznapi szám egy másik cikkében a szabadkai járással kapcsolatos, a zsidókkal összefüggésben lévő statisztikai adatok álltak. Innen lehetett megtudni, hogy egy adott településen hány zsidó élt, mennyi volt a teljes vagyonuk értéke, mekkora földterületet, illetve hány házat birtokoltak. Ugyancsak ebben a számban szerepelt egy olyan hír is, amely viszont már arról számolt be, hogy április 30-án harminchét új vitézt fognak avatni az országban (*Délvidéki Magyarság*, 1944. április 27., 5. o.). Olvashatni lehetett az *Egy szerencsés pesti nyár* színházi darab hirdetését és azt is, hogy Belgrád, Niš, Leskovac és Kraljevo szövetségesek által történt bombázása után a „baráti” szerb Nedić-kormány számára a Tito vezette partizánok számítottak a legnagyobb ellenségnek.

A Délvidéki Magyarság az április 29-ei számában nagy terjedelmet szentel a zsidóknak. Az egyik cikk azzal vádolja a közösséget, hogy nyugtalanságot vitt a város lakosai körébe, mivel azt a (rém)hírt terjesztették, amely szerint nemsokára a szerbeknek és a bunyevácoknak is csillagot kell majd viselniük, igaz, nekik kék színűt. (*Délvidéki Magyarság*, 1944. április 29., 3. o.). Míg ezt a cikket manapság közönséges hangulatkeltésként értékelnénk, addig az *Ahol Szabadka 4300 zsidója új fészket rak* című cikk szerzője leplezetlen cinizmussal írt a szabadkai gettóról. Asbóth Ferenc arról írt benne, hogy Székely Jenő polgármester Darky Lajossal, a rendőrfőnök helyettesével és Bácskai Árpáddal, a katonai hatóságok képviselőjével csütörtökön bejárták a Horthy Miklós út, valamint az Erzsébet, a Stomm és a Baross utca által határolt gettó területét.

u jednom tekstu bili optuženi za uznemiravanje građana jer su, tobož, plasirali vest da će od skoro Srbi i Bunjevci morati nositi zvezde, ovoga puta plave boje (*Délvidéki Magyarság*, 29. april 1944, 3. o.). I dok ova vest spada u kategoriju koju danas definišemo kao spinovanje, neskrivenim cinizmom odiše tekst pod naslovom „Gde saviti gnezdo za 4.300 subotičkih Jevreja?” Autor teksta Ferenc Ašbot (Asbóth Ferenc) je izvestio da su gradonačelnik dr Jene Sekelj (dr. Székely Jenő), policijski savetnik i zamenik komandira policije, Lajoš Darki (Darky Lajos) i predstavnik vojnih vlasti Arpad Bačkai (dr. Bácskai Árpád), u četvrtak obišli deo grada između Puta Mikloša Hortija, Jelisavetine ulice, Štomove ulice i Baroševe ulice. Tu se do 3. maja mora završiti gradnja bloka zgrada za smeštaj 4.300 subotičkih Jevreja. U kući na Putu Mikloša Hortija 12 već su živeli internirani Jevreji, njih oko 60. Vrlo ružnim rečima Ašbot je pokušao da dočara nered koji prave stanari kuće. Jedan od ključnih argumenata mu je činjanica da su se na sve strane po kući nalazile knjige. Jedna devojka čitala je knjigu Somerseta Moma (Somerset Maugham). Za razliku od njih, u stanu kućepazitelja, Mađara, sve je bilo u redu, mirno (*Délvidéki Magyarság*, 29. april 1944, 4. o.). Treći članak posvećen Jevrejima govorio je o planu za njihovo deportovanje. Oni iz Banata biće transportovani u Segedin, oni iz Sombora i mesta uz Dunav u Baju, a novosadski u Suboticu. Računa se da će u Suboticu doći još oko 2.000 Jevreja. Da bi sve bilo po zakonu osnovan je Jevrejski savet čiji članovi su: Erne Fišer (Fischer Ernő), Erne Halbror (Halbrohr Ernő), dr Emil Havaš (dr. Havas Emil), Jene Gutman (Guttman Jenő), Jakab Ripner (Rippner Jakob), Laslo Vajs (Weiss László) i Herman Cof (Zopf Hermann) (*Délvidéki Magyarság*, 29. april 1944, 4. o.).

Itt május 3-áig 4300 szabadkai zsidót kellett elhelyezni. A Horthy Miklós út 12-ben már hatvan internált zsidót szállásoltak el. Asbóth írásában igen illetlen szavakkal próbálta leírni azt a rendetlenséget, amelyben a ház lakói éltek. Egyik fő észrevétele a házban szerteszét heverő sok könyv volt. Egy zsidó lány Somerset Maugham könyvét olvasta. Ezzel ellentétben a keresztény magyarok által lakott ház-mesteri részben minden rendben volt (*Délvidéki Magyar-ság*, 1944. április 29., 4. o.). Egy harmadik cikk a zsidók deportálási terveiről szólt. Ez alapján a bánági zsidókat Szegedre, a Duna menti és a Zombor környékieket Bajára, míg az újvidékieket Szabadkára vitték volna. A cikk további kétezer (elsősorban újvidéki) zsidó Szabadkára való költöztetésével számolt. Ekkor jött létre a Zsidó Tanács is Fischer Ernő, Halbrohr Ernő, Havas Emil, Guttman Jenő, Rippner Jakab, Weiss László és Zopf Hermann részvételével. (*Délvidéki Magyar-ság*, 1944. április 29., 4. o.).

A május 1-jei szám közölte azt a kormányrendeletet, amely a zsidó szerzők könyveinek kiválogatását és a könyvtárakból történő eltávolítását volt hivatott előírni. A következő nap, Szeged körbejárása után Szabadkára látogatott Endre László belügyi államtitkár, és a zsidók deportálásával kapcsolatos fejleményekről érdeklődött. Endrét a polgármester és a rendőrkapitány helyettese, Simon István fogadta. Az államtitkár ellátogatott a Felsőbácskai gőzmalomban kialakított internálótáborba is. Ott hangsúlyozta, hogy a városi hatóságoknak gyorsan és precízen kell végrehajtaniuk a „zsidókérdés végleges megoldását” (*Délvidéki Magyar-ság*, 1944. május 2., 5. o.). Ha eddig felmerült is bármilyen dilemma, Endre kijelentése után mindenki számára egyértelművé válhatott az egész vállalkozás valódi célja.

Prvomajski broj *Délvidéki Magyar-ság*-a preneo je vladinu uredbu o potrebi selekcioniranja knjiga jevrejskih autora i o njihovom izbacivanju iz biblioteka. Narednog dana u Suboticu je, nakon obilaska Segedina, došao Laslo Endre, državni sekretar u Ministarstvu unutrašnjih poslova. Tu se informisao o poslovima u vezi sa deportacijom Jevreja. Dočekali su ga gradonačelnik Jene Sekelj i zamenik kapetana policije Ištvan Simon. Državni sekretar je obišao mlin *Gornjobačkog d.d.* i stambene blokove u getu. Naglasio je da je hitno i precizno „konačno rešenje jevrejskog pitanja” zadatak za sve institucije u gradu (*Délvidéki Magyar-ság*, 2. maj 1944, 5. o.). Ako je do sada možda i moglo biti dileme, nakon ovakve izjave bili su jasni ciljevi celog projekta.

Narednog dana čitaoci su informisani da je proširen prostor za potrebe subotičkog geta, ali i da su se u čitav društveni projekat uključili članovi organizacije *Turul*, koji su pozivali građane da im dostavljaju knjige jevrejskih autora koje će oni uništavati (*Délvidéki Magyar-ság*, 3. maj 1944, 5. o.). Iz Kluža su stizale vesti da je počelo deportovanje 18.000 ondašnjih Jevreja u geto, a iz Budimpešte da je prikupljeno 30 vagona knjiga jevrejskih autora, koje su transportovane u fabriku papira (*Délvidéki Magyar-ság*, 4. maj 1944, 3. o.).

U tom nizu loših vesti svakako su najgore one koja govore o ljudskom posrnuću. Prvo je štampa registrovala veliku zainteresovanost brojnih Subotičana za dobijanje neke od 385 preduzetničkih dozvola, koje su tek pre neki dan oduzete njihovim sugrađanima, zbog njihove jevrejske veroispovesti (*Délvidéki Magyar-ság*, 3. maj 1944, 5. o.). Docije u novinama je zabeležena glavna tema razgovora

A következő napon az olvasók arról értesülhettek, hogy bővítették a gettó területét. A napilap arról is beszámolt, hogy az egész „társadalmi folyamatba” bekapcsolódtak a *Turuł Szövetség* tagjai is, akik arra hívták fel a polgárok figyelmét, hogy megsemmisítésre adják át nekik a zsidó szerzők könyveit (*Délvidéki Magyarorság*, 1944. május 3., 5. o.). Kolozsvárról olyan hírek érkeztek, hogy tizennyolcezer ottani zsidó deportálása kezdődött meg, míg Budapesten harmincvagonnyi, zsidó származású szerző könyvét szállították a papírgyárakba megsemmisítésre (*Délvidéki Magyarorság*, 1944. május 4., 3. o.).

Ezek közül a rossz hírek közül talán az emberi gyarlósággal kapcsolatosak voltak a legrosszabbak. A sajtó nagy érdeklődést tanúsított ama 385 iparendély iránt, amelyet alig néhány nappal korábban vettek el a szabadkai zsidóktól (*Délvidéki Magyarorság*, 1944. május 3., 5.). Nem sokkal később az újság feljegyezte a városi közbeszéd legfontosabb témáját is. Ez pedig azokat a – csak a belvárosban hatszáz – lakásokat érintette, amelyek a gettósítás miatt üresen maradtak (*Délvidéki Magyarorság*, 1944. május 4., 4. o.). Egy olyan helyzetben, amikor az ingatlanok tulajdonosai még mindig Szabadkán tartózkodtak, ennek a moralitása mégiscsak több pusztán a szóbeszéd egyszerű megkérdőjelezésénél. Ugyanebbe a kategóriába tartozik az a május eleji információ is, amely arról tanúskodik, hogy a városi közigazgatás 806 kérvényt fogadott be 3318 hektárnyi olyan föld bérbevételére, amelyet a zsidóktól vettek el (*Délvidéki Magyarorság*, 1944. május 5., 3. o.).

Nagy ritkán olyan hírek is napvilágot láttak, amelyek a kilátástalan helyzetben lévő zsidóknak nyújtott segítségről szóltak. Mendelssohn Endrénét például hatszáz pengőre

tih dana u Subotici. Ticala se mogućnosti dobijanja nekog od „oslobođenih” stanova, kojih je samo u unutrašnjem gradu bilo oko 600 (*Délvidéki Magyarorság*, 4. maj 1944, 4. o.). U situaciji dok su njihovi sugrađani još uvek bili u Subotici, moralnost ovakvih zahteva više je nego upitna. U istu kategoriju spada i informacija s početka maja da je gradskoj upravi bilo podneto 806 zahteva za zakup 3.318 kj zemlje oduzete od vlasnika Jevreja (*Délvidéki Magyarorság*, 5. maj 1944, 3. o.).

Među vrlo retke informacije koje govore o pomoći Jevrejima u zaista nezavidnoj situaciji spada i kažnjavanje supruge Andreasa Mendelsona (Mendelssohn Endréné), koja je kažnjena sa 600 penga, jer je prihvatila da sačuva paket sa dragocenostima jedne jevrejske porodice (*Délvidéki Magyarorság*, 5. maj 1944, 3. o.). Mnogi nisu bili u stanju da podnesu sve pretnje koje su se evidentno nadvijale nad Jevreje. Samoubistvo je u kišobrandžijskoj radnji u centru grada učinio majstor Ignac Štajn (Stein Ignác). Zvanična policijska statistika za april 1944. godine zabeležila je čak 12 samoubistava i još 10 nestalih osoba (*Délvidéki Magyarorság*, 10. maj 1944, 7. o.).

U očajničkim pokušajima pojedinaca da nađu izlaz iz situacije koju im je stvorila država zabeležena je priča o dve nesrećne žene koje su na osnovu lažnih dokumenata pokušale da napuste geto. Čenderi su uhapsili suprugu Šandora Kalmana (Kálmán Sándorné) i njenu kćerku Žužanu (Zsuzsanna). One su pre nekoliko dana nestale. Majka je imala krivotvorena dokumenta na ime Ilona Filipović. Sa njima su otputovale u Budimpeštu, ali su zbog bombardovanja napustile i preselile se u Baju. Nakon toga su se vratile u Suboticu. Uhapšene su kada su pokušale da

büntették meg, mert egy zsidó család értékeit vette át megőrzésre (*Délvidéki Magyarság*, 1944. május 5., 3. o.). Sok zsidó nem tudta elviselni azokat a fenyegetéseket, amelyeket át kellett élnie. Stein Ignác egy belvárosi esernyőkészítő kisüzemben lett öngyilkos. A hivatalos rendőri statisztika egyébként 1944 áprilisával kapcsolatban tizenkét öngyilkosságot és tíz személy eltűnését jegyezte fel (*Délvidéki Magyarság*, 1944. május 10., 7. o.).

A kétségbeejtő helyzetből természetesen sokan keresték a kiutat. Egy ilyen történet volt annak a két nőnek az esete, akik hamis dokumentumokkal próbálták meg elhagyni a gettót. A csendőrök ekkor tartóztatták le Kálmán Sándornét és lányát, Zsuzsannát. A két nő alig néhány nappal a letartóztatás előtt tűnt el. Az anyának Filipović Ilona névre kiállított hamis dokumentumai voltak. Előbb Budapestre utaztak, de a bombázások miatt elhagyták a fővárost, és Bajára mentek. Ezután visszatértek Szabadkára. Akkor tartóztatták le őket, amikor Palicsfürdőn akartak kibérelni egy lakást. Glied Ferencné azért tartóztatták le, mert elutasította a zsidócsillag viselését. Őt a gettóba internálták (*Délvidéki Magyarság*, 1944. május 17., 5. o.).

A városi tanács ülésén Székely Jenő polgármester arra panaszkodott, hogy a „*zsidókérdés végleges megoldása*” nagy terhet rótt a közigazgatásra. A zsidó boltokat bezárták, s a jelentéstevéskor éppen a leltárat végezték el. A polgármester arról is beszámolt, hogy folyamatban volt a zsidók elkülönítése, mely néhány napon belül véget ér. „*Természetes, hogy a keresztény lakosok nem nagy örömmel fogadják be lakásaikba és házaikba a zsidókat.*” Ezért jelölték ki a vasút környékét. Azt szintén a polgármesteri beszámolóból lehet tudni, hogy nagy volt az érdeklődés a zsidó üzletek működési engedélye iránt is. Olyan határozat született, hogy az engedélyek odaítélése-

iznajme stan na Paliću. Istovremeno uhapšena je i supruga Ferenc Glida (Glied Ferencné) zato što je odbijala da nosi jevrejsku zvezdu. Internirana je u geto (*Délvidéki Magyarság*, 17. maj 1944, 5. o.).

Na sednici Gradskog veća gradonačelnik dr Jene Seckelj istakao je da je konačno rešavanje „jevrejskog pitanja” donelo mnogo posla lokalnim vlastima. Jevrejske radnje su zatvorene, a trenutno se radi na inventarisanju robe u njima. Odvajanje Jevreja u poseban deo grada je u toku i taj posao će biti okončan za koji dan. „Prirodno je da kršćanski stanovnici ne primaju dragovoljno u svoje stanove i kuće Jevreje.” Zato je izabrana okolina železničke stanice. Veliko je interesovanje za dobijanje dozvola za rad u jevrejskim radnjama. Zauzet je stav da ne sme biti protekcije i da prednost moraju imati oni koji su stručni za obavljanje tog posla. Članak se završava konstatacijom da je grad svoje obaveze izvršio. Ono što sledi „nije zadatak” gradskih vlasti (*Délvidéki Magyarság*, 9. maj 1944, 3. o.).

Dakle, moglo se pristupiti „pranju ruku”. Stranice novina bile su pune informacija o trodnevnom gostovanju budimpeštanskih glumaca, na čelu sa Ferencom Kišom (Kiss Ferenc, *Délvidéki Magyarság*, 13. maj 1944, 5. o.). U nedelju, 7. maja, koncertom je na Paliću otvorena nova kupališna sezona (*Délvidéki Magyarság*, 8. maj 1944, 6. o.), dan docnije u Subotici je održan koncert filharmoničara, a prihod sa koncerta bio je namenjen saniranju šteta od savezničkog bombardovanja (*Délvidéki Magyarság*, 9. maj 1944, 9. o.). Novine su svakodnevno donosile spiskove onih koji su prilagali sredstva za taj cilj, među njima je puno osoba nemađarskog porekla, što govori da stanovništvo u ratnim uslovima nije bilo nemotivisano za društveno

kor ki kell küszöbölni a protekcionizmust, s azok élvezhetnek elsőbbséget e téren, akik egy-egy munkakört szakmailag valóban el tudnak látni. A cikk végül azzal a megállapítással zárult, hogy ezzel a város minden feladatát elvégezte. Ami ezután következik, az már nem a városi közigazgatás feladata (*Délvidéki Magyarság*, 1944. május 9., 3. o.).

Megkezdődött a „kézmosás”. Az újság hasábjai telve voltak a Kiss Ferenc által vezetett budapesti színészek háromnapos vendégszereplésével (*Délvidéki Magyarság*, 1944. május 8., 6. o.). Május 7-én, vasárnap egy koncerttel nyílt meg a palicsi fürdőszезon (*Délvidéki Magyarság*, 1944. május 8., 6. o.). Egy nappal később a filharmonikusok léptek fel, s az ebből származó bevételt a szövetséges bombázások által okozott károk helyreállítására ajánlották fel (*Délvidéki Magyarság*, 1944. május 8., 9. o.). A sajtó naponta hozta le azokat az összesítéseket, amelyek a „bombakárosultak” javára felajánlott összegeket közölték. Sokaknak nem magyar neve volt, ami arra utal, hogy a szabadkaiak a háborús körülmények miatt igenis motiválva voltak a társadalmilag felelős együttműködésre. De nem minden téren! A zsidók a közvélemény jelentős része számára ellenszenvessé váltak.

Ma nehéz felfogni, hogy abban az időben a város mennyire volt a „képmutatás császársága”. A lap hasábjain egy olyan százhuszonhárom házat és lakást tartalmazó összesítés is megjelent, amely a Szőlő utca egészét „zsidóvá” nyilvánította. Ez az ott lakók számára az ingatlanok elhagyását és a gettóba való költözést vonta maga után (*Délvidéki Magyarság*, 1944. május 13., 4. o.). A város másik végén, a Bácska labdarúgócsapat pályáján megtartották a hagyományos focimérkőzést a „bacilusok és a paragrafusok”, vagyis az orvosok és az ügyvédek között. A mérkőzés részletes leírása – az élet összes apró örömének a jegyével – teljesen ellentétes volt azzal az örült

odgovorno delovanje. Ali, ne za svako! Građani jevrejske nacionalisti u to vreme bili su s one strane simpatija većeg dela subotičke javnosti.

Teško je danas shvatiti u kojoj meri je Subotica tog vremena bila „carstvo licemerja”. Na stranicama novina osvanuo je spisak 123 kuće i stana, kao i cele jedne ulice (Ulica grožđa) koje su proglašene „jevrejskim”. U onovremenim uslovima za njihove stanare to je značilo napuštanje kuća i stanova, samo sa najnužnijim stvarima, i odlazak u geto (*Délvidéki Magyarság*, 13. maj 1944, 4. o.). Na drugom kraju grada, na igralištu „Bačke” održan je tradicionalni fudbalski meč „bacilista i paragrafista”, tj. lekara i advokata. Detaljan opis utakmice, sa svim dogodovštinama i radostima života koje znaju biti deo takvih prigoda, bio je u potpunosti suprotnosti sa suludim projektom koji je radio na što skorijem okončavanju nekoliko hiljada ljudskih života (*Délvidéki Magyarság*, 15. maj 1944, 8. o.).

Subotičkim Jevrejima, koji su već bili naseljeni u geto, dodatno je ograničeno kretanje odlukom koju je potpisao zamenik komandanta policije Lajoš Datki. Nedeljom i praznikom nisu smeli napuštati geto, ali i u danima preko nedelje od 19 časova do 9 časova ujutro. Od ovih odredbi bili su izuzeti lekari i veterinari, vlasnici propusnica zbog posla u privredi, vlasnici propusnica koje im je izdao Jevrejski savet. U centru grada (u Košutovoj ulici i na Trgu sv. Ištvana) Jevreji su se mogli kretati samo izuzetno, ako baš moraju obaviti kupovinu u nekoj od radnji na tom prostoru. Tramvajem su se mogli voziti samo u poslednjim kolima i to u njenoj zadnjoj polovini. Nisu mogli boraviti na jezeru Palić i u palićkom parku, u pozorište nisu mogli imati pristupa, a u bioskopu su mogli posećivati samo

tervvel, amely több ezer emberi sors minél gyorsabb beteljesítésén ügyködött (*Délvidéki Magyarorság*, 1944. május 15., 8. o.).

A gettóban élő zsidók élete tovább nehezedett, Datki Lajos rendőrkapitány-helyettes ugyanis jelentősen korlátozta a mozgásukat. Vasárnap és ünnepnapokon tilos volt elhagyniuk a gettó területét, hétköznap pedig este héttől reggel kilencig volt érvényben számukra a kijárási tilalom. Ezalól csupán az orvosok, az állatorvosok és a gazdaságban nélkülözhetetlen személyek mentesültek. Számukra a kilépési engedélyt a Zsidó Tanács adta ki. A belvárosban (a Kossuth utcában és a Szent István téren) a zsidók csak kivételes esetben közlekedhettek, amikor az ott lévő boltokban kellett vásárolniuk. A villamosnak csak az utolsó kocsiaterét használhatták. Tilos volt Palics és az ott található Nagypark látogatása. A színházba nem térhettek be, a moziban pedig csak az első vetítést nézhették meg. Ugyancsak megtiltották számukra a vendéglők, kávézók és kocsmák látogatását. A vásárlást a nyílt piacra korlátozták (*Délvidéki Magyarorság*, 1944. május 16., 3. o.). Ugyanaznap történt az új szabadkai főispán, ifj. Vojnits Gyula beiktatása is. Beszédében hangsúlyozta, hogy a zsidó boltok kiutalásakor harcolni fog az urambátyámos mentalitás ellen (*Délvidéki Magyarorság*, 1944. május 16., 5. o.). Egy másik cikk pedig arra hívta fel a polgárokat, hogy vasárnap 11 órakor támogassák a cigányzenekar több száz tagjának a fellépését a bombakárosultak megsegítéséért (*Délvidéki Magyarorság*, 1944. május 16., 6. o.) Május 18-ára szegedi, újvidéki és szabadkai csapatok részvételével egy palicsi kosárlabdatornát hirdettek meg (*Délvidéki Magyarorság*, 1944. május 17., 9. o.).

Az utolsó információk az egykori polgártársakkal kapcsolatban május 17-én jelentek meg. A *Turul Szövetség* tagjai azt követelték a borbélyoktól, szabóktól, cukrászoktól és élelmiszerárusoktól, hogy fűgesszék ki a „Zsidót nem szol-

prvu predstavu. U gostionice, kafane i krčme nisu mogli ulaziti. Bila im je dozvoljena kupovina samo na otvorenim pijacama (*Délvidéki Magyarorság*, 16. maj 1944, 3. o.). Tog istog dana, na inauguraciji novog velikog župana Subotice, Đula Vojnić mladi je obećao predstavnicima političkih stranaka da će se boriti protiv protekcijonizma prilikom podela do juče jevrejskih trgovačkih radnji (*Délvidéki Magyarorság*, 16. maj 1944, 5. o.), dok je drugi tekst pozivao građane da u nedelju, na Duhove, od 11 časova budu na ulicama centra grada i da pozdrave romski orkestar od stotinu članova, koji je svojom svirkom prikupljao sredstva za saniranje štete od savezničkog bombardovanja (*Délvidéki Magyarorság*, 16. maj 1944, 6. o.). Za 18. maj je najavljivan početak košarkaškog turnira na Paliću, sa učešćem ženskih i muških ekipa iz Segedina, Novog Sada i Subotice (*Délvidéki Magyarorság*, 17. maj 1944, 9. o.).

Poslednje informacije vezane za sudbinu dojučerašnjih sugrađana, a od pre koji dan tek Jevreja u subotičkom getu, objavljene su 17. maja 1944. godine. Članovi udruženja Turul zahtevali su od vlasnika berbernica, krojačkih radnji, poslastičara i trgovina prehrambenim proizvodima da istaknu natpise „Ne uslužujemo Jevreje!” i da se upravo tako i ponašaju. „Hrabri“ *turulovci* su, ipak, zakasnili u svojoj revnosti idejama nacizma i antisemitizma. Deportacija subotičkih Jevreja je već započela. U gradu, u 417 donedavno jevrejskih stanova – kuća, već su stanovali kršćani, što je dovelo do prestanka nestašice stanova u gradu (sic!). Od uvođenja antijevrejskih mera Stojajjeve vlade u Subotici je 27 Jevreja napustilo svoju veru, što ih nije oslobodilo obaveze da nose žutu zvezdu, kao ni boravka u getu. Do 17. maja su građani nejevrejskih veroispovesti mogli ulaziti u geto i donositi najpotrebnije stvari svojim

gálunk ki!” táblákat. A „bátor” turulosok azonban elkéstek náci és antiszemita ötleteikkel, a szabadkai zsidók deportálása ugyanis már megkezdődött. A városban 417 egykori zsidó lakásban már keresztények laktak, ami ismét lakáshiányhoz vezetett. Sztójai zsidóellenes intézkedései alatt Szabadkán 27 zsidó tért ki vallásából, ami viszont nem mentette fel őket a sárga csillag viselése és a gettóban való tartózkodás alól. Május 17-éig a keresztények is látogathatták a gettót, s ismerőseik, egykori szomszédaiuk számára bevihették a legszükségesebb holmit. Ettől kezdve azonban ezt is megtiltották, zsidónegyed területét csak engedéllyel lehetett látogatni (*Délvidéki Magyarorság*, 1944. május 17., 3. o.).

Ezzel véget is ér a szabadkai zsidók golgotájáról szóló tudósítás. Sohasem fogjuk már megtudni, hogy az addigi kedvenc téma miért tűnt el a lap hasábjairól. Hogy a fő- és felelős szerkesztő Bogner Józsefben ekkor tudatosult-e, hogy a mindennapok leírásával maga és társai önkéntelen tanújává lett, vagy egy láthatatlan személy mondta, hogy a „munka” befejeződött, s itt az idő a következőre – ezt ma már csak találgathatjuk. Az újság ettől kezdve a hétköznapiakra fókuszált. Csak egyszer, június 13-án, néhány nappal a legnagyobb csoport náci haláltáborba történt deportálása előtt került elő a Délvidéki Magyarorság kedvenc témája. *Az élet a szabadkai gettóban* című cikk megállapította, hogy a zsidók már nem vettek részt a város közéletében. Minden kommunikáció a külvilággal a Zsidó Tanács révén történt. Az írás végül azt is megemlíti, hogy addig 720 személy már „elhagyta” Szabadkát (*Délvidéki Magyarorság*, 1944. június 13., 4. o.). A gettó többi lakója még néhány napot tartózkodott a városban, hogy aztán a tehervonatok a legtöbbszörüket végleg elvigyék egy olyan útra, ahonnan már soha többé nem volt visszatérés.

susedima i prijateljima, ali je sa tom praksom prekinuto. Geto se ubuduće mogao napuštati samo sa posebnom dozvolom (*Délvidéki Magyarorság*, 17. maj 1944, 3. o.).

I tu je kraj izveštavanja o golgoti subotičkih Jevreja. Nikada nećemo saznati šta je to sa stranica *Délvidéki Magyarorság*-a izbacilo omiljenu temu iz prethodna dva meseca. Da li je glavni i odgovorni urednik dr Jožef Bogner postao svestan kako je detaljnim opisivanjem svoje svakodnevice bio najbolji svedok protiv sebe i svojih istomišljenika, ili je neka nevidljiva osoba rekla da je ovaj „posao” završen i da je vreme za sledeći, možemo samo nagađati. Stranice novina preplavili su svakodnevni događaji o jednoj gradskoj sredini. Samo još jednom, 13. juna, dakle samo nekoliko dana pre deportacije najveće grupe Jevreja u nacističke logora, *Délvidéki Magyarorság* se vratio na donedavno omiljenu temu. U članku pod nazivom „Život u subotičkom getu” hladno je konstatovano da su subotički Jevreji izolovani u getu i da više ne učestvuju u životu grada. Sva komunikacija sa spoljašnjim svetom odvijala se preko Jevrejskog saveta. Na kraju članka navodeno je da je 720 osoba već „napustilo” Suboticu (*Délvidéki Magyarorság*, 13. jun 1944, 4. o.). Preostali stanovnici geta su još nekoliko dana bili u Subotici, a zatim su teretni vagoni najveći deo njih odveli na put bez povratka.

ÖSSZEGZÉS

Ennek a munkának az volt a fő célja, hogy bemutassa a társadalom részéről az antiszemitizmussal kapcsolatban folyamatosan elmaradt reakciókat, ami Szabadkán a második világháború alatt kulminált, amikor a legtöbb szabadkai zsidót a koncentrációs táborokba deportálták. A második világháborúban Magyarországon több mint félmillió zsidót gyilkoltak meg. Noha a többségük Magyarország német megszállása után halt meg, ez a bűntény nem valósulhatott volna meg a magyar rendőrség, a csendőrség és az állami szervek teljes együttműködése nélkül. Ez a munka az egyetlen napilap cikkeinek követésével azt a két hónapos időszakot ölelte fel, amely alatt a magyar hatóságok valójában az egész zsidó közösséget eliminálták a társadalomból. A nagyobb, szervezett segélynyújtás elmaradását talán a totalitárius rendszer repressziójától való félelemmel lehet megmagyarázni. Ettől függetlenül nehéz felfogni a polgárok tömeges részvételét azokon a hatóságok által szervezett rendezvényeken, amelyeknek az volt a céljuk, hogy annullálják a szabadkai társadalom egy szegmensének a mézárásáról szóló híreket. A tömegesség arra utal, hogy a város lakóinak nagy része támogatta az antiszemita pogromokat.

ZAKLJUČAK

Osnovni cilj ovog rada bio je da pokaže kako je kontinuirano odsustvo društvene reakcije na antisemitske pojave u Subotici kulminiralo krajem Drugog svetskog rata, kada je najveći deo Jevreja u gradu deportovan u nacističke koncentracione logore. U celoj Mađarskoj je tokom Drugog svetskog rata ubijeno više od pola miliona građana jevrejske veroispovesti. Iako je najveći broj njih stradao nakon nemačke okupacije Mađarske, ovaj zločin nikada ne bi bio moguć bez pune kooperativnosti mađarske policije, žandarmerije, državnih službi... Prateći natpise u tada jedinom subotičkom listu, rad je pratio dvomesečni spektar rešenja kojima su vlasti Mađarske uspele da gotovo celu jevrejsku zajednicu eliminišu iz društva. Odsustvo veće i organizovanije pomoći sugrađanima jevrejske veroispovesti možda je moguće objasniti strahom od represije totalitarnog režima. Ipak, teško je shvatiti masovno učesće građana u manifestacijama koje su vlasti organizovale kako bi anulirale svest o masakru prema jednom segmentu subotičkog društva. Brojnost učesnika na tim skupovima ukazuje da je kod tog dela građanstva bila sadržana bar nit indokrinacije antisemitskim idejama.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Ennek a tanulmánynak a fő forrásai az 1941 nyarától 1944 októberéig megjelent egyetlen szabadkai napilap, a Délvidéki Magyarság megőrzött példányai voltak. A Szabadkai Városi Könyvtárban sok egykori szám megmaradt a lapból, a kérdéses periódusból azonban egy sem. A Dévavári család engedélyével a tulajdonában lévő mikrofilmeket a Szabadkai Zsidó Hitközség közreműködésével kaptam meg a kutatáshoz. Mindkét félnek köszönettel tartozom, a jóindulatuk nélkül ugyanis ez a munka nem születhetett volna meg.

ZAHVALNOST

Jedan od glavnih izvora za nastanak ovog rada jesu sačuvani primerci *Délvidéki Magyarság*-a, jedini subotički list od leta 1941. godine, pa sve do oktobra 1944. godine. U Gradskoj biblioteci u Subotici sačuvano je dosta primeraka ovog lista, ali ni jedan broj iz poslednje godine mađarske uprave tokom Drugog svetskog rata. Dozvolom porodice Devavari (Dévavári), koja poseduje mikrofilmove sačuvanih primeraka lista iz Državne biblioteke Sečenji u Budimpešti, subotička Jevrejska opština je presnimila pomenute mikrofilmove i ustupila mi ih za potrebe ovog rada. U oba slučaja dugujem zahvalnost, jer bez njihove dobre volje ovaj rad ne bi nastao u formi koja je pred čitaocima.

LÁBJEGYZETEK

18.000 zsidót telepítenek ki Kolozsvárról. *Délvidéki Magyarország*, 1944. május 4. 3. o.

600 pengő pénzbüntetésre ítélték, mert zsidó holmit vett át megőrzésre. *Délvidéki Magyarország*, 1944. május 5. 3. o.

A numerus nullus mellet foglalt állást az országos Orvosi Kamara. *Délvidéki Magyarország*, 1944. április 3. 3. o.

A Szabadkai Filharmonikusok hangversenye. *Délvidéki Magyarország*, 1944. május 9. 9. o.

A szabadkai gettó élete. *Délvidéki Magyarország*, 1944. június 13. 4. o.

A szabadkai zsidóság újabb mesterfogása. *Délvidéki Magyarország*, 1944. április 29. 3. o.

A zsidó-kérdés megoldására. *Délvidéki Magyarország*, 1944. március 27. 5. o.

Ahol Szabadka 4300 zsidója új fészket rak. *Délvidéki Magyarország*, 1944. április 29. 4. o.

Áldozócsütörtökön nagyszabású kosárlabda tornát rendeznek Palicson. *Délvidéki Magyarország*, 1944. május 17. 9. o.

Áprilisban 1872 lakás csere volt Szabadkán. *Délvidéki Magyarország*, 1944. május 10. 7. o.

Az „Igazság” győzött szombaton a szabadkai Bácska pályáján. *Délvidéki Magyarország*, 1944. május 15. 8. o.

Bogner J.: Szervezett Magyarorságot. *Délvidéki Magyarország*, 1944. április 12. 1. o.

Csak tűzharcosok, hadirokkantak és hadigondozottak igényelhetnek zsidó üzletet. *Délvidéki Magyarország*, 1944. május 3. 5. o.

Csantavéri hírek. *Délvidéki Magyarország*, 1944. április 13. 6. o.

REFERENCE

18.000 zsidót telepítenek ki Kolozsvárról. (4. maj 1944). *Délvidéki Magyarország*, 3. o.

600 pengő pénzbüntetésre ítélték, mért zsidó holmit vett át megőrzésre. (5. maj 1944). *Délvidéki Magyarország*, 3. o.

A numerus nullus mellet foglalt állást az országos Orvosi Kamara. (3. april 1944). *Délvidéki Magyarország*, 3. o.

A Szabadkai Filharmonikusok hangversenye. (9. maj 1944). *Délvidéki Magyarország*, 9. o.

A szabadkai gettó élete. (13. jun 1944). *Délvidéki Magyarország*, 4. o.

A szabadkai zsidóság újabb mesterfogása. (29. april 1944). *Délvidéki Magyarország*, 3. o.

A zsidó-kérdés megoldására. (27. mart 1944). *Délvidéki Magyarország*, 5. o.

Ahol Szabadka 4300 zsidója új fészket rak. (29. april 1944). *Délvidéki Magyarország*, 4. o.

Áldozócsütörtökön nagyszabású kosárlabda tornát rendeznek Palicson. (17. maj 1944). *Délvidéki Magyarország*, 9. o.

Áprilisban 1872 lakás csere volt Szabadkán. (10. maj 1944). *Délvidéki Magyarország*, 7. o.

Az „Igazság” győzött szombaton a szabadkai Bácska pályán. (15. maj 1944). *Délvidéki Magyarország*, 8. o.

Bogner, J. (12. april 1944). Szervezet Magyarorságot. *Délvidéki Magyarország*, 1. o.

Csak tűzharcosok, hadirokkantak és hadigondozottak igényelhetnek zsidó üzletet. (3. maj 1944). *Délvidéki Magyarország*, 5. o.

Csantavéri hírek. (13. april 1944). *Délvidéki Magyarország*, 6. o.

Első ítélet Topolyán a zsidócsillag nemviselése miatt. *Délvidéki Magyarság*, 1944. április 25. 5. o.

GMS, I – Gradski muzej Subotica, Istorijisko odeljenje – inv. broj...

Grlica, M. 2001. Stanovništvo Subotice 1867–1914. godine. *Museion* 1, 203–216. o.

Ha a személyem kerékkötő lenne a magyar színészet problémáinak megoldásánál szívesen félreállok. *Délvidéki Magyarság*, 1944. május 13. 5. o.

Hanák P. (szerk.) 1995. *Povijest Madarske*. Zagreb. Barbat.

Harminchét új bácskai vitéz. *Délvidéki Magyarság*, 1944. április 27. 5. o.

Húsvét után mutatkozik be a kormány parlamentben. *Délvidéki Magyarság*, 1944. április 1. 4. o.

Internáltak két szabadkai zsidó nőt, mert hamis okmányok segítségével akartak megszabadulni a gettóból. *Délvidéki Magyarság*, 1944. május 17. 5. o.

János, A. C. 1982. *The Politics of Backwardness in Hungary 1825–1925*, Princeton. Princeton University Press.

Jelić, D. 1987. Kratak pregled istorije subotičkih Jevreja i njihovog doprinosa razvoju grada. In *Zbornik 5*. Beograd. Jevrejski istorijski muzej.

Kassán este hét órától reggel hat óráig zsidó nem tartózkodhatik az utcán. *Délvidéki Magyarság*, 1944. április 24. 6. o.

Kibővítették Szabadkán a gettó céljaira szolgáló területet. *Délvidéki Magyarság*, 1944. május 3. 5. o.

Korlátozták a szabadkai zsidók mozgási szabadságát. *Délvidéki Magyarság*, 1944. május 16. 3. o.

Küldöttségek üdvözölték Vojnits főispánt. *Délvidéki Magyarság*, 1944. május 16. 5. o.

Magyar cigányok napja pünkösdkor. *Délvidéki Magyarság*, 1944. május 16. 6. o.

Első ítélet Topolyán a zsidócsillag nemviselése miatt. (25. april 1944). *Délvidéki Magyarság*, 5. o.

GMS, I - . Gradski muzej Subotica, Istorijisko odeljenje – inv. broj....

Grlica, M., (2001). Stanovništvo Subotice 1867-1914. godine. *Museion* 1, 203-216.

Ha a személyem kerékkötő lenne a magyar színészet problémáinak megoldásánál szívesen félreállok. (13. maj 1944). *Délvidéki Magyarság*, 5. o.

Hanák, P. (ur.) (1995). *Povijest Madarske*. Zagreb. Barbat.

Harminchét új bácskaivitéz. (27. april 1944). *Délvidéki Magyarság*, 5. o.

Húsvét után mutatkozik be a kormány parlamentben. (1. april 1944). *Délvidéki Magyarság*, 4. o.

Internáltak két szabadkai zsidó nőt mert hamis okmányok segítségével akarták megszabadulni a gettóból. (17. maj 1944). *Délvidéki Magyarság*, 5. o.

János, A. C. (1982). *The Politics of Backwardness in Hungary 1825-1925*, Princeton. Princeton University Press.

Jelić, D. (1987). Kratak pregled istorije subotičkih Jevreja i njihovog doprinosa razvoju grada. *Zbornik 5*, Beograd. Jevrejski istorijski muzej.

Kassán este hét órától reggel hat óráig zsidó nem tartózkodhatik az utcán. (24. april 1944). *Délvidéki Magyarság*, 6. o.

Kibővítették Szabadkán a gettó céljaira szolgáló területet. (3. maj 1944). *Délvidéki Magyarság*, 5. o.

Korlátozták a szabadkai zsidók mozgási szabadságát. (16. maj 1944). *Délvidéki Magyarság*, 3. o.

Küldöttségek üdvözölték Vojnits főispánt. (16. maj 1944). *Délvidéki Magyarság*, 5. o.

Magyar cigányok napja pünkösdkor. (16. maj 1944). *Délvidéki Magyarság*, 6. o.

Megérkeztek Szabadkára a zsidó vagyron bejelentéséhez szükséges nyomtatványok. *Délvidéki Magyarorság*, 1944. április 27. 3. o.

Megjelent a zsidóvagyonok zárolásáról szóló kormányrendelet. *Délvidéki Magyarorság*, 1944. április 17. 4. o.

Megjelentek a zsidó rendeletek. *Délvidéki Magyarorság*, 1944. március 31. 4. o.

Mikor nekünk Piros Józsi muzsikált. *Délvidéki Magyarorság*, 1944. március 24. 6. o.

MSE. 1886. Magyar Statisztikai Évkönyve 1884-ik évre, XIV. évfolyam, IX. füzet, Budapest.

Münchhausen színes filmcsoda. *Délvidéki Magyarorság*, 1944. március 21. 8. o.

Nem kerülhetnek protekciók kezébe a zsidó üzletek. *Délvidéki Magyarorság*, 1944. május 9. 3. o.

Orvosi hír. *Délvidéki Magyarorság*, 1944. március 18. 7. o.

Öngyilkosság. *Délvidéki Magyarorság*, 1944. május 10. 7. o.

Palics nyitány. *Délvidéki Magyarorság*, 1944. május 8. 6. o.

Rendelet. *Délvidéki Magyarorság*, 1944. április 25. 6. o.

Rokai, P.–Dere, Z.–Pal–T.–Kasaš, A. 2002. *Istorija Mađara*. Beograd. Clio.

Sugar, P. F. 2000. The More it Changes, the More Hungarian Nationalism Remains the Same. *Austrian History Yearbook*, Vol. XXXI 127–155. o.

Több száz lakás szabadult fel Szabadkán. *Délvidéki Magyarorság*, 1944. május 4. 4. o.

Tucatjával zárták be Szabadkán is a zsidó boltokat. *Délvidéki Magyarorság*, 1944. április 25. 4. o.

Újabb házakat jelöltek ki Szabadkán a zsidók részére. *Délvidéki Magyarorság*, 1944. május 13. 4. o.

Újvidékről is Szabadkára költöztetik a zsidókat. *Délvidéki Magyarorság*, 1944. április 29. 4. o.

Megérkeztek Szabadkára a zsidó vagyron bejelentéséhez szükséges nyomtatványok. (27. ápril 1944). *Délvidéki Magyarorság*, 3. o.

Megjelent a zsidóvagyonok zárolásáról szóló kormányrendelet. (17. ápril 1944). *Délvidéki Magyarorság*, 4. o.

Megjelentek a zsidó rendeletek.(31. mart 1944). *Délvidéki Magyarorság*, 4. o.

Mikor nekünk Piros Józsi muzsikált. (24. mart 1944). *Délvidéki Magyarorság*, 6. o.

MSÉ. (1886), *Magyar Statisztikai Évkönyve 1884-ik évre*, XIV. évfolyam, IX. füzet, Budapest.

Münchhausen színes filmcsoda. (21. mart 1944). *Délvidéki Magyarorság*, 8. o.

Nem kerülhetnek protekciók kezébe a zsidó üzletek.(9. maj 1944). *Délvidéki Magyarorság*, 3. o.

Orvosi hír (18. mart 1944). *Délvidéki Magyarorság*, 7. o.

Öngyilkosság. (10. maj 1944). *Délvidéki Magyarorság*, 7. o.

Palics nyitány. (8. maj 1944). *Délvidéki Magyarorság*, 6. o.

Rendelet. (25. ápril 1944). *Délvidéki Magyarorság*, 6. o.

Rokai, P., Dere, Z., Pal, T., Kasaš, A. (2002). *Istorija Mađara*. Beograd. Clio.

Sugar, P. F. (2000). The More it Changes, the More Hungarian Nationalism Remains the Same. *Austrian History Yearbook*, Vol. XXXI 127-155.

Töbszáz lakást szabadult fel Szabadkán. (4. maj 1944). *Délvidéki Magyarorság*, 4. o.

Tucatjával zárták be Szabadkán is a zsidó boltokat. (25. ápril 1944). *Délvidéki Magyarorság*, 4. o.

Ujabb házakat jelöltek ki Szabadkán a zsidók részére. (13. maj 1944). *Délvidéki Magyarorság*, 4. o.

Újvidékről is Szabadkára költöztetik a zsidókat. (29. ápril 1944). *Délvidéki Magyarorság*, 4. o.

Вистрих, Р. С. 2012. Антисемитизам - најстарија мржња. Београд. Завод за уџбенике.

Vitéz Endre László belügyi államtitkár Szabadkán. *Délvidéki Magyarság*, 1944. május 2. 5. o.

Vojnich, Gy.: Horthy Miklós nemzete nem halhat meg soha. *Délvidéki Magyarság*, 1944. április 13. 4. o.

Volt zsidó földeket lehet bérelni Szabadkán. *Délvidéki Magyarság*, 1944. május 5. 3. o.

„Zsidót nem szolgállok ki.” *Délvidéki Magyarság*, 1944. május 17. 9. o.

Вистрих, Р. С. (2012). Антисемитизам - најстарија мржња. Београд. Завод за уџбенике.

Vitéz Endre László belügyi államtitkár Szabadkán. (2. maja 1944) *Délvidéki Magyarság*, 5. o.

Vojnich, Gy. (13. april 1944)- Horthy Miklós nemzete ne halhat meg soha. *Délvidéki Magyarság*, 4. o.

Volt zsidó földeket lehet bérelni Szabadkán. (5. maj 1944). *Délvidéki Magyarság*, 3. o.

„Zsidót nem szolgállok ki“ (17. maj 1944). *Délvidéki Magyarság*, 9. o.

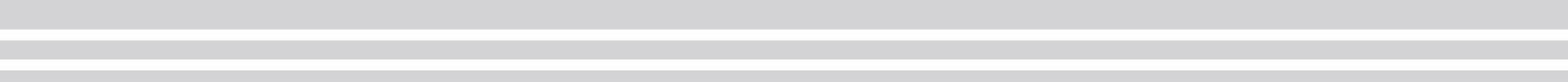

ATILA PEJIN:
Prevod na srpski: Viktorija Šimon Vuletić

JEVREJI BAČKOG POTISJA
U PERIODU OD 1941. DO 1944. GODINE

PEJIN ATTILA:

A BÁCSKAI TISZA MENTE
ZSIDÓSÁGA 1941–1944-BEN

A „kerek” évforduló mindig jó alkalom és lehetőség arra, hogy visszatekintsünk az elmúlt éveknek a témával kapcsolatos kutatási eredményeire, ezzel együtt pedig megvizsgálhassuk, hogy az adott esemény milyen helyet, szerepet kapott, foglalt el emlékezetünkben, hiszen a közösségi emlékezés nem spontán, az utóbbi évtizedekben gyakran civil kezdeményezésre történik, és ha nincs támogatottsága a politikai közösség (község, állam) részéről, sajnálatos módon gyakran elerőtlenedik, sőt elhal. A kettő ugyanis (a történetírás és az emlékezés) nem szükségszerűen egyidejű, párhuzamos folyamat. Egyszermind mindkettő megerősítése (egyfajta számvetés, revízió) szükséges.

Ha azt vizsgáljuk, mennyire volt jelen a holokauszttémája a jugoszláviai történetírásban, azt kell mondanunk, hogy szinte csak marginálisan.¹ Miután a háborús bűnöket vizsgáló tényfeltáró bizottságok meghallgatták a túlélők, valamint a szemtanúk elbeszéléseit, összeállították elsődleges jelentéseiket.² Elmélyültebb levéltári kutatásokra viszont csak akkor kerülhetett sor, amikor az 1950-es években fokozatosan kiépült a levéltári hálózat, s akadtak történészek, akik felvállalták a kérdés feltérképezését. Ekkor azonban már egy alakulóban levő ideológiai szemlélet következtében a tanulmányok a fasizmus többi áldozat-

¹ Ennek okait részben tudjuk, részben csak sejtjük — ez a téma is megérne egy kutatást (tanulmányt). Persze döntően közrejátszott a megszállók elleni országos szintű fegyveres ellenállás (népfelszabadító háború), aminek következtében a háború után a délszláv népek megszabadulhattak mindenféle bűntudattól annak ellenére, hogy a lakosság egy része kollaborált a megszállókkal.

² Ezek egy része sajnos kiadatlan maradt. Ritka kivétel a Zdenko Levntal szerkesztette kötet (lásd az irodalomjegyzéket), mely azóta már túlhaladott, de kellő kritikával még mindig megkerülhetetlen kiindulópont a témában kutatni szándékozó történészek számára, annál is inkább, mert sokáig ez volt az egyedüli kiadvány, mely elkülönülten vizsgálta a második világháborús zsidó áldozatokat.

„Okrugle” godišnjice su uvek dobra prilika da se rezimiraju rezultati istraživanja kojim smo se bavili tokom prethodnih godina, a samim tim i da se utvrdi kakvo mesto i ulogu određeni događaj zauzima u našem sećanju, budući da kolektivno sećanje ne nastaje spontano, štaviše, tokom proteklih decenija često ga je podsticalo delovanje civilnog sektora. Osim toga, ukoliko ne uživa podršku političke zajednice (opštine, države), u mnogim slučajevima nažalost dolazi do zanemarivanja ili čak potpuno zaborava nekih istorijskih događaja. Pisanje istorije i sećanje na istorijska zbivanja nisu neminovno istovremeni i paralelni procesi. Da bi i historiografija i kolektivno sećanje bili jače utemeljeni, neophodna je neka vrsta rezimiranja i revizije.

Ukoliko se u istraživanju bavimo pitanjem u kojoj meri je tema holokausta bila prisutna u jugoslovenskoj istoriografiji, moramo da zaključimo da se radi o marginalnoj pojavi.¹ Nakon što je Komisija za istraživanje i utvrđivanje ratnih zločina saslušala priče preživelih logoraša, kao i svedočenja očevidaca, sastavljeni su prvi bilteni.² Ozbiljnija arhivska istraživanja su međutim došla na red tek formiranjem mreže istorijskih arhiva tokom pedesetih godina prošlog veka, kao i pojavljivanjem istoričara koji su se prihvatili zadatka da istražuju ovu temu. Istovremeno je po-

¹ Razloge za to delimično poznajemo, a delimično samo naslućujemo; ova tema bi zaslužila posebno istraživanje i naučni rad. U tome je, naravno, ključnu ulogu odigrala činjenica o oružanom ustanku protiv okupatora (narodnooslobodilački rat) što je za posledicu imalo da su južnoslovenski narodi nakon rata mogli da se oslobode bilo kakve griže savesti, uprkos tome što je jedan deo stanovništva saradivao sa okupatorima.

² Jedan deo tih radova nažalost nikada nije objavljen; redak izuzetak predstavlja tom koji je uredio Zdenko Levntal (vidi spisak literature) i koji je od tada već prevaziđen, iako s dozom kritičnosti još uvek predstavlja nezaobilaznu početnu tačku za istoričare koji nameravaju da istražuju ovu temu. Posebno ako uzmemo u obzir da je dugo vremena ovo bilo jedino izdanje koje se jevrejskim žrtvama tokom Drugog svetskog rata bavilo kao izdvojenom temom.

tával együtt tárgyalták a zsidókat is.³ Módszertanilag ez talán indokolt volt, de megkerülte azt a tény, hogy a holokaust nemcsak a zsidóság, hanem Európa történetében is sok tekintetben egyedülálló fenomén volt, gondolván itt elsősorban a tervszerűsége, szervezettsége vagy akár a népirtásnak a szinte „iparszerű” megvalósítására. Születtek ebben a korszakban helytörténeti kiadványok is, melyek egy-egy település áldozatait vették számba, de hasonló szemlélettel.⁴ Ilyen körülmények között a Jugoszláviai Zsidó Hitközségek Szövetsége az 1950-es években ambíciózus, szinte lehetetlennek tűnő projektumot próbált meg felvállalni: létrehozni egy dokumentációs központot, mely nemcsak a holokaust történetét kutatja, hanem a jugoszláviai zsidóság történetét, kultúráját általában. Ezt annak ellenére próbálta megvalósítani, hogy a holokaust, valamint (kismértékben) a szervezett aliják következtében a mintegy 60.000 zsidónak a háború után alig egytizede élt az új Jugoszláviában, s ez a lélekszám nyilván nem volt képes kellő számú szakemberi gárdáról gondoskodni a feladathoz. A dokumentációs központ álma nem is valósult meg, viszont belgrádi székhellyel létrejött a Zsidó Történeti Múzeum, mely – úgy-ahogy – valamilyen intézményes keretet adott a kutatásoknak, valamint évi rendszerességgel publicisztikai pályázatot hirdetnek memoárok, tanulmányok, monográfiák megírására, s a beérkező pályamunkákat tanulmánykötetekben jelentették meg (*Jevrejski Almanah, Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja*). Ezek

³ Tipikus példája ennek a mi témánkat is jelentősen érintő, Josip Mirnić által közölt tanulmány (lásd az irodalomjegyzéket).

⁴ Ezek többnyire csak az áldozatok névsorát, haláluk idejét, helyét, körülményeit közölték, például Dobos János munkája (lásd az irodalomjegyzéket), s inkább csak kivételként járult ehhez elemző tanulmány is. Viszont úgy gondolom, hogy Nestor Vukov adatai, illetve magyarkanizsai áldozatokat tartalmazó jegyzékeihez hasonlóan másutt is maradtak kiadatlan kéziratok.

čela da se oblikuje i ideloška matrica, što je posledično dovelo do toga da se pitanje Jevreja istraživalo zajedno sa ostalim žrtvama fašizma.³ Metodološki je takav pristup možda i bio opravdan, ali je istovremeno gubio iz vida činjenicu da je holokaust po mnogim aspektima predstavljao jedinstven fenomen, ne samo u istoriji jevrejskog naroda nego i cele Evrope, imajući na umu prvenstveno samu isplaniranost, organizovanost i takoreći „industrijsko” sprovođenje genocida. Vremenom su napisane i lokalne istoriografije u kojima se navodi broj žrtava u pojedinim naseljima, ali je ideološki pristup bio identičan.⁴ Usred takve situacije je Savez jevrejskih opština Jugoslavije pedesetih godina prošlog veka pokušao da se prihvati ambicioznog, takoreći neostvarljivog projekta: da stvori dokumentacioni centar koji se u istraživanju neće baviti isključivo istorijom holokausta, nego uopšteno i istorijom i kulturom jugoslovenskih Jevreja. Bili su spremni da ostvare ovu nameru uprkos činjenici da je zbog posledica holokausta, a delom i zbog organizovanog iseljavanja u Izrael, od nekadašnjih 60.000 Jevreja u novonastaloj Jugoslaviji nakon rata ostalo da živi jedva jedna desetina nekadašnjeg jevrejskog stanovništva, a tako mala zajednica očigledno nije bila u mogućnosti da obezbedi dovoljan broj stručnih ljudi koji bi sproveli ovakav zadatak. San o dokumentacionom centru se nije ostvario, međutim, osnovan je Jevrejski istorijski muzej sa sedištem u Beogradu, koji je kako-tako omogućio da se istraživanja vrše u institucionalnim okvirima, raspisujući istovremeno jednom godišnje književno-publicistički konkurs za izdavanje

³ Tipičan primer toga predstavlja studija koju je objavio Josip Mirnić (vidi spisak literature) i koja se tesno vezuje i za naš rad.

⁴ Tu se prvenstveno radi o spisku imena žrtava, objavljeni su vreme, mesto i okolnosti njihove smrti, kao na primer u radu Janoša Doboša (vidi spisak literature) čiji analitičko delo prvenstveno predstavlja redak izuzetak. Smatram međutim da slično kao i podaci Nestora Vukova u spisku žrtava u Kanjiži i na drugim mestima se mogu naći neobjavljeni rukopisi.

az írások igen vegyes színvonalúak voltak, de közülük több megkerülhetetlen a kutatók számára.⁵ Noha Nyugaton az Eichmann-per nyilvánosságának köszönhetően megkezdődött a holokausztkutatás, és történészek generációi mindmáig foglalkoznak a témával, a kelet-közép-európai országokhoz hasonlóan Jugoszláviában is elmaradtak a szisztematikus, állami szintű intézményes kutatások (vagy legalábbis nem voltak szembetűnőek).⁶

Jugoszlávia szétesésével és a rendszerváltással megszűnt az ideológiai háttér is, a népfelzabáló háború, a fasizmus elleni harc, illetve a fasizmus áldozatainak kultusza, és ezzel együtt a zsidóság szenvedéstörténete is feledésbe merült, bár a kilencvenes években (s itt-ott ma is) a témát nem egyszer állították a napi politika szolgálatába, amikor felvetődött a népirtás fogalma. Emiatt Szerbiában a jövőben sem számíthatunk jelentősebb változásra, s a témáról továbbra is elsősorban a belgrádi Zsidó Múzeum igen rendszertelenül megjelenő tanulmányköteteiben olvashatunk.⁷

Tanulmányunk szempontjából – mivel Bácska 1941 és 1944 között újból Magyarországhoz tartozott – fontos megemlíteni, hogy Magyarországon más a helyzet. A

⁵ A múzeum kiadványaként, de külön kötetben jelent meg Jaša Romano munkája is (lásd az irodalomjegyzéket), mely nagyon sok új adalékot tartalmazott, de a vajdasági (különösen pedig a bácskai) eseményekről még mindig nagyon keveset közölt. Ebben közrejátszott az is, hogy ehhez magyarországi kutatásokra is szükség lett volna, s talán a nyelvtudás hiánya.

⁶ Tomislav Žigić és Miodrag Milić 1989-ben megjelent könyve (lásd az irodalomjegyzéket) ritka kivételnek számít, ám jellemzően ez is sommásan az auschwitzi jugoszláv foglyokkal foglalkozik.

⁷ Drago Njegovan könyvét (*Zločini okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini protiv Jevreja*. Novi Sad, 2011.) e tanulmány megírásáig nem volt módom elolvadni, így véleményt sem mondhatok róla.

memoara, naučnih radova i monografija. Radovi pristigli na konkurs štampani su u posebnim izdanjima. (*Jevrejski Almanah, Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja*). Iako su radovi koji su pristizali na konkurs po kvalitetu bili vrlo neujednačeni, neki od njih i danas predstavljaju nezaobilazno štivo za svakog istraživača.⁵ Dok je u međuvremenu u zapadnoj Evropi, zahvaljujući Ajhmanovom sudenju koju je pratila javnost, pokrenuto istraživanje holokausta koje traje i dan danas kroz angažovanje novih generacija istoričara, u zemljama srednje i istočne Evrope, slično kao i u Jugoslaviji, izostala su sistematična istraživanja koje bi vršile državne institucije (ili pak nisu bile uočljive).⁶

Raspadom Jugoslavije i promenom društvenog uredenja nestala je i ideološka pozadina, a time i kult narodno-oslobodilačkog rata, borbe protiv fašizma i žrtava fašizma. Promenom ideologije je istovremeno potonulo u zaborav i stradanje Jevreja, bar tokom devedesetih godina (tu i tamo i danas), a tema holokausta je u više navrata upotrebljavana u dnevno-političke svrhe tokom javnih diskusija o samom pojmu genocida. Zbog svih navedenih činjenica nije realno očekivati da će u budućnosti u Srbiji da bude ozbiljnijih promena vezanih za ovu temu, o kojoj i dalje možemo da se obavestavamo prvenstveno iz neredovnih naučnih izdanja Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu.⁷

⁵ Kao poseban tom muzejskog izdanja objavljen je rad Jaše Romanova (vidi spisak literature) koji sadrži mnogo novih činjenica, ali o vojvodanskim (a posebno o bačkim) dešavanjima ima još uvek malo podataka. Razlog za to je verovatno nemogućnost da se istraživanje vrši i u Mađarskoj, a možda i nepoznavanje jezika.

⁶ Knjiga Tomislava Žigića i Miodraga Milića objavljena 1989. godine (vidi spisak literature) spada u retke izuzetke, ali je karakteristično da se i ona uopšteno bavi jugoslovenskim zarobljenicima u Aušvicu.

⁷ Knjigu Draga Njegovana (*Zločini okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini protiv Jevreja*. Novi Sad, 2011) do okončanja ovog rada nisam imao prilike da pročitam, te ne mogu ni da dam mišljenje o njoj.

rendszerként itt sem volt támogatottsága a holokauszt-kutatásnak, ám a kilencvenes évektől napjainkig a történészek közül többen elkezdtek foglalkozni ezzel a témával (is), nemcsak egyéni indíttatásból, hanem akár egy kutatási projektum részeként, a Holokauszt Emlékközpont felállításával pedig nemcsak emlék(ez)helyet, hanem – elvileg – rendszergazdát is rendeltek a magyarországi holokauszt dokumentálásához, kutatásához.⁸

Azok tehát, akik ma a magyar holokauszt vajdasági (bácskai) vonatkozásait vizsgálják, leginkább a Magyarországon megjelent munkákban találnak eligazodást.⁹

A bácskai Tisza-vidék és zsidósága

Nyilvánvaló, hogy mind a bácskai, mind azon belül a Tisza-vidéki zsidóság nagy vonalakban beleilleszthető a történelmi Magyarország zsidóságának történetébe, az is tény azonban, hogy minden területnek, közösségnek megvoltak a maga kisebb-nagyobb jelentőségű specifikumai.¹⁰ Természetesen itt nem szólhatunk részletesen erről

⁸ Különösen ki kell emelni a magyar származású, Amerikában élő Randolph Braham bibliográfiai és kutatói-publicisztikai munkásságát, hiszen egyfajta megtermékenyítő lendületet adott a magyarországi kutatásoknak is.

⁹ S persze szólni kell(ene) az Izraelben (elsősorban a Jad Vasemben) folyó munkáról, ám ennek publikálása részben számunkra nem érthető nyelven (ivritül) történik, érdemében tehát nem foglalkozhatunk vele.

¹⁰ Ebből kiindulva már a zentai zsidóság kutatásakor is felvetődtek mindazok a különlegességek, amelyek a Tisza-vidéki települések lakosságának egészét (s nem csupán a zsidóságot) érintették. Ezek figyelembevételével nem is lehetett volna sokoldalúan megvilágítani az itt élő zsidóság letelepedésének, boldogulásának történetét.

S aspekta našeg istraživanja, ako se uzme u obzir da je u periodu od 1941. do 1944. godine Bačka ponovo priključena Mađarskoj, važno je da se napomene da je u Mađarskoj situacija drugačija. Do promene režima ni tamo nije bilo podrške za istraživanje holokausta, međutim, od devedestih godina pa sve do danas brojni istoričari su počeli da se bave (i) ovom temom, ne samo iz ličnih pobuda, nego i kao segmentom nekog šireg istraživačkog projekta. Otvaranjem Memorijalnog centra posvećenog holokaus-tu, koji ima karakter spomen obeležja, istovremeno je u načelu utemeljeno i centralno mesto za dokumentovanje i istraživanje holokausta u Mađarskoj.⁸

Sledstveno tome, istraživači koji se danas bave vojvodanskim (bačkim) aspektima mađarskog holokausta, podatke za kojima tragaju najčešće nalaze u radovima objavljenim u Mađarskoj.⁹

Bačko Potisje i Jevreji

Nema sumnje da bački Jevreji, a time i Jevreji koji su živeli u Potisju, u grubim crtama mogu da se smatraju delom sveukupne istorije Jevreja na području tzv. istorijske Mađarske, kao što je činjenica i to da su u zavisnosti od

⁸ Posebno treba da se naglasi bibliografski i publicističko-istraživački rad Randolpha Brahama, poreklom iz Mađarske i nastanjenog u Sjedinjenim državama, budući da je svojim delom inicirao istraživanja i u Mađarskoj.

⁹ Neophodno je da se pomene i rad koji se odvija u Izraelu (prvenstveno u Jad Vašemu), međutim te publikacije su na jeziku koji ne razumemo (ivrit) stoga nemamo mogućnosti da se bavimo njima.

az egyébként igen érdekes történelmi-területi keretről, néhány mondatban azonban szükséges ismertetni.

A török ellen vívott felszabadító háború során (a sorsdöntő zentai csata, illetve a karlócai béke után) Bácska felszabadult az oszmán uralom alól. Miután az újabb háborúk eredményeképpen további területek (például a Temesi Bánság) felszabadítására is sor került, feleslegessé vált a tiszai határőrvidék, s ezek községeiből a bécsi udvar 1751-ben kiváltságos koronakerületet szervezett. A kiváltságok ekkor még csak a görögkeleti vallású, egykori határőrökre vonatkoztak, a vidék újratelepítésével azonban a katolikus magyarság létszámfölénybe került, ezért 1774-ben a privilégiumokat rá is kiterjesztették. Három község – Óbecse, Zenta és Magyarkanizsa – még mezővárosi kiváltságokat kapott, vásár- és piactartási joggal. Az első zsidók az 1770-es években kezdtek letelepedni a kerület községeiben, s a századforduló táján már kezdetleges felekezeti intézményrendszer (temető, imaházként használt épület) kiépítésébe fogtak, a 19. század közepéig pedig felekezeti iskolákat is nyitottak. Mozgásterük itt sem volt túl nagy, hiszen rájuk természetesen nem terjedtek ki a kiváltságok, a céhekbe sem engedték be őket, de szabadon kereskedtek, ebben ugyanis nemigen akadt konkurenciájuk, és bizonyos hiányszakmákkal is foglalkozhattak, idővel pedig ők lettek a kisebb királyi haszonvételek bérlői is. Ilyenként a községek többsége nem gördített nagyobb akadályokat a letelepedésük elé, a felsorolt foglalkozásokból eredően pedig közülük kerültek ki az első vállalkozók is.

Az 1848-49-es események különösen tragikusan érintették a vidéket, hiszen 1849 januárjában Bácskát védtelenül hagyták a szerb csapatok előtt, és mivel a községek

odredenog područja, kao i od konkretne zajednice, svuda postojale veće ili manje posebnosti.¹⁰ Razumljivo je da na ovom mestu ne možemo da govorimo o inače vrlo zanimljivim istorijsko-geografskim okvirima, međutim moramo da ih predočimo u nekoliko rečenica.

Nakon što je usled novih ratova na red došlo oslobađanja i ostalih teritorija (npr. Tamiške županije), vojna krajina na Tisi je postala suvišna, a od tih opština je bečki dvor 1751. godine formirao privilegovani Krunski distrikt. Privilegije su se u to vreme odnosile samo na nekadašnje graničare pravoslavne veroispovesti. Ponovnim naseljavanjima opustošenih teritorija Mađari katoličke veroispovesti postali su vremenom brojčano nadmoćni, te su zahvaljujući toj činjenici 1744. godine privilegije date i njima. Tri opštine – Stari Bečej, Senta i Kanjiža dobile su i posebne privilegije davane trgovištima, što je podrazumevalo i pravo da se drže vašari i pijace. Prvi Jevreji počeli su da se naseljavaju u pojedine opštine okruga tokom 70-tih godina 18. veka, a krajem 18. veka krenuli su da izgrađuju i rudimentarni konfesionalni sistem institucija (jevrejsko groblje i zgradu koja je služila kao bogomolja). Do sredine 19. veka otvorili su i verske škole. Manevarski prostor im ni ovde nije bio previše širok, s obzirom da se privilegije na njih nisu odnosile, kao što nisu mogli da budu ni članovi esnafa. Mogli su slobodno da trguju, budući da u tome nisu ni imali neku ozbiljnu konkurenciju. Mogli su takođe da se bave i pojedinim deficitarnim strukama, a vremenom su počeli da iznajmljuju i manja kraljevska regalna prava. Zbog svega navedenog većinsko stanovništvo im

¹⁰ Već su se tokom istraživanja istorije Jevreja u Senti ocrtale sve te posebnosti koje su bile karakteristične za stanovništvo svih naselja Potisja (a ne samo Jevreja). Bez uzimanja u obzir svih tih razlika ne bismo ni bili u mogućnosti da osvetlimo istoriju naseljavanja i snalaženja ovdašnjih Jevreja.

többsége ellenállást tanúsított, itt-ott (Adán, Zentán) kegyetlen vérfürdőre került sor, és minthogy a magyar többségű települések zömében a zsidók – aktívan vagy passzívan, de – a magyar ügy mellett álltak, osztoztak a véráldozatukban is.¹¹

A koronakerület teljes mértékű felszámolására csak a kiegyezés után került sor. A volt kerületi községeknek – a kellő „megváltási díj” lefizetése után – viszonylag nagyméretű határuk volt, megindult a polgáriasodás, s ezzel egyidejűleg az itt élő, immár egyenjogúsított zsidóság is szabadon prosperálhatott. Az úgynevezett „zsidó kongresszus” utáni, felekezeten belüli szakadás következtében itt is megkezdődött a neológ, illetve az ortodox hitközségek külön szerveződése, ami azonban majd csak az első világháború után véglegesedett. Ortodox közösségek voltak Péterrévén, Moholon, Adán, Zentán és még Magyarokanizsán is, ezenkívül (nem túl nagyszámú) haszid közösségek is jelen voltak ugyanezekben a településeken.

Mivel a Tisza menti települések lakossága többségében magyar volt, az itteni zsidók is magyar tudatúak voltak, Trianon után tehát nagy beilleszkedési nehézségekkel találták szemben magukat, emellett az új hatalom is bizalmatlan volt velük szemben. Válaszul különféle stratégiák közül választhattak: szövetkezni a szintén kisebbségbe került magyarsággal; integrálódni az országos zsidó közösségbe, vagy éppen elkülönülten élni tovább; fenntartani a kapcsolatot az „anyaországi” zsidósággal; bekapcsolódni a cionista mozgalomba; bekapcsolódni a kommunista mozgalomba... A választás gyakran generációs konfliktusokhoz vezethetett, hiszen az idősebbek, valamint a közép-

¹¹ Lásd: Pejin, 16–44. o.

pri naseljavanju nije stvaralo značajnije prepreke, a zahvaljujući prirodni navedenih zanimanja, prvi preduzetnici su takode bili Jevreji.

Događaji tokom revolucije 1848-49. godine predstavljaju prilično tragičan period u istoriji ovog kraja, budući da je u januaru 1849. godine Bačka ostala bez odbrane pred srpskim četama, a s obzirom da je većina opština pružila oružani otpor, došlo je mestimično do surovog krvoprolića (Ada, Senta). U velikom broju naselja sa većinskim mađarskim življem Jevreji su aktivno ili pasivno podržavali mađarske interese, s toga je krvoproliće i njih pogodilo.¹¹

Do potpunog rasformiranja krunskog okruga došlo je tek nakon Austro-Ugarske nagodbe. Postojeće opštine okruga su nakon plaćanja „otkupa” raspolagale sa relativno velikim atarom, dok je istovremeno krenuo i razvoj građanstva, a paralelno s tim je i već nastanjeni jevrejski živalj, sada već izjednačen u građanskim pravima, mogao slobodno da prosperira. Kao rezultat tzv. „jevrejskog kongresa”, koji je za posledicu imao konfesionalni rascep unutar jevrejskog korpusa, te je i na ovim teritorijama počelo posebno organizovanje neoloških i ortodoksnih verskih zajednica koje će se dovršiti tek nakon Prvog svetskog rata. Ortodokсне zajednice su se nalazile u Bačkom Petrovom Selu, Molu, Adi, Senti, ali i u Kanjiži. Pored toga postojale su u tim naseljima i ne previše brojne hasidske zajednice.

S obzirom da su Mađari predstavljali većinu stanovništva potiskih naselja, ovdašnji Jevreji su prihvatili mađarski identitet, zbog čega su se nakon Trijanonskog mirovnog ugovora suočili sa velikim teškoćama vezanim za integri-

¹¹ Vidi Pejin, 16–44.

korosztály ragaszkodott a magyar nyelvhez, kultúrához, a fiatalabbak pedig szívesen fogadták az újdonságokat, és könnyebben alkalmazkodtak, hiszen szinte beleszülettek, vagy legalábbis belenőttek az új helyzetbe. Ilyen körülmények között – igen képlékeny állapotban – érte a Tisza menti zsidóságot (is) az újabb világháború kitörése.

Helység	1840 (%)	1880 (%)	1910 (%)	1941 (%)
Ada	150 (2,1)	410 (4,2)	403 (3,2)	326 (2,4)
Bácsföldvár	95 (2,1)	181 (3,4)	98 (1,4)	32 (0,5)
Magyarakanizsa	112 (1,2)	371 (2,8)	266 (1,6)	222 (1,1)
Martonos	68 (1,5)	103 (2,0)	49 (0,8)	11 (0,2)
Mohol	68 (1,3)	186 (2,4)	181 (1,8)	103 (0,8)
Óbecse	99 (1,1)	570 (3,8)	594 (3,1)	234 (1,1)
Péterréve	180 (3,3)	293 (4,1)	425 (4,2)	324 (3,0)
Zenta	140 (1,0)	1082 (5,1)	1328 (4,5)	1432 (4,5)
Szabadka	284 (0,8)	1647 (2,6)	3539 (3,7)	3549 (3,5)
Újvidék	727 (4,2)	1141 (5,4)	2326 (6,9)	3621 (5,9)
Zombor	56 (0,3)	637 (2,6)	1017 (3,3)	1011 (3,1)

A Tisza-vidéki zsidóság számának alakulása településenként, összehasonlítva a nagyobb központokkal (Szabadka, Újvidék, Zombor)¹²

¹² Forrás: KEPECS JÓZSEF szerk.: *A zsidó népesség száma településenként (1840–1941)*. Budapest, 1993, Központi Statisztikai Hivatal.

sanje u širu zajednicu. Osim toga i nova vlast je bila sumnjičava prema njima. Kao odgovor na novonastalu situaciju mogli su da izaberu jednu od nekoliko strategija: da stvaraju savezništvo sa Mađarima koji su takode postali manjina, da se integrišu u jevrejsku zajednicu u okviru države ili da i dalje žive odvojeno; da održavaju veze sa Jevrejima iz „matice”; da se uključe u cionistički pokret; da se uključe u komunistički pokret... Izbor je često dovodio do međugeneracijskih konflikata, budući da su stariji, kao i srednja generacija bili privrženi mađarskom jeziku i kulturi, dok su mlađi rado prihvatili novotarije i lakše su se prilagođavali, s obzirom da su se takoreći rodili u novim uslovima ili su bar bili srasli s njima. U takvom društvenom raslojavanju su (i) potiski Jevreji dočekali izbijanje Drugog svetskog rata.

Mesto	1840 (%)	1880 (%)	1910 (%)	1941 (%)
Ada	150 (2,1)	410 (4,2)	403 (3,2)	326 (2,4)
Bačko Gradište	95 (2,1)	181 (3,4)	98 (1,4)	32 (0,5)
Kanjiža	112 (1,2)	371 (2,8)	266 (1,6)	222 (1,1)
Martonoš	68 (1,5)	103 (2,0)	49 (0,8)	11 (0,2)
Mol	68 (1,3)	186 (2,4)	181 (1,8)	103 (0,8)
Stari Bečej	99 (1,1)	570 (3,8)	594 (3,1)	234 (1,1)
Bačko P. Selo	180 (3,3)	293 (4,1)	425 (4,2)	324 (3,0)
Senta	140 (1,0)	1082 (5,1)	1328 (4,5)	1432 (4,5)
Subotica	284 (0,8)	1647 (2,6)	3539 (3,7)	3549 (3,5)
Novi Sad	727 (4,2)	1141 (5,4)	2326 (6,9)	3621 (5,9)
Sombor	56 (0,3)	637 (2,6)	1017 (3,3)	1011 (3,1)

Rast broja jevrejske populacije Potisja po naseljima u poređenju sa većim centrima (Subotica, Novi Sad, Sombor)¹²

¹² Izvor: Kepecs András, ured.: *A zsidó népesség száma településenként (1840–1941)*. Budapest, 1993.

A Délvidék visszacsatolása

A március 27-ei belgrádi németellenes, illetve a paktumhoz való csatlakozást ellenző tüntetés és az azt követő fordulat miatt Hitler Jugoszlávia lerohanásáról döntött, s ennek végrehajtásában Bulgária, Olaszország és Magyarország részvételére is számított. Miután április 10-én Zágrábban kikiáltották a Független Horvát Állam megalakulását – ez jó hivatkozási alap volt a revíziós törekvések megvalósítására, s „az örök barátságról” szóló szerződés felrúgására, tudniillik elkezdődött Jugoszlávia felbomlása és vele a trianoni határoké –, a 3. hadsereg a gyorshadtesttel április 11-én megindította a támadást, és néhány nap alatt elérte a Duna vonalát, vagyis a régi magyar határt. A jugoszláv hadsereg visszavonulása miatt csak szórványosan került sor tűzharcra visszamaradt fegyveres egyénekkel, kisebb csoportokkal („csetnikekkel”).

A katonai részvételért cserébe Magyarország megkapta Bácskát, a baranyai háromszöget és a Muravidéket (11.475 km²), vele az etnikailag igen heterogén lakosságot (1.030.000), melynek 39%-a magyar, 19%-a német, 16%-a pedig szerb volt. A zsidóság részaránya alig több mint 1% (11 445), jobbára tíz nagyobb településen elosztva.¹³

A katonai közigazgatás augusztus 16-áig tartott, majd sor került a polgári közigazgatás bevezetésére, Bácskát Bács-Bodrog megyébe tagolták be, ám a Délvidéket véglegesen csak december 16-án csatolták vissza.¹⁴ A polgári

¹³ Romsics, 251–252. Lásd még Braham I., 151–153. o.

¹⁴ Mirnić, 18–21. o.; Braham I., 152. o.

Pripajanje Južnih krajeva Mađarskoj

Zbog beogradskih antinemačkih demonstracija 27. marta, tačnije, zbog odbijanja da se zemlja pridruži Trojnom paktu, Hitler je odlučio da napadne Jugoslaviju, a u tom poduhvatu je računao i na učešće Bugarske, Italije i Mađarske. Nakon što su 10. marta u Zagrebu proglasili nastanak Nezavisne države Hrvatske – bila je to dobra osnova za ostvarivanje revizionističkih stremljenja, kao i za raskid ugovora o „večnom prijateljstvu”. Ovim činom je počeo raspad Jugoslavija, a time i trijanonskih granica – 3. armija je 11. aprila započela napad i za nekoliko dana stigla do linije Dunava iliti do nekadašnje mađarske granice. Zbog povlačenja jugoslovenske armije samo je sporadično dolazilo do okršaja sa zaostalim naoružanim pojedincima i manjim grupama („četnicima”).

Kao nagradu za vojno učešće Mađarska je dobila Bačku, Baranju i Prekomurje (11.475 km²), a time i etnički vrlo heterogeno stanovništvo (1.030.000), od kojeg su 39 % predstavljali Mađari, 19 % Nemci, a 16 % Srbi. Postotak Jevreja je jedva prelazio 1 % (11.445) uglavnom podeljenih u deset većih naselja.¹³

Vojna samouprava trajala je do 16. avgusta, a zatim je uvedena civilna samouprava. Bačku su uvrstili u županiju Bač-Bodrog, ali je do konačnog prisajedinjenja Južnih krajeva došlo tek 16. decembra.¹⁴ Uvođenjem građanske

¹³ Romsics, 251–252. Vidi još Braham I., 151–153.

¹⁴ Mirnić, 18–21.; Braham I., 152.

közigazgatás bevezetésével ezekre a területekre is kiterjesztették az úgynevezett „zsidótörvényeket” (a harmadik augusztus 8-án lépett életbe), ami nyilvánvalóan sokként hatott az itteni zsidóságra, hiszen itt érvényesítésük nem fokozatosan, hanem egyidejűleg történt, és bár a zsidók nyilván tudtak róluk, nem voltak rájuk felkészülve.

Mindez nem azt jelenti, hogy már a katonai közigazgatás alatt, illetve a polgári közigazgatás első hónapjaiban nem történtek zsidóellenes atrocitások. Szórványosan már a bevonuláskor is voltak zsidó áldozatok, többnyire annak ürügyén, hogy a „csetnik” ellenállás-lövéldőzés helyenként zsidó házakból érte a katonákat, a következő hetekben pedig a területek pacifikálása okán, túlkapások, visszaélések következtében.¹⁵ A miskolci (19.) dandárnak, ezen belül a 43. gyalogezred csapatainak 1941. április 13-ai bevonulásáról így tudósítottak:

„Amint az ezredes [Haynal Alajos] autója a vasútállomás épületét elhagyva a Szabadkai utca és a gypeszél kereszteséhez ért, a szomszédos zsidó- és dobrovoljácházak padlásáról hirtelen závorszerű gépfegyver- és puska-tűz fogadta.”¹⁶

A „megbízhatatlan” elemek, továbbá az 1918 előtti időszakra visszamenőleg honosságukat bizonyítani nem tudó (főleg délszláv vagy zsidó) lakosok összegyűjtésére

¹⁵ A katonákat nagyobb ellenállásra készítették fel, tehát eléggé felajzott állapotban élték meg a bevonulást, némely egységben igazi tömeghisztéria uralkodott, talán innen a több helyütt történt „túlreagálás” – ami természetesen nem mentség, csak magyarázat. (Lásd A. Sajti, 20–25. o.) Az egész Tisza-vidéken ezekben a napokban összesen három zsidó esett áldozatul: egy-egy Magyaraknizsán, Zentán és Adán. (Šosberger, 178. o.)

¹⁶ *Összetartás*, 1941. április 19.

samouprave i na ove teritorije su prošireni tzv. „zakoni o Jevrejima” (treći je stupio na snagu 8. avgusta) što je nesumnjivo delovao kao šok na ovdašnje Jevreje, budući da su se ovde ti zakoni počeli primenjivati svi istovremeno, a ne postepeno. Iako su Jevreji nesumnjivo znali za ove zakone, nisu bili pripremljeni za njih.

Sve to ne znači da se još tokom vojne uprave, kao i u prvim mesecima civilne uprave nisu događali antijevrejski ispadi. Već tokom ulaska vojske pale su sporadično i jevrejske žrtve, u većini slučajeva pod izgovorom da je do „četničkog” otpora i otvaranja vatre na pristigli vojsku mestimično dolazilo iz jevrejskih kuća, a tokom sledećih nedelja su se u ime pacifikovanja područja dešavale i prenapljene akcije i zloupotrebe.¹⁵ O ulasku brigadira iz Miškolca (19.) i 43. čete pešadinaca 13. aprila 1941. godine izveštavalo se na sledeći način:

„Čim je auto pukovnika [Alajoša Hajnala] napustio zgradu železničke stanice i stigao na raskrsnicu Subotičke ulice i travnatog ivičnjaka sa tavana susednih dobrovoljačkih i jevrejskih kuća ga je iznenada zasula rafalna paljba iz mitraljeza i pušaka.”¹⁶

Za „nepouzdana” elemente, kao i za stanovnike (pretežno jevrejskog i južnoslovenskog porekla) koji nisu mogli da dokažu svoje matično poreklo iz perioda pre 1918.

¹⁵ Vojnike su bili pripremili na veći otpor, te su okupaciju doživeli u dosta rastrojenom duševnom stanju, u nekim slučajevima je vladala prava masovna histerija, verovatno su se zbog toga na više mesta događala „preterana reaganvanja” – što naravno nije izgovor, samo objašnjenje. (Vidi A. Sajti, 20–25.) Na celom području Potisja tih dana su bile sveukupno tri jevrejske žrtve: po jedna u Kanjiži, Senti i Adi (Šosberger, 178.).

¹⁶ *Összetartás*, 1941. április 19.

táborokat állítottak fel (némely közülük állandóvá vált). Ezzel egyidejűleg ki akarták szűrni azokat a zsidókat is, akik más területről – például a Bánságból – menekültek Bácskába.¹⁷ A bácskai gyűjtőtáborok felállítását Gorondy-Novák Elemér, a 3. hadsereg parancsnoka rendelte el, és Novákovics Béla, a délvidéki katonai közigazgatás parancsnoka ezt május elején továbbította beosztottjainak, azoknak a helységeknek a nevével együtt, ahol ilyen táborokat létre kell hozni (Palánka, Zombor, Óbecse, Topolya, Szabadka stb.)¹⁸ – melyekbe természetesen zsidók is kerültek. A honosság, a megbízhatóság kérdéséről külön erre a célra megválasztott bizottságok döntöttek, s a munkában helyenként közreműködtek a Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség emberei is – például Zentán –, ami rendkívüli hatalmat adott a kezükbe. Hírlapi tudósítás szerint Zentán 1941 májusának első felében a zsidó közösség 10.000 pengőt adott át adományként az említett szövetség zentai szervezetének, nyilván tudatában annak befolyásával.¹⁹ Április 18-án 150–200 zsidót vittek Óbecsére, ahol mintegy húsz napig tartották őket fogva, s kiválogatták, ki a bácskai, ki pedig a bánsági származású.²⁰

A nagyobb hitközségektől (Újvidék, Szabadka, Zombor, Zenta) egyfajta hadisarcot követeltek annak címén, hogy a két világháború közötti időszakban kiszolgálták az előző hatalmat. Zentán 22.650 dinárt gyűjtöttek össze és

¹⁷ Levntal, 136–137. o. A bevonulásról és a katonai közigazgatásról A. Sajti Enikő (lásd az irodalomjegyzéket) értekezik igen részletezően és tárgyilagosan.

¹⁸ Romano, 160–162. o.

¹⁹ *Zentai Újság*, 1941. május 14.

²⁰ *Saopštenja...*, 51–52. o.

godine, formirani su sabirni centri (neki od njih su postali stalni logori). Istovremeno se pokušavalo i sa identifikacijom Jevreja koji su sa drugih teritorija – npr. iz Banata – pobegli u Bačku.¹⁷ Podizanje bačkih sabirnih centara naredio je Elemir Gorondi-Novak, komandant 3. puka i na osnovu toga je Bela Novakovič, komandant vojne samouprave u Južnim krajevima početkom maja svojim potčinjenima ovu naredbu preneo, uz istovremeni spisak naselja u kojima treba da se podignu ovakvi centri (Bačka Palanka, Sombor, Stari Bečej, Bačka Topola, Subotica itd.).¹⁸ U ove sabirne centre su, naravno, zatvarani i Jevreji. O pitanjima mesta porekla i pouzdanosti odlučivale su komisije sastavljene za ovu namenu, a u poslu su povremeno učestvovali i ljudi iz Saveza za mađarsku javnu kulturu Južnih krajeva (na primer u Senti), što je ovim ljudima davalo neizmernu moć u ruke. Po izveštavanju štampe u prvoj polovini maja 1941. godine u Senti je jevrejska zajednica u ime donacije predala senčanskom ogranku pomenute organizacije 10.000 penga, verovatno svesna njenog uticaja.¹⁹ Na dan 18. aprila 150–200 Jevreja transportovano je u Stari Bečej gde su ih držali zatvorene skoro dvadeset dana, da bi izdvojili one koji su rodom iz Bačke od onih rodom iz Banata.²⁰

Od većih verskih zajednica (Novi Sad, Subotica, Sombor, Senta) zahtevali su neku vrstu ratnog poreza pod izgovorom da su u periodu između dva svetska rata služili prethodnoj vlasti. U Senti su sakupili 22.650 dinara i pre-

¹⁷ Levntal 136–137. O ulasku vojske i vojnoj samoupravi (vidi spisak literature) je vrlo detaljno i objektivno pisala Enikő Sajti.

¹⁸ Romano, 160–162.

¹⁹ *Zentai Újság*, 1941. május 14.

²⁰ *Saopštenja...*, 51–52.

adtak át április 22-én „nemzeti és jótékony” célra.²¹ Voltak egyedi zsarolások is: a már említett táborokba hurcoltakat csak bizonyos összeg kifizetése után engedték haza. Az így befolyt pénz lehetővé tette az új hatalomnak, hogy látszatépítkezésekbe, populista beruházásokba kezdessen az általános pénztelenség közepette is.

A férfiak egy részét közmunkára vitték, sokszor megalázó feladatokat végeztetve velük. Zentán a városháza udvarára rendelték, és onnan például utcaseprésre, vécétisztításra irányították őket, közben fizikai bántalmazásra is sor került, a katonák puskatussal ösztökölték az embereket munkára, bizonyos idős személyeket pedig arra kényszerítettek, hogy hason fekve, a szakállukkal söpörjék a járdákat.²²

A Szovjetunió megtámadásával, valamint a volt Jugoszlávia területén kitört felkeléssel összetettebbé vált a közbiztonsági helyzet Bácskában is; valójában ezzel összefüggésben került sor a kommunistákkal való őszi leszámolásra, illetve az 1942 januárjában végrehajtott „razziára” is. Az észak-bácskai, kommunistaellenes tisztogatás következtében sok zsidóra mondtak ki halálos ítéletet, nyilván a példastatuálás szándékával, s a félrevezető „judeo-bolsevista összeesküvés” indoklásával (Zentán a hat

dali ih 22. aprila za „nacionalne i dobrotvorne” ciljeve.²¹ Dešavale su se i pojedinačne ucene, kao kada su zatvoreni-ke već pominjanih sabirnih centara puštali kući tek nakon što bi isplatili određeni iznos. Tako sakupljen novac omogućio je novim vlastima da ulažu u prividne građevinske radove i populističke investicije i usled opšte besparice.

Jedan deo muškaraca odveden je na prinudne radove i često su im nametani ponižavajući poslovi. U Senti su, na primer, naredili da se okupe u dvorištu gradske kuće odakle su ih slali na razne ponižavajuće poslove (metenje ulica, čišćenje toaleta), a tokom tih akcija dolazilo je i do fizičkog zlostavljanja; vojnici su ih kundacima podsticali na rad, a pojedine starce su primoravali da ležeći potrbuške bradama metu trotoare.²²

Napadom na Sovjetski Savez, kao i ustankom koji se podigao na teritoriji nekadašnje Jugoslavije, situacija na polju opšte sigurnosti je i u Bačkoj postala složenija; s tim je u stvari bio povezan i jesenji obračun s komunistima, kao i „racija” u januaru 1942. godine. Tokom antikomunističkog čišćenja na području severne Bačke, mnogim Jevrejima je izrečena smrtna presuda, očigledno s namerom da posluže kao primer, uz licemerno obrazloženje da se radi o „judeo-boljševičkoj” zaveri (u Senti su od šest

²¹ *Összetartás*, 1941. április 26. Más adat szerint 1 200 000 dinárról volt szó (Šosberger, 179.).

²² *Saopštenja...*, 72a. A zentai Városi Múzeum történeti gyűjteményében van néhány fénykép, mely megörökítette őket. Bizonyos kortársak véleménye szerint nem 1941-ben készültek, hanem 1944-ben. A fotón látható személyek egy részének korára való tekintettel azonban (mivel a fiatalabbakat később kiegészítő munkaszolgálatra hívták be) inkább hajlunk arra, hogy a képek – vagy legalábbis többségük – készítésének idejét 1941-re tegyük.

²¹ *Összetartás*, 1941. április 26. Po drugim podacima radilo se o 1 200 000 dinara (Šosberger, 179.).

²² *Saopštenja...*, 72a. U istorijskom odeljenju Gradskog muzeja u Senti postoji nekoliko fotografija na kojima su ovekovčeni. Po mišljenju pojedinih savremenika fotografije nisu nastale 1941. nego 1944. godine. Međutim, po starosti pojedinih likova na fotografijama (budući da su mlađe ljude kasnije odvodili na prisilne radove) naša je pretpostavka da su fotografije nastale 1941. godine, ili bar većina njih.

kivégzettből öt zsidó volt).²³ Adán és Péterrévén egyébként hasonlóan végletes ítéletre nem volt példa, ott csupán börtönbüntetésre ítélték egy, illetve öt zsidó származású kommunistát.²⁴

A polgári közigazgatás bevezetése, illetve a kommunista szervezkedés felszámolása némi nyugalmat hozott. A visszacsatolást, a „zsidótörvények” kiterjesztését azonban mindennek a megdöbbentő, tragikus kulminációja követte: az 1942. január 4-e és 29-e között a szerbek, valamint részben a zsidók ellen lefolytatott újvidéki „razzia”, mely a városon kívül kiterjedt a Sajkásvidékre, illetve Óbecsére is. Óbecsén január 26-a és 28-a között mintegy száz zsidó személy esett áldozatul.²⁵

A munkaszolgálat

Az egyéb jogfosztások mellett a „zsidótörvények” értelmében a zsidó hadkötelesek csupán kiegészítő katonai szolgálatra voltak behívhatóak. A bácskaiak helyzete lényegében nem különbözött a Magyarország más területeiről származó zsidókétól. Alapvetően három csoportba sorolhatóak: némelyek Magyarországon maradtak („honi munkaszolgálat”), mások Magyarországon kívülre kerültek – Borba vagy Ukrajnába (valójában csak az utóbbiak láttak el tényleges frontszolgálatot). Nem került sor külön

²³ Pejín, 234–237. o. Ezzel valójában sikerült némiképp elterelni a figyelmet arról, hogy a kommunisták között szép számban voltak magyarok, akár párttagként, akár szimpatizánsként.

²⁴ Šosberger, 179. o.

²⁵ Uo. 180. o.

smaknutih osoba petoro bili Jevreji).²³ U Adi i u Bačkom Petrovom Selu međutim nije došlo do sličnih smrtnih presuda, tamo su na zatvorske kazne osudili samo jednog, a u drugom mestu petoro komunista jevrejskog porekla.²⁴

Uvođenje civilne samouprave, kao i obračun sa komunističkom organizacijom donelo je nešto mira. Pripajanje Južnih krajeva i stupanja na snagu „jevrejskih zakona” je međutim kulminiralo u neshvatljivu tragediju: Novosadska racija koja je vođena od 4. do 29. januara 1942. godine protiv Srba, a delom i protiv Jevreja, proširila se i van grada na šajkaško područje, kao i na Stari Bečej. U Starom Bečeju²⁵ je između 26. i 28. januara ubijeno preko sto Jevreja.

Prinudni rad

Pored oduzimanja svih građanskih prava na osnovu „jevrejskih zakona”, jevrejski vojni obveznici su bili pozivani isključivo za pomoćne vojne službe. Položaj bačkih Jevreja se u suštini nije razlikovao od položaja Jevreja na ostalim teritorijama u Mađarskoj i faktički je mogao da se uvrsti u jednu od tri moguće situacije: neki su ostali u Mađarskoj („patriotski prinudni rad”), drugi su dospeli van Mađarske – u Bor ili Ukrajinu (u stvari su samo ovi potonji zaista služili na frontu). Nije došlo do formiranja

²³ Pejín, 234–237. Time se delimično uspeo u prikrivanju činjenice da je među komunistima u značajnom broju bilo i Mađara ili kao članova partije ili kao simpatizera.

²⁴ Šosberger, 179.

²⁵ Ibid. 180.

munkásszázadok megalakítására a bácskaiak számára, bár voltak századok, melyekben nagyobb számban fordultak elő; ugyancsak nem volt szempont a származás a bori különítmények kialakításában sem.²⁶

1943 végéig mintegy 4.000 – 21 és 48 év közötti – bácskai zsidót hívtak be. 1942. július 1-jétől 3-ig bizonyos számú zsidót Zomborba rendeltek, s itt létrehozták a 105/5., 105/6., 105/7. és 105/8. számú századot, melyet a bácskaiakon kívül „anyaországi” és kárpátaljai zsidókkal töltöttek fel.²⁷ A gyűjtőhelyeken orvosi vizsgálat alá vetették őket, mely igen felületes volt. Megesett, hogy súlyos betegeket (szívbetegeket, tébécéseket) is szolgálatképesnek nyilvánítottak. 200–250 fős munkásszázadokat alakítottak. Mindegyik négy ötvenfős szakaszból állt, és mint az előbbieken elhangzott, Ukrajnába, a bori bányába, illetve Magyarországra bizonyos pontjaira küldték őket. Csak kiszámú munkaszolgálatos maradt Bácska területén, ők is főleg Zomborban.²⁸

Mintegy kétezeren Magyarországon maradtak, és különféle helyeken különféle munkát (útépítést, repülőterek

²⁶ A délvidéki helyzet annyiban volt különleges, hogy nemcsak a zsidókat érintette a munkaszolgálat, hanem a szerbek egy részét, illetve a politikailag megbízhatatlan, kétes elemeket is (például kommunistákat, akik között, mint már említettük, szép számban akadtak magyarok is).

²⁷ Jelić 1987, 164. o. Egy hírlapcikk viszont arról tájékoztat, hogy a zentai és a zentai járási zsidóknak Szabadkára kell bevonulniuk (*Zentai Újság*, 1942. november 22.). A források többsége egyébként a számadatok tekintetében nem részletező, ezért nemcsak a bácskaiak számának megállapítása okoz nehézséget, hanem annak kiderítése is, hogy konkrétan mely településekről származnak. Nyilvánvaló, hogy bőven akad még tennivaló a bácskai munkaszolgálatokkal kapcsolatos részletek feltárásában. Ezzel korábban jóval kevesebbet foglalkoztak, mint a deportálások körülményeivel.

²⁸ Levntal, 163–166. o.

posebnih bačkih radnih četa, iako je bilo četa gde ih je bilo u većem broju; ni poreklo takode nije igralo ulogu čak ni u formiranju borskih jedinica.²⁶

Do kraja 1943. godine bilo je regrutovano otprilike 4000 bačkih Jevreja starosti između 21 i 48 godina. Od 1. do 3. jula 1942. godine određeni broj Jevreja je poslat u Sombor gde su formirane čete pod brojem 105/5, 105/6, 105/7 i 105/8, u kojima su se osim njih nalazili i Jevreji iz „matice” i Potkarpatja.²⁷ U sabirnim centrima podvrgnuti su lekarskom pregledu koji je bio vrlo površan, a dešavalo se da teške bolesnike (obolele od srca ili tuberkuloze) takode proglašavaju sposobnim za vojnu službu. Formirane su čete od 200-250 ljudi, svaka četa se sastojala od četiri jedinice sa po pedeset ljudi, i kao što smo ranije pomenuli, slali su ih u Ukrajinu, Bor ili na različita mesta po Mađarskoj. Samo je mali broj obveznika za prisilni rad ostao u Bačkoj i to pretežno u Somboru.²⁸

Otprilike dve hiljade ih je ostalo u Mađarskoj, na različitim mestima su obavljali različite poslove (izgradnja puteva, održavanje aerodroma).²⁹ Iako su i oni često radili

²⁶ Situacija u Južnim krajevima je bila posebna u tome što prinudni rad nije bio predviđen samo za Jevreje nego i za jedan deo Srba, to jest i za politički nepodobne, sumnjive elemente (npr. komuniste, među kojima je, kao što smo pomenuli, u značajnom broju bilo i Madara).

²⁷ Jelić 1987, 164. Jedan novinski članak međutim obaveštava o tome da su Jevreji iz Sente i okoline trebali da budu regrutovani u Subotici. (*Zentai Újság*, 1942. november 22.). Većina izvora se inače ne bavi detaljno brojkama, stoga stvara teškoće ne samo da se odredi broj Bačvana, nego i da se otkrije iz kog mesta su konkretno poreklom. Očigledno je da nas još uvek čeka obiman posao otkrivanja datalja vezanih za prinudne radove u Bačkoj; tom temom su se ranije mnogo manje bavili nego okolnostima deportacije.

²⁸ Levntal, 163–166.

²⁹ Jelić 1987, 165–166.

rendben tartását) végeztek.²⁹ Bár gyakran ōk is emberpróbáló körülmények között dolgoztak, és ki voltak téve atrocitásoknak, túlélési esélyeik jóval nagyobbak voltak, mint a Borba vagy Ukrajnába került sorstársaiknak. A Zomborban megalakított 105/7. és 105/8. századokat Erdélybe vitték, majd a 105/7.-et más büntető- és munkásegységekkel Ukrajnába – mintegy 2.000-et Bácskából, Baranyából, valamint a Muravidékról. Bizonyos századok Kassa közbeiktatásával kerültek Ukrajnába (Kassán mintegy 10 000 munkaszolgálatost gyűjtöttek össze). Egy részük erdőirtáson, útéptésen dolgozott, mások aknát szedtek, lövészárkot ástak Osztrogovnál és másutt. A 105/3. századot, mely főleg délvidéki zsidókból állt össze, Osztrogovba küldték, a frontvonalra, ahol árkot kellett ásniuk, –40 fokos hidegben, éjjel-nappal, téli ruha és takarók nélkül. A 124 fős századból néhány hét alatt 29-en meghaltak, 70-en súlyosan megbetegedtek a hideg, valamint a kegyetlen bánásmód miatt. Amikor 1943 elején a Vörös Hadsereg felszabadította ōket, mindössze hatan voltak még életben. A 105/9. század tagjainak, akik közt szintén voltak bácskai zsidók, hasonló sors jutott osztályrészül. Erdőirtásra, útvjavításra vezényelték ki ōket, majd aknát szedtek fel és hatástalanítottak minden felkészítés nélkül. A sokszor halálos kimenetelű balesetek szinte mindennaposak voltak. Az emberek többsége tehát ott pusztult el az éhségtől, a hidegtől, a verésektől, vagy megölték ōket. Keveseknek sikerült megszökni, átsökni szovjet területre, ahol általában beálltak a Vörös Hadseregbe vagy a szovjet területen megalakított 1. jugoszláv tankbrigádba.³⁰ Ami a „boriakat” illeti, Bácskából és Baranyából mintegy 500–600-an voltak.³¹

²⁹ Jelić 1987, 165–166. o.

³⁰ Levntal, 163–166. o., Jelić 1987, 164. o., valamint Romano, 158. o.

³¹ Romano, 84. o.

u uslovima na granici ljudske izdržljivosti i bili izloženi zlostavljanju, šanse za preživljavanje su im bile znatno veće nego njihovim sunarodnicima koji su dospeli u Bor ili u Ukrajinu. Čete 105/7. i 105/8 formirane u Somboru poslate su u Transilvaniju, a nakon toga su čet 105/7 zajedno sa drugim kažnjeničkim i radnim odredima poslali u Ukrajinu. Među njima je bilo otprilike 2000 ljudi iz Bačke, Baranje i Pomoravlja. Neke čete su stigle u Ukrajinu preko Košica (u Košicama je bilo skoncentrisano oko 10.000 ljudi predviđenih za prisilni rad). Jedan deo je radio na seči šuma, izgradnji puteva, drugi su vadili mine ili kopali šančeve kod Ostrogova, kao i na drugim mestima. Četu 105/3 koja je pretežno bila sastavljena od Jevreja iz Južnih krajeva poslali su u Ostrogovo na liniju fronta gde su morali i danju i noću da kopaju šančeve na hladnoći od –40 stepeni, bez zimske odeće i ćebadi. Od čete sastavljene od 124 čoveka nakon nekoliko nedelja umrlo ih je 29, a 70 ih se teško razbolelo od hladnoće i surovog tretmana. Kada ih je Crvena armija oslobodila početkom 1943. godine ostalo ih je još samo šestoro živih. Četi 105/9, u kojoj je takođe bilo Jevreja iz Bačke, bila je namenjena slična sudbina. Izvodili su ih u seču šuma, na popravljanje puteva, a zatim su ih bez ikakve prethodne pripreme slali da vade i uništavaju mine, te su nesreće sa često fatalnim ishodom bile takoreći svakodnevnice. Većina ih je tamo poumirala od gladi, hladnoće i batina ili su ih jednostavno ubili. Mali broj je uspeo da pobegne – prebegne na sovjetsku teritoriju, gde su se najčešće pridruživali Crvenoj armiji ili su stupali u Prvu jugoslovensku tenkovsku brigadu, koja je bila formirana na tlu Sovjetskog saveza.³⁰ Što se tiče „Borana”, njih je bilo oko 500-600 pooklom iz Bačke i Baranje.³¹

³⁰ Levntal, 163–166., Jelić 1987, 164., kao i Romano 158.

³¹ Romano, 84.

Mint már említettük, egyelőre nagyon nehéz név szerint, vagy akár csak számszerűen meghatározni a bácskai, illetve a Tisza-vidéki települések munkaszolgálatosait. Csupán kísérletet tehattünk legalább a számbeli veszteség nagyságának megállapítására. Eszerint 27 adai, 8 moholi, 79 zentai és 5 magyarkanizsai – összesen 119 – zsidó munkaszolgálatos halt meg 1942 és 1944 között.³²

A deportálás

A „zsidótörvények” kiterjesztésével s alkalmazásával az itteni zsidókat is megfosztották szinte minden állampolgári joguktól, erkölcsileg megbélyegezték, gazdaságilag-társadalmilag teljesen ellehetetlenítették őket, megélhetésük egyre nehezebbé vált, hiszen már szinte minden munkalehetőség megszűnt számukra. Ennek ellenére a legtöbben bíztak benne, hogy Magyarországon biztonságban vannak, s a háború befejezésével sorsuk valamilyen módon rendeződik.

A helyzet 1944. március 19. után gyökeresen megváltozott, amikor sor került Magyarországra német megszállásra. Április első hetében (április 7-ei keltezéssel) a Magyar Zsidók Központi Tanácsa a következő körlevelet küldte szét a hitközségeknek:

³² Šosberger, 294–512. o. Az áldozatok névsorát különféle források alapján állította össze. Ezek nem mindig ugyanazon elv szerint történtek, ezért ritkán választotta szét a deportáltakat, munkaszolgálatosokat, illetve az egyéb körülmények között áldozatul esetteket, ami sok zavart okoz e névjegyzékek használatában. Vö. Vukov, G. Nestor kéziratának, valamint Molnár Tibor és Pejtin Attila könyveinek adataival.

Kao što smo već pominjali, za sada je još vrlo teško da se poimenice ili samo u brojevima iskažu Jevreji poreklom iz Bačke i naselja u Potisju, koji su bili na prinudnom radu, i jedino što možemo je da pokušamo da utvrdimo brojnost gubitaka. Na osnovu toga smo utvrdili da je između 1942. i 1944. godine na prisilnom radu umrlo 119 Jevreja, od toga 27 iz Ade, 8 iz Mola, 79 iz Sente i 5 iz Kanjiže³².

Deportacija

Stupanjem na snagu „jevrejskih zakona” i ovdašnje Jevreje su lišili takoreći svih građanskih prava; moralno su ih žigosali, privredno i društveno ih potpuno onespobili, postalo im je sve teže da prežive, budući da im je takoreći svaka prilika za rad bila onemogućena. Uprkos tome većina Jevreja se nadala da su u Mađarskoj na sigurnom i da će sa završetkom rata i njihova sudbina nekako da se sredi.

Situacija se nakon 19. marta 1944. godine korenito promenila kada je došlo do nemačke okupacije Mađarske. U prvoj sedmici aprila (sa datumom od 7. aprila) Centralni savet mađarskih Jevreja poslao je sledeće cirkularno pismo svim jevrejskim verskim zajednicama:

³² Šosberger 294–512. je spisak imena žrtava sastavio na osnovu različitih izvora koji nisu uvek radeni po istim principima. Stoga je retko razdvajao deportovane od pojedinaca poslatih na prinudni rad ili ostalih žrtava koje su umrle pod drugim okolnostima, što izaziva mnogo zabune kod korišćenja ovog spiska. Uporedi podatke sa rukopisima G. Nestora Vukova, kao i sa podacima iz knjiga Tibora Molnara i Atile Pejina.

„A Magyar Zsidók Központi Tanácsa nevében felhívjuk a Tekintetes Elnökséget, hogy a mellékelt 2 kérdőívet az 1943. évi dec. 31-i állapot szerint pontosan kitöltve és aláírva hozzánk legkésőbb jelen felhívás átvételétől számított 24 órán belül feltétlenül megküldeni szíveskedjék. A kérdőívek adataira a magyar zsidóság országos megszervezése céljából – amelyet a hatóságok rendeltek el – haladéktalanul szükségünk van. A mai viszonyokra és a súlyos felelősségre való tekintettel szíveskedjék a felhívást szigorú utasításként kezelni és annak haladéktalanul eleget tenni.

Felhívjuk a tekintetes Elnökség figyelmét, hogy a Magyar Zsidók Központi Tanácsa a felsőbb hatóságok által kirendelt szerv, amely hatósági utasításokat hajt végre, és azok teljesítéséért a legszigorúbb felelősséggel tartozik. Ennélfogva a legsúlyosabb következmények terhelhetik azokat is, akik a Központi Tanács által közvetített utasításoknak haladéktalanul nem tesznek eleget.”³³

A megszálló német hatóságokat – mert az adatszolgáltatást ők rendelték el – a következők érdekelték: a hitközség vezetőjének neve, foglalkozása; a rabbi neve; a hitközség fizetett funkcionáriusainak, tisztviselőinek összlétszáma; az adófizetők száma; a hitközség lélekszáma; a hitközség felügyelete alatt álló intézmények, továbbá a kebelében működő egyesületek; a hitközségi intézmények, valamint az egyesületek anyagi helyzete; a tagok állami adófizetési kötelezettségei és ezek mértéke.³⁴ A hitközségek többsége – így a bácskai Tisza mentén is – eleget tett a felhívásnak, bár adódtak nehézségek, ahogyan azt az adai eset is példázta:

³³ Idézi Komoróczy I., 17. o.

³⁴ Uo. 18. o.

„U ime Centralnog saveta mađarskih Jevreja pozivamo poštovano Predsedništvo da 2 upitnika koje šaljemo sa datumom od 31. decembra 1943. godine tačno ispunjene i potpisane budu ljubazni da nam bezuslovno pošalju najkasnije za 24 časa. Podaci iz upitnika imaju za cilj da organizuju Jevreja na državnom nivou – po naredbi vlasti – potrebni su nam bez ikakvog odlaganja. Zbog nastale situacije i velike odgovornosti molimo vas da ovaj zahtev tretirate kao strogo uputstvo i da na njega odgovorite bez ikakvog odlaganja.

Podsećamo poštovano Predsedništvo da je Centralni savet mađarskih Jevreja organ ovlašćen od strane viših instanci da izvrši uputstva dobijena od državnih vlasti i za to je neizostavno odgovoran. Iz navedenih razloga će nesagledive posledice trpeti svi oni koji bez ikakvog odlaganja ne pošalju odgovore na zahteve i uputstva Centralnog saveta mađarskih Jevreja.”³³

Nemačku okupatorsku vlast – budući da su oni naredili prikupljanje podataka – zanimale su sledeće stvari: ime predsednika jevrejske zajednice, njegovo zanimanje, imena rabina; ukupan broj funkcionera i službenika koje plaća jevrejska opština; broj osoba koje plaćaju porez; broj svih članova jevrejske opštine; institucije koje su pod pokroviteljstvom jevrejske opštine, kao i udruženja koje funkcionišu unutar jevrejske opštine; institucije same jevrejske opštine, kao i materijalno stanje udruženja; poreske obaveze prema državi svih članova zajednice i suma koju to iznosi.³⁴ Većina jevrejskih opština je – isto kao i u bačkom Potisju – odgovorila ovom zahtevu, uprkos tome što je bilo i poteškoća, kao što to pokazuje primer Ade:

³³ Citira Komoróczy I., 17.

³⁴ ibid. 18.

„Csatoltan küldjük a nekünk beküldött kiállított kérdőíveket. A késés azért történt, mivel e hó 8-án hitközségünk elnökét, Léderer Lipót pékmestert, pénztárnokát, titkárát, gondnokait és a Szentegylet elnökét huszonhét magukkal a topolyai int. táborba szállították mezei munkára. Alulírott hitk. alelnöknek csak később jutott tudomására kérdőívek elintézetlensége. A kérdőívek feldolgozása 24 órán belül megtörtént. Hittestvéri üdvözlettel Kohn Márton hitk. alelnök”³⁵

Az adatszolgáltatásra, a gyors lebonyolításra nyilván azért volt szükség, hogy a hatóságok teljes képet kapjanak a zsidóság helyzetéről mind a kifosztásuk, mind a halálba küldésük érdekében. Az események azonban annyira felgyorsultak, hogy rövidesen túlhaladták (így feleslegessé tették) az összeírást. Számunkra viszont fontos forrás, mert a visszajelző hitközségekről ez az utolsó rögzített adat (és sajnos az utolsó életjel is egyúttal). Eszerint a Tisza-vidéki hitközségekben röviden a következő volt a helyzet (itt csak a legfontosabb adatokat idézzük):

Ada ortodox anyahitközség. – Elnök Léderer Lipót (foglalkozása pékmester), anyakönyvvezető rabbija Hoffmann Dávid, alkalmazottak száma 6, a hitközség lélekszáma 335.³⁶

Bácsföldvár kongresszusi (neológ) fiókhitközség. – Gondnok Piliser Albert (anyakönyvvezető rabbi-helyettes), lélekszám 28.³⁷

³⁵ Uo. 20–21. o.

³⁶ Uo. 50. o.

³⁷ Uo. 91. o. A megjegyzés szerint a hitközség 1941-ben megszűnt.

„Šaljemo vam u prilogu upitnike koje ste nama poslali. Do kašnjenja je došlo zato što su 8. dana tekućeg meseca predsednika naše verske zajednice, pekara Lipota Lederera, blagajnika, sekretara, skrbnike i predsednika *Hevra Kadiše*, dobrotvornog društva, zajedno sa još dvadeset sedam članova poslali u sabirni centar u Bačkoj Topoli na poljoprivredne radove. Dole potpisani potpredsednik jevrejske opštine je tek kasnije saznao za neispunjene upitnike. Ispunjavanje upitnika je urađeno u sledećih 24 sata. S bratskim pozdravom Marton Kon, potpredsednik jevrejske opštine.”³⁵

Brzo prosljeđivanje podataka je verovatno bilo potrebno da bi vlasti stekle jasnu sliku o položaju Jevreja, kako u cilju njihovog pljačkanja, tako i slanja u smrt. Događaji su se međutim toliko ubrzali da je nakon kratkog vremena popisivanje postalo nepotrebno. Za nas međutim ti popisi predstavljaju važan naučni izvor, budući da su to poslednji postojeći podaci (a nažalost i poslednji znaci života) jevrejskih zajednica koje su se odazvale popisivanju. Prema tim dokumentima situacija je bila sledeća (ovde ćemo da navedemo samo najbitnije podatke):

Ada ortodoksna verska zajednica. – Predsednik: Lipot Lederer (zanimanje: majstor pekar) rabin koji vodi matičnu knjigu: David Hofman, broj zaposlenih 6, broj članova verske zajednice 335.³⁶

Bačko Gradište neološka verska zajednica. – Skrbnik: Albert Piliser (matičar, zamenik rabina), broj članova verske zajednice 28.³⁷

³⁵ ibid 20–21.

³⁶ ibid 50.

³⁷ ibid 91. Prema zabelešci verska zajednica je ukinuta 1941. godine.

Magyarkanizsa kongresszusi anyahitközség. – Elnök Grüner Ármin (foglalkozása magánzó), anyakönyvvezető rabbi Török Andor (anyakönyvvezető rabbi-helyettes), alkalmazottak száma 2, a hitközség lélekszáma 137, adózók száma 66. Felekezeti egyesületek: *Hevrá kádísá*, Izraelita Nőegylet.³⁸

Magyarkanizsa ortodox anyahitközség. – Elnök Mencer Bernát (foglalkozása kereskedő), anyakönyvvezető rabbi Buxbaum Nándor, lélekszám 65, adózók száma 11.³⁹

Mohol ortodox anyahitközség. – Elnök Schlesinger Mátyás (foglalkozása kereskedő), anyakönyvvezető rabbi Bresnitz Jenő (péterrévei rabbi), lélekszám 83, adózók száma 25. Felekezeti egyesületek: *Hevrá kádísá*.⁴⁰

Óbecse kongresszusi anyahitközség. – Elnök néhai Gombos Henrik (foglalkozása ny. tisztviselő), rabbi nincs, alkalmazottak száma 3, lélekszám 91, adózók száma 49.⁴¹

Péterréve ortodox anyahitközség. – Elnök Heiduska Béla, anyakönyvvezető rabbi Práger Salamon, rabbi Bresnitz Jenő, alkalmazottak száma 4, lélekszám 310, adózók száma 20. Felekezeti egyesületek: *Hevrá kádísá*.⁴²

Zenta kongresszusi anyahitközség. – Elnök Vig Károly (foglalkozása ügyvéd), anyakönyvvezető rabbi Ehrenfeld Sándor, alkalmazottak száma 5, lélekszám 504, adózók

³⁸ Uo. 178. o.

³⁹ Uo. 380. o.

⁴⁰ Uo. 416. o.

⁴¹ Komoróczy II. 504. o.

⁴² Uo. 547. o.

Kanjiza neološka verska zajednica. – Predsednik: Armin Griner (zanimanje: nezaposlen), rabin koji vodi matičnu knjigu: Andor Terek (matičar, zamenik rabina), broj zaposlenih 2, broj članova verske zajednice 137, broj poreskih obveznika 66. Konfesionalna udruženja: *Hevra kadiša*, Izraelitsko žensko udruženje.³⁸

Kanjiza ortodoksna verska zajednica. – Predsednik: Bernat Mencer (zanimanje: trgovac), rabin koji vodi matičnu knjigu Nandor Buksbaum, broj članova verske zajednice 65, broj poreskih obveznika 11.³⁹

Mol ortodoksna verska zajednica. – Predsednik: Mačas Šlezinger (zanimanje: trgovac), rabin koji vodi matičnu knjigu: Jene Brešnic (rabin Bačkog Petrovog Sela), broj članova verske zajednice 83, broj poreskih obveznika 25. Konfesionalna udruženja: *Hevra kadiša*.⁴⁰

Stari Bečej neološka verska zajednica. – Predsednik: pokojni Henrik Gomboš (zanimanje: službenik u penziji), rabina nema, broj zaposlenih 3, broj članova verske zajednice 91, broj poreskih obveznika 49.⁴¹

Bačko Petrovo Selo ortodoksna verska zajednica. – Predsednik: Bela Hajduška, rabin koji vodi matičnu knjigu Solomon Prager, rabin Jene Brešnic, broj zaposlenih 4, broj članova verske zajednice 310, broj poreskih obveznika 20. Konfesionalna udruženja: *Hevra kadiša*.⁴²

³⁸ ibid 178.

³⁹ ibid. 380.

⁴⁰ ibid 416.

⁴¹ Komoróczy II. 504.

⁴² ibid. 547.

száma 146. Felekezeti egyesületek: *Hevrá kádísá*, Talmud Tóra Egyesület, Izraelita Nőegylet.⁴³

Zenta ortodox (szefárd) anyahitközség. – Elnök ifj. Klein Lipót, anyakönyvvezető rabbi Teitelbaum Mózes, rabbi Lebovits Kálmán (alrabbi), alkalmazottak száma 6, lélekszám 880, adózók száma 97. Felekezeti egyesületek: *Hevrá kádísá*, Talmud Tóra Egyesület.⁴⁴

A martonosi fiókhitközségről nincs semmilyen adat.

A déli határsáv kiürítésének körülményeit az április 1-jére összehívott belügyminisztériumi értekezleten beszélték meg, majd írásos tájékoztatót küldtek szét a helyi hatóságoknak. A kiürítés a zsidó lakosságra vonatkozott (ezt a helyi sajtó mindvégig „kiürítésként” kommunikálta), s egyelőre Bácskának a Ferenc-csatornáig terjedő alsó területére és a Tisza mentére korlátozódott egészen Martonosig, beleértve Újvidék, Zombor, Zenta és Magyarakanizsa városokat is. Az előirányzott intézkedések sora (ingóságok és ingatlanok lefoglalása, illetve zár alá helyezése) nem hagyott kétséget afelől, hogy a zsidók nem fognak többé visszatérni. Az elszállítandók csak azt a ruhát vihették magukkal, amelyet viseltek, valamint két váltás fehérneműt és két hétre való ételmezt, emellett legfeljebb ötvenkilós poggyászt (ágy-nemű, takaró, matrac). Az összegyűjtött zsidókat ideiglenesen Szabadkán, Szegeden és Baján helyezték el. Szabadkára Bácska középső részéről, Szegedre a Tisza-vidékről, Bajára pedig (közvetlenül) a Duna mentéről szállították őket.⁴⁵

⁴³ Uo. 766. o.

⁴⁴ Uo. 767. o. A megjegyzés szerint a hitközség 175 családot számlál, de csak 97 fizet adót; van 60 teljesen szegény, sokgyermekes család, több családfő a fronton eltűnt.

⁴⁵ Molnár Judit, 60–61. o. Vö. Braham I., 419–421. o.

Senta neološka verska zajednica – Predsednik: Karolj Vig (zanimanje: advokat), rabin koji vodi matičnu knjigu: Šandor Erenfeld, broj zaposlenih 5, broj članova verske zajednice 504, broj poreskih obveznika 146. Konfesionalna udruženja: *Hevra kadiša*, Udruženje Talmud Tora, Izraelitsko žensko udruženje.⁴³

Senta ortodoksna (sefardska) verska zajednica – Predsednik: Lipot Klajn ml., rabin koji vodi matičnu knjigu: Mozeš Teitelbaum, rabin Kalman Lebovič (rabin pomoćnik), broj zaposlenih 6, broj članova verske zajednice 880, broj poreskih obveznika 97. Konfesionalna udruženja: *Hevra kadiša*, Udruženje Talmud Tora.⁴⁴

O martonoškoj verskoj zajednici nema nikakvih podataka.

Okolnosti ispražnjavanja južnog graničnog područja dogovorena su na sastanku Ministarstva unutrašnjih poslova zakazanog za 1. april, a zatim su poslata pismena obaveštenja svim lokalnim vlastima. Ispražnjavanje se odnosilo na jevrejsko stanovništvo (to su lokalne novine sve vreme prenosile kao „ispražnjavanje”) i u prvo vreme je podrazumevalo samo donji deo Bačke sve do Kanala Dunav-Tisa-Dunav, kao i na Potisje sve do Martonoša, uključujući i gradove Novi Sad, Sombor, Senta i Kanjiža. Predviđene akcije vlasti (zauzimanje ili stavljanje pod katanac svih pokretnih i nepokretnih vrednosti) nije ostavljalo nikakve sumnje u vezi činjenice da se Jevreji više neće vra-

⁴³ ibid 178.

⁴⁴ ibid 767. Na osnovu zabeške Jevrejska zajednica se sastojala od 175 porodica, ali je samo 97 plaćalo porez; 60 su bile siromašne porodice s mnogo dece, a nekoliko glava porodica je nestalo na frontu.

Közben már március végétől egymást érték a zsidóellenes rendeletek, melyek célja a magyarországi zsidóság teljes mértékű, végleges gazdasági-társadalmi elszigetelése volt. Ezek egyike a megalázó, messziről is jól látható külső megbélyegzés volt.

„1944. április hó 5-ikétől kezdve minden hatodik életévét betöltött zsidó, nemre való tekintet nélkül, köteles házon kívül felső ruhadarabjainak bal mellrészén jól láthatóan tízszer tíz centiméter átmérőjű szövetselyem vagy bársonyanyagból készült kanárisárga színű hatágú csillagot viselni.”⁴⁶

A végkifejlet április 26-án következett be, amikor a vidéki településeken kiragasztott hirdetések felhívást intéztek a zsidó lakosokhoz.

Az újságban a zsidóknak szóló felhívást mintegy utólag jelentették meg, valójában a nem zsidó lakosság tájékoztatása céljából.

„Hirdetmény. – Felhívom Zenta város területén lakó akár megkülönböztető jelzés viselésére kötelezett, akár nem kötelezett összes zsidó származású, bármilyen korú és bármilyen foglalkozású egyéneket, hogy f. hó 26-án reggel 5 órától kezdve lakásukat el nem hagyhatják, amennyiben ezen rendelet megszegését megkísérelnék, a tilalom megszegőjével szemben a m. kir. rendőrség fegyverét fogja használni.

Zenta város területén statárium lépett életbe, ezen rögtönbíráskodás rendelkezései ma is hatályban vannak. A

⁴⁶ *Zentai Újság*, 1944. április 2.

titi. Gradani predviđeni za deportaciju mogli su da ponesu sa sobom samo odeću koju su imali na sebi, dva kompleta belog rublja, kao i hranu za dve nedelje, a osim toga eventualno i prtljag do pedeset kila (posteljinu, ćebad, madrace). Privremeni smeštaj interniranih Jevreja su predvideli u Subotici, Segedinu i Baji. U Suboticu su ih transportovali iz srednjeg dela Bačke, u Segedin iz Potisja, dok su u Baju stigli (neposredno) iz Podunavlja.⁴⁵

U međuvremenu su jedna za drugom donošene anti-jevrejske uredbe koje su imale za cilj da mađarske Jevreje konačno i u potpunosti dovedu do privredne i društvene izolacije. Jedan od takvih postupaka je bilo i ponižavajuće žigisanje šestokrakom zvezdom našivenom na odeći koja se iz daleko mogla uočiti.

„Počevši od 5. aprila 1944. godine svaki Jevrejin koji je napunio šestu godinu, bez obzira na pol, ima obavezu da van kuće na grudima, na levom gornjem delu odeće nosi dobro vidljivu, deset puta deset santimetara veliku šestokraku zvezdu jarko žute boje, napravljenu od svile ili somota.”⁴⁶

Konačni ishod dogodio se 26. aprila kada su plakati izlepljeni po naseljima u provinciji uputili poziv jevrejskom stanovništvu.

Poziv upućen Jevrejima su tek kasnije objavili u novinama, u stvari ta vest je služila kao obaveštenje za nejevrejsko stanovništvo.

⁴⁵ Molnár Judit, 60–61. uporedi Braham I., 419–421.

⁴⁶ *Zentai Újság*, 2. april. 1944.

lepecsételt zsidó lakásokba való behatolás megkísérlése is halálbüntetéssel jár. Felhívom a lakosságot arra, hogy bárkinél zsidó tulajdonban lévő vagyontárgy, pénz, ékszer, szőrme vagy bármilyen érték megőrzés végett van, azonnal bejelentendő a város polgármesteréhez. Figyelmeztetem mindazokat a keresztényeket, akik 1944. évi március hó 22. napjától zsidóval bármilyen vételi ügyletet kötöttek, hogy ezen ügyletekre vonatkozó bejelentési kötelezettségüknek saját érdekükben feltétlenül tegyenek eleget, mert a mulasztó keresztényekkel szemben a legszigorúbb eljárás fog megindulni, internálás és egész vagyonuk elkobzása. – Zenta, 1944. évi április hó 25-én. Dr. Gusáth György s. k. polgármester³⁴⁷

A Tisza-vidéki zsidóságot tehát Szegedre szállították. Hamvas Endre csanádi püspök Serédi hercegprímásnak tartott beszámolójában így foglalta össze a Szegeden látottakat:

„Fájdalmas benyomást tettek a Zentáról, Magyarkaniszárról és Zomborról ide terelt zsidók, kb. 2000-en, kiknek egy kis batyuval kellett elhagyniuk nagy gyorsasággal otthonukat. Az itteni hatóságok nem tudták, hogy hamarjában hová helyezték el őket, és egyelőre a zsinagógában, zsidó iskolában és egy szalámigyár sertésólaiban juttatták őket fedél alá.”³⁴⁸

Szegedről több transzport indult Bajára. A Tisza mentieket feltehetően a május 17-eivel szállították oda. Baján

⁴⁷ *Zentai Újság*, 1944. április 28. A hírlapban megjelent hirdetésny fura módon már akkor jelent meg, amikor a zentai zsidókat elszállították. Inkább tehát a nem zsidó lakosság tájékoztatására íródott.

⁴⁸ Idézi Molnár Judit, 62. o.

„Objava. – Pozivam sve stanovnike jevrejskog porekla svih uzrasta i zanimanja na teritoriji Sente, koji su obavezni ili čak i ako nisu obavezni da nose znak za razlikovanje, da počevši od 5 časova ujutru tekućeg meseca svoje stanove ne napuštaju. U slučaju da neko pokuša da prekrši ovu objavu, znači protiv svakog ko se bude ograšio o naredbu mađarska kraljevska žandarmerija će da upotrebi oružje.

Na teritoriji grada Sente stupio je na snagu preki sud i naredbe ovog suda su i danas važeće. Čak i zbog pokušaja da se upadne u zapečaćene jevrejske stanove sledi smrtna kazna. Pozivam stanovništvo da svako kome je na čuvanje data jevrejska imovina, novac, nakit, krzno ili bilo kakva druga dragocenost to odmah da prijavi kod gradonačelnika. Upozoravam sve hrišćane koji su od 22. marta 1944. godine sklopili bilo kakav posao sa Jevrejima da svoju obavezu o prijavljivanju tih poslova u svom interesu bezuslovno ispoštuju, budući da će se prema hrišćanima koji to propuste da urade primenjivati najstroži postupci, internacija i oduzimanje celokupne imovine Senta, 25. april 1944. godine. Dr Đerđ Gušat s.r. gradonačelnik³⁴⁷

Jevrejsko stanovništvo iz Potisja su znači transportovali u Segedin. Endre Hamvas, čanadski biskup u svom izveštaju upućenom nadbiskupu Šerediju ovako je sažeo ono što je video:

„Bolan utisak su ostavili Jevreji koji su doterani ovde iz Sente, Kanjiže i Sombora, njih otprilike 2.000 koji su s malim prtljagom na brzinu morali da napuste svoje domo-

⁴⁷ *Zentai Újság*, 28. april. 1944. Naredba koja je objavljena u štampi se na čudan način pojavila nakon što su senčanski Jevreji deportovani. Znači da je prvenstveno služila za informisanje lokalnog nejevrejskog stanovništva.

szintén embertelen körülmények között kellett tovább várakozniuk, mígnem vélhetőleg május 27-én továbbvitték őket, ezúttal a végállomáshoz: Auschwitzba.

Nem tudunk olyan esetről, hogy valakinek sikerült volna elkerülnie az elszállítást. A helyi hatóságok igen alaposan tették a dolgukat a Tisza-vidéken is. Gusáth György polgármester felhívása arról tanúskodik, hogy a zentai zsidóság deportálása után is azon buzgólkodtak, nehogy valaki netalán elkerülje az intézkedést.

„Felhívom Zenta megyei város keresztény lakosságát, hogy aki tudomást szerez arról, hogy a város területén zsidó fajú egyén, korra, nemre való tekintet nélkül tartózkodik, az elszállítás alól magát valami módon kivonta, vagy a kitelepítés óta a városba beszivárgott, azonnal jelentse be a rendőrkapitányságon. Figyelmeztetem a város lakosságát, hogy aki ilyen zsidó fajú személyről tudomást szerez és azt a rendőrkapitányságnak haladéktalanul be nem jelenti, közigazgatási eljárás alá kerül és a rendőrkapitányság internálását fogja elrendelni.”⁴⁹

Szóltunk már az áldozatok településenkénti száma megállapításának nehézségeiről, itt is megkíséreltünk azonban – ahogyan a munkaszolgálatosok esetében – legalább hozzávetőleges adatokat megállapítani. Ezek szerint a deportáltak száma Óbecsén 87, Bácsföldváron 17, Péterrévén 272, Moholon 91, Adán 292, Zentán 1310, Magyarakanizsán 181, Martonoson pedig 15 volt.⁵⁰ Hangsúlyozni kell: ezek az adatok korántsem pontosak, talán

⁴⁹ *Zentai Újság*, 1944. május 5.

⁵⁰ Šosberger, 294–512. o. Vö. Vukov, G. Nestor kéziratának, valamint Molnár Tibor és Pejín Attila könyveinek adataival.

ve. Ovdašnje vlasti nisu znale gde da ih na brzinu smeste i za sada su im našli krov nad glavom u sinagogi, jevrejskoj školi i u svinjcima fabrike salama.”⁴⁸

Iz Segedina je više transporta krenulo za Bajú; Jevreje iz Potisja su verovatno 17. maja odvezli tamo. U Bajú su takođe pod nehumanim uslovima morali da čekaju sve dok ih nisu – po pretpostavkama 27. maja transportovali dalje, ovaj put do konačnog odredišta: Aušvica.

Ne znamo za slučaj da je neko uspeo da izbegne deportaciju; lokalne vlasti su veoma temeljito obavljale svoj posao i u području Potisja. Objava gradonačelnika Đerđa Gušata svedoči o tome da su se i nakon deportacije senčanskih Jevreja svesrdno trudili da se ne desi da neko slučajno izbegne deportaciju.

„Pozivam hrišćansko stanovništvo županijskog grada Sente da svako ko dođe do saznanja da se na teritoriji grada nalazi bilo koja osoba jevrejske vrste, bez obzira na godinu ili pol, koja se na neki način izvukla od deportacije ili se ušunjala u grad nakon iseljavanja, da je odmah prijavi na policijskoj kapetaniji. Upozoravam stanovništvo grada da ukoliko neko sazna za takvu osobu jevrejske vrste i ukoliko to bezuslovno ne prijavi u policijskoj kapetaniji biće na udaru zakona o samoupravi i policijska kapetanija će narediti njegovo interniranje.”⁴⁹

Već smo ranije pominjali teškoće koje postoje u određivanju tačnog broja žrtava po naseljima, međutim – slično kao i kod određivanja broja ljudi poslatih na prisilni

⁴⁸ Citira Judit Molnar, 62.

⁴⁹ *Zentai Újság*, 5. maj. 1944.

soha nem is lesznek azok, hiszen lassan a különféle céllal készített jegyzékek egyedüli kontrollja, a túlélők is eltávoznak közülünk.

A deportálás után – a nem zsidó lakosság viszonyulása

Ennyi év távlatából is újra feltesszük a kérdést: vajon milderre hogyan reagált a nem zsidó lakosság? Ezt egyre nehezebb megválaszolni, hiszen a kortársak elfogynak, lassan nincs kit megkérdezni, emellett senki sem szívesen vallja be, hogy akkor ellenérzéssel tekintett a zsidókra, elhitte a sajtó hirdette propagandát. Másrészt a sajtó meg éppenséggel nem feltétlenül a közhangulatot tükrözte, helyenként inkább manipulálni próbálta azt, és egyébként is elsősorban a propaganda szócsöve: közvetíti a rendeleteket, a szalonképes, kozmetikázott hadijelentéseket... S ahogyan elhallgatta a doni katasztrófát, ugyanúgy azt is, hova szállítják a zsidóságot.

„Letűnt csillagok. – Államvédelmi és belbiztonsági intézkedések következtében a déli végekről eltávolították a suttógó propaganda, a paktáló és destruáló elemek csillagos képviselőit. Nem vagyunk kíváncsiak, hogy hová távoztak, de megnyugvással tölt el mindenkit, hogy nem látjuk jellegzetes alakjukat, titkot sejtető ábrázatukat, s nem érezzük kaftánjuk zsírjának bűzét.

Nincs bennünk kárörvendés, de meglegéssel tölt el minden keresztény magyart az állambiztonság délvidéki védelmének eme szükségyszerű folyama. Úgy vélték, nem sokáig tart kiváltságos fajuk csillagos megjelölése s azt a

rad – i na ovom mestu ćemo pokušati da barem okvirno utvrdimo podatke. Na osnovu njih se vidi da je broj deportovanih bio približno 87 u Starom Bečeju, 17 u Bačkom Gradištu, 272 u Bačkom Petrovom Selu, 91 u Molu, 292 u Adi, 1.310 u Senti, 181 u Kanjiži i 15 u Martonošu.⁵⁰

Nakon deportacije; odnos nejevrejskog stanovništva

Uprkos tome što je u međuvremenu proteklo nekoliko decenija, ponovo moramo da postavimo pitanje: Kako je na sve što se dešavalo reagovalo nejevrejsko stanovništvo? Na pitanje je sve teže da se odgovori budući da savremenika tih događanja sve manje ima među živima, polako nemamo kome ni da postavimo pitanje, a osim toga niko s lakoćom ne priznaje da je u to vreme na Jevreje gledao sa odbojnošću, da je poverovao u propagandu koju je širila štampa. S druge strane, ne znači ni da je štampa bezuslovno prikazivala opštu atmosferu, verovatnije je da je u nekim prilikama pokušavala da manipuliše njome, a i inače je prvenstveno bila oruđe propagande: prenosila je uredbe i prihvatljive, ulepšane izveštaje sa fronta... I kao što su prećutali katastrofu na Donu, isto tako su oćutali gde su deportovani Jevreji.

„Zgasle zvezde. – Kao posledica postupaka izvedenih u ime odbrane države i očuvanja unutrašnje sigurnosti, iz južnih krajeva su odstranjeni destruktivni elementi, zvez-

⁵⁰ Šosberger, 294–512. Uporedi podatke sa rukopisima, G. Nestora Vukova, kao i sa podacima iz knjiga Tibora Molnara i Atile Pejina.

tudatot terjesztették, hogy mihamarabb visszaálljanak arra a glóriás magaslatra, ahonnan valamikor mindenkit lenézték, aki nem fajtájukbeli. Ezen tudat suttogó propagandája kötötte össze őket s a mindenkori készség, hogy államvédelmünket bármikor készek voltak az ellenség titkos ügynökeinek kiszolgáltatni a saját fajuk, a maguk bőrük megmentése érdekében. Szükséges volt tehát a déli határszél biztonságának érdekében a megbízhatatlan elemektől megtisztítani a végeket.”⁵¹

Nem lehet nem észrevenni, hogy az antiszemitizmusukban is szélsőséges nyilasok száma feltűnően nagy a Tisza-vidéken: persze ez nem perdöntő, de azért itt közölnénk néhány érdekes adatot erre vonatkozóan. Ezek szerint 1942. december 31-én Szabadkán 1.154, Zentán 1.467, Magyararkanizsán 425 tagja volt a helyi szervezeteknek. 1943 novemberében Szabadkán 988, Zentán 1.429, Magyararkanizsán 171 tagot számláltak, Szenttamáson 220, Bácsföldváron 151, Óbecsén 168, Moholon 92, Adán pedig 170 tagot. A szociális összetételt tekintve a tagság zömét mindenütt a földművesek tették ki, kisebb mértékben az iparosok.⁵² Nem tudhatjuk, hogy mennyien léptek a pártba meggyőződésből, és mennyien csupán a nyilas demagóg ígéreteknek engedve. A két év adatainak összevetése arról árulkodik, hogy Szabadkán csökkent a számuk, Magyararkanizsán is drasztikusan, Zentán viszont nem volt jelentős ingadozás. A pártvezér, Szálasi mindenesetre fontosnak tarthatta ezt a kisértéket, hiszen tudjuk, hogy a többi közt Zentán is járt, de csak a zsidóság deportálása után, a *Zentai Újság* hirdetése szerint 1944. „június 7-én reggel 8 órakor érkezik” a párt helyi szervezetének látogatására.⁵³ Erről részletes beszámoló nem jelent meg.

⁵¹ *Zentai Újság*, 1944. április 28.

⁵² Mirnić, 56. o.

⁵³ *Zentai Újság*, 1944. június 7.

dom obeleženi predstavnici tihe propagande i zavereništva. Ne zanima nas gde su otišli, ali svakoga od nas čini spokojnim što ne vidamo njihove karakteristične pojave i lica koje skrivaju neke tajne, kao što više ne osećamo ni smrad njihovih masnih kaftana.

Nema u nama zloradosti, ali svaki Mađar hrišćanin oseća zadovoljstvo zbog ove neophodne akcije državne bezbednosti u interesu odbrane južnih krajeva. Smatrali su da neće dugo da traje obeležavanje zvezdom njihove izabrane vrste i širili su to mišljenje da bi se što pre vratili na obasjane visine odakle su nekada prezrivo gledali na svakoga koji nije njihove fele. Povezivala ih je ta tiha propaganda, kao i neprekidna spremnost da u interesu spasavanja sopstvene kože i sopstvene vrste našu državnu odbranu izdaju tajnim agentima neprijateljskih država. Bilo je znači neophodno da u interesu sigurnosti južne granice očistimo od tih nepouzdanih elemenata naše južne krajeve.”⁵¹

Ne možemo a da ne primetimo da je broj krajnje antisemitski nastrojenih pripadnika Strelastih krstova izrazito veliki u Potisju: naravno, to ne predstavlja krunski dokaz, ali bih na ovom mestu naveo nekoliko zanimljivih podataka vezanih za ovu temu. Oni svedoče o tome da je 31. decembra 1942. godine u lokalnoj organizaciji Partije strelastih krstova broj članova u Subotici bio 1.154, u Senti 1.467, a u Kanjiži 425. U novembru 1943. godine u Subotici ih je bilo 988, u Senti 1.429, a u Kanjiži 171, a osim navedenog broja bilo ih je i u Srbobranu 220, u Bačkom Gradištu 151, u Starom Bečeju 168, u Molu 92 i u Adi 170. Posmatrajući socijalni sastav članstva vidi se da su većinu svuda predstavljali zemljoradnici, a u manjem broju zanatlije.⁵²

⁵¹ *Zentai Újság*, 28. april 1944.

⁵² Mirnić, 56.

Az elszegényedett földműves- és iparosréteg annak ellenére, hogy a Délvidék visszacsatolásától kezdve újra és újra csalódnia kellett a beteljesületlen ígéretések miatt, a zsidóság deportálása után is arra számított, hogy részesülni fog a „zsidóvagyonból”: földből, üzletekből, árukészletekből... Ez ma már gyomorforgató, akkor azonban – a saját nyomoruktól – ezek az emberek bele sem gondoltak, vajon mi történhetett azokkal, akiknek a vagyonát képzeletben már felosztották egymás között (talán elhitték a propagandát, talán csak el akarták hinni)... S ezúttal is csalódnuk kellett.

A többség hallgatott, vagy legalábbis némán tűrte, hogy elvigyék a zsidókat. Persze a túlélők arról is vallottak, hogy akadtak jóérezsű, együtt érző emberek helyben, Szegeden és Baján is, de legalább annyian (ha nem többen) voltak azok, akik kezdettől fogva részt vettek a zsidók elleni atrocitásokban, és gúnydalokat költöttek ismert dallamokra, például a munkaszolgálatosokról:

„Elhangzott a szó
sok a behívó,
talicskázik már,
a Kohn és az Izsó.

Refrén:
Ásó, lapát, itt vagyunk,
érted élünk és halunk,
jaj, de bús az életünk,
meg kell döglөнünk!”⁵⁴

Végezetül hadd álljon itt – egyfajta viszonyításként – a volt Jugoszlávia zsidóságának teljes embervesztesége (te-

⁵⁴ Újházi Erzsébet (Zenta, 1919) közlése nyomán.

Ne znamo koliko njih je u partiju stupilo iz ubedenja, a koliko je njih samo palo pod uticaj demagoških obećanja Strelastih krstova. Upoređivanje podataka iz dve različite godine pokazuje da im je u Subotici broj članova opao, u Kanjiži se vidi drastičano smanjenje broja, dok u Senti nije bilo značajnog variranja u broju članstva. Vođa partije, Salaši je u svakom slučaju smatrao značajnim ovaj mali region, s obzirom da znamo da je među ostalim gradovima posetio i Sentu, ali samo nakon deportacije Jevreja. Na osnovu izveštaja senčanskih novina „stiže u grad 7. juna 1944. godine u 8 sati ujutro.” da bi posetio mesnu organizaciju partije⁵³ Detaljan izveštaj o poseti nije objavljen.

Osiromašeni slojevi zemljoradnika i zanatlija, uprkos tome što su se u više navrata razočarali zbog neispunjenih obećanja datih nakon pripajanja Južnih krajeva, računali su i na to da će nakon deportacije Jevreja dobiti udeo od „jevrejske imovine”: od zemlje, radnji ili trgovinske robe... Takva očekivanja danas izazivaju mučninu, ali u to vreme su ti ljudi živeli u krajnjoj bedi i nisu ni razmišljali šta se dogodilo sa onima čiju su imovinu u mašti već podelili među sobom (možda su i poverovali u propagandu ili su samo želeli da poveruju)... I ponovo su morali da se razočaraju.

Većina je ćutala ili je bar nemo otpela deportaciju Jevreja. Preživeli su, naravno, svedočili i o tome da su se našli i dobronamerni, saosećajni ljudi kako u lokalnu, tako i u Segedinu ili Baji, ali ih je bar toliko bilo (ako ne i više) koji su od početka učestvovali u zlostavljanju Jevreja i pisali pesme rugalice na poznate melodije, kao na primer sledeća o ljudima odvedenim na prinudni rad:

„Naredba je izdata,
Puno je regruta,

⁵³ *Zentai Újság*, 1944. júnus 7.

kintet nélkül az elhalálozás körülményeire), melyen belül elhelyezhetjük a Tisza-vidék zsidó közösségeinek veszteségét.

Terület	Zsidóság száma 1941-ben	A holokauszt áldozatainak száma
Szerbia	12.500	11.000
Bánság	4.200	3.800
Bácska , Baranya	16.000	13.500
Horvátország, Szlavónia, Szerémség	25.000	20.000
Szlovénia, Muraköz, Muravidék	1.500	1.300
Dalmácia	400	148
Bosznia-Hercegovina	14.000	10.000
Macedónia	7.762	6.982
Sandžak	300	260
Koszovó-Metohija	550	210
Crna Gora (Montenegró)	30	28
Összesen:	82.242	67.248

A jugoszláv zsidóság véráldozata (1941–1944)⁵⁵

***

A munkaszolgálat, valamint a deportálások következtében a háború után csak a nagyobb városok közösségei maradtak fenn szervezeten, hiszen ide – a nagy számok törvénye alapján – több túlélő tért vissza. A Tisza-vidék zsidósága szinte teljesen megsemmisült. Zentán még egy ideig tartotta magát, hiszen 256-an jöttek vissza, de a kö-

⁵⁵ Romano, 201. o.

Taljigaju ipak –
I Kon i Isak

Refren:

Ašov i lopata, evo nas;
Živimo i mremo za vas.
Život nam je prava mora,
I crknuti se, jao, mora!⁵⁴

Neka na kraju stoji na ovom mestu – kao neka vrsta upoređivanja – celokupni ljudski gubitak Jevreja u bivšoj Jugoslaviji (bez obzira na okolnosti smrti), u čije okvire možemo da uvrstimo i gubitke jevrejskih zajednica u Potisju.

Područje	Broj Jevreja 1941.	Broj žrtava Holokausta
Srbija	12.500	11.000
Banat	4.200	3.800
Bácska , Baranja	16.000	13.500
Hrvatska, Slavonija, Srem	25.000	20.000
Slovenija, Međumurje, Murska oblast	1.500	1.300
Dalmacija	400	148
Bosna i Hercegovina	14.000	10.000
Makedonija	7.762	6.982
Sandžak	300	260
Kosovo i Metohija	550	210
Crna Gora	30	28
Ukupno:	82.242	67.248

Jevrejske žrtve Jugoslavije (1941–1944)⁵⁵

⁵⁴Na osnovu svedočenja Eržebet Ujhazi (Senta, 1919).

⁵⁵ Romano, 201.

vetkező évtizedben, Izrael megalakulásával sokan a kitelepülést választották, s a kistérség legnagyobb közössége is végleg megszűnt.

Az 1990-es években – talán részben az akkori események következtében – feléledt az érdeklődés e közösségek iránt, ami nemcsak a múltjuk kutatásában mutatkozott meg, hanem abban is, hogy egy-két helyen (előbb Magyar-kanizsán, majd Zentán is) kezdtek rendszeresen megemlékezni a holokauszt áldozatairól. Ez még nem feltétlenül annak a jele, hogy az itt élő magyarság kész szembesülni múltjának e dicstelen részével, de a kezdetek biztatóak, és csak remélhetjük, hogy az idő múlásával erre sor kerül.

***

Posledica prinudnog rada i deportacije bila je da su nakon rata opstale samo zajednice organizovane u većim gradovima, budući da se u njih – po zakonu o velikim brojevima – vratilo više preživelih. Jevrejske zajednice Potisja su takoreći potpuno uništene. U Senti su se još jedno vreme održali, s obzirom da ih se iz logora vratilo 256, ali su tokom sledeće decenije, nakon osnivanja države Izrael, mnogi izabrali da se isele, čime je i najveća jevrejska zajednica ove male regije definitivno prestala da postoji.

Tokom 90-tih godina 20. veka – verovatno delom i kao posledica tadašnjih dešavanja – probudilo se interesovanje za ove zajednice, što se pokazalo ne samo u istraživanju njihove prošlosti, nego i u tome da su na dva mesta (prvo u Kanjiži, a nakon toga i u Senti) počeli redovno da se podsećaju na žrtve holokausta. To još nije nesumnjiv znak da su ovdašnji Mađari spremni da se suoče sa tim periodom svoje neslavne prošlosti, ali prvi koraci su obećavajući i ostaje nam samo nada da će kako vreme bude prolazilo i do toga da dođe.

IRODALOM

A. SAJTI ENIKŐ: *Impériumváltások, revízió, kisebbség – Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Budapest, 2004, Napvilág Kiadó.

BRAHAM, RANDOLPH L.: *A magyar holocaust*. 1–2. kötet. Budapest, 1988, Gondolat Kiadó.

BRAHAM, RANDOLPH L. szerk.: *A magyarországi háborús munkaszolgálat. Túlélők visszaemlékezései*. Budapest, 1996, Teljes Evangéliumi Közösség.

DOBOS JÁNOS szerk.: *Senčanske žrtve fašizma 1941–1945*. Senta, 1966.

GONDA LÁSZLÓ: *A zsidóság Magyarországon 1526–1945*. Budapest, 1992, Századvég.

JELIĆ, DUŠAN: Prilog izučavanju učešća bačkih Jevreja u NOR-u naroda Jugoslavije. *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja* br. 3 (1973), Beograd. 53–212.

JELIĆ, DUŠAN: Kratak pregled istorije subotičkih Jevreja i njihovog doprinosa razvoju grada. In *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja* br. 5 (1987), Beograd. 1–192.

KEPECS JÓZSEF szerk.: *A zsidó népesség száma településenként (1840–1941)*. Budapest, 1993, Központi Statisztikai Hivatal.

KLAJN, LAJČO: *Genocid i kazna – na severu okupirane Jugoslavije (1941–1945)*. Novi Sad, 1991, YU Experti.

KOMORÓCZY GÉZA szerk.: *Magyarországi hitközségek. 1944 április. A Magyar Zsidók Központi Tanácsának összeírása a német hatóságok rendelkezése nyomán. I. Adattár (A–B)*. Budapest, 1994.

LEVNTAL, ZDENKO szerk.: *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*. Beograd, 1952, Savez jevrejskih op. Jugoslavije.

LITERATURA

A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Budapest, 2004.

Braham, Randolph L.: *A magyar holokauszt I–II*. Budapest–Wilmington, 1988.

Braham, Randolph L. szerk.: *A magyarországi háborús munkaszolgálat. Túlélők visszaemlékezései*. Budapest, 1996.

Dobos János szerk.: *Senčanske žrtve fašizma 1941–1945*. Senta, 1966.

Gonda László: *A zsidóság Magyarországon 1526–1945*. Budapest, 1992.

Jelić, Dušan: Prilog izučavanju učešća bačkih Jevreja u NOR-u naroda Jugoslavije. *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja* br. 3 (1973), Beograd. 53–212.

Jelić, Dušan: Kratak pregled istorije subotičkih Jevreja i njihovog doprinosa razvoju grada. *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja* br. 5 (1987), Beograd. 1–192.

Kepecs András szerk.: *A zsidó népesség száma településenként (1840–1941)*. Budapest, 1993

Klajn, Lajčo: *Genocid i kazna – na severu okupirane Jugoslavije (1941–1945)*. Novi Sad, 1991.

Komoróczy Géza szerk.: *Magyarországi hitközségek. 1944 április. A Magyar Zsidók Központi Tanácsának összeírása a német hatóságok rendelkezése nyomán. I. Adattár (A–B)*. Budapest, 1994.

Levntal, Zdenko szerk.: *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*. Beograd, 1952.

Magyarországi zsidótörvények és rendeletek 1938–1945. Összeállította Vértés Róbert. Budapest, 2002.

Magyarországi zsidótörvények és rendeletek 1938–1945. Összeállította Vértes Róbert. Budapest, 2002.

MIRNIĆ, JOSIP: Sistem fašističke okupacije u Bačkoj i Baranji. In *Zbornik za društvene nauke Matice srpske* br. 35 (1963), Novi Sad. 5–62.

MOLNÁR JUDIT: *Zsidósors 1944-ben az V. (szegedi) csendőrkörületben.* Budapest, 1995, Cserépfalvi.

MOLNÁR TIBOR: *Zenta és Magyarkanizsa községek II. világháborús hősi halottjai.* Zenta, 2003, Dudás Gyula Múzeum.

PEJIN ATTILA: *A zentai zsidóság története.* Zenta, 2003, Thurzó Lajos Közművelődési Központ.

ROMANO, JAŠA: *Jevreji Jugoslavije 1941–1945. Žrtve genocida i učesnici NOR.* Beograd, 1980.

ROMSICS IGNÁC: *Magyarország története a XX. században.* Budapest, 2004, Osiris.

ŠOSBERGER, PAVLE: *Jevreji u Vojvodini. Kratak pregled istorije vojvodanskih Jevreja.* Novi Sad, 1998, Prometej.

ŽIGIĆ, TOMISLAV — Milić, Miodrag: *Jugosloveni u koncentracionom logoru Aušvic 1941–1945.* Beograd, 1989.

Mirnić, Josip: Sistem fašističke okupacije u Bačkoj i Baranji. *Zbornik za društvene nauke Matice srpske* br. 35 (1963), Novi Sad. 5–62.

Molnár Judit: *Zsidósors 1944-ben az V. (szegedi) csendőrkörületben.* Budapest, 1995.

Molnár Tibor: *Zenta és Magyarkanizsa községek II. világháborús hősi halottjai.* Zenta, 2003.

Pejin Attila: *A zentai zsidóság története.* Zenta, 2003.

Romano, Jaša: *Jevreji Jugoslavije 1941–1945. Žrtve genocida i učesnici NOR.* Beograd, 1980.

Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században.* Budapest, 2004.

Šosberger, Pavle: *Jevreji u Vojvodini. Kratak pregled istorije vojvodanskih Jevreja.* Novi Sad, 1998.

Žigić, Tomislav – Milić, Miodrag: *Jugosloveni u koncentracionom logoru Aušvic 1941–1945.* Beograd, 1989.

KÉZIRATOK

DOBOS JÁNOS: Senta 1941 godine. Senta, 1968 [lelőhely: Történelmi Levéltár, Zenta; Városi Múzeum, Zenta].

Saopštenja o zločinima okupatora i njihovih pomagača a Vojvodini 1941–1944. 1946 [lelőhely: Zsidó Történelmi Múzeum, Belgrád].

VUKOV, G. NESTOR: *Žrtve fašizma sa teritorije opštine Kanjiža 1941–1945.* Kanjiža, 1975 [lelőhely: Történelmi Levéltár, Zenta].

VUKOV, G. NESTOR: *Adanske i molske žrtve fašizma 1941–1945.* Ada, 1975 [lelőhely: Történelmi Levéltár, Zenta].

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK, MÚZEUMI GYŰJTEMÉNYEK

TÖRTÉNELMI LEVÉLTÁR, ZENTA (TLZ)

F: 098 Ada község (1941–1944)

F: 108 Zenta megyei város (1941–1944)

VÁROSI MÚZEUM, ZENTA (VMZ)

- Történelmi gyűjtemény
- Fényképtár
- Zentai hírlapok gyűjteménye

RUKOPISI

Dobos János: Senta 1941. godine. Senta, 1968 [rukopis se nalazi u Istorijiskom arhivu Sente i u Gradskom muzeju Sente].

Saopštenja o zločinima okupatora i njihovih pomagača a Vojvodini 1941–1944. 1946 [rukopis se nalazi u Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu].

Vukov, G. Nestor: *Žrtve fašizma sa teritorije opštine Kanjiža 1941–1945.* Kanjiža, 1975 [rukopis se nalazi u Istorijiskom arhivu Sente].

Vukov, G. Nestor: *Adanske i molske žrtve fašizma 1941–1945.* Ada, 1975 [rukopis se nalazi u Istorijiskom arhivu Sente].

ARHIVSKI IZVORI, MUZEJSKE ZBIRKE

ISTORIJSKI ARHIV, SENTA (TLZ)

F: 098 Opština Ada (1941–1944)

F: 108 Zenta županijski grad(1941–1944)

GRADSKI MUZEJ, SENTA (VMZ)

- Istorijiska zbirka
- Zbirka fotografija
- Zbirka senčanskih novina

Jevreji prisilno izvedeni na javne radove u Senti 1941. godine
(Gradski muzej Senta – Istorijska zbirka)

Közmunkára kivezényelt zsidók Zentán 1941-ben
(Zentai Városi Múzeum, Történeti gyűjtemény)

Jevreji prisilno izvedeni na javne radove u Senti 1941. godine
(Gradski muzej Senta – Istorijska zbirka)

Közmunkára kivezényelt zsidók Zentán 1941-ben
(Zentai Városi Múzeum, Történeti gyűjtemény)

Jevreji prisilno izvedeni na javne radove u Senti 1941. godine
(Gradski muzej Senta – Istorijska zbirka)

Közmunkára kivezényelt zsidók Zentán 1941-ben
(Zentai Városi Múzeum, Történeti gyűjtemény)

Ferenc Salaši u Senti, 7. jun 1944.
(Gradski muzej Senta – Istorijaska zbirka)

Szálasi Ferenc Zentán, 1944. június 7.
(Zentai Városi Múzeum, Történelmi gyűjtemény)

Ferenc Salaši u Senti, 7. jun 1944.
(Gradski muzej Senta – Istorijska zbirka)

Szálasi Ferenc Zentán, 1944. június 7.
(Zentai Városi Múzeum – Fotóéneti gyűjtemény)

ános

széde

ltusztárca
itájában

ti A délvilág
először
költségveté-
sek. Nekem
p a délvilág
y a Magyar
szónokokként
kultusztárca
fogom ezt
iskolapoliti-
kára tekint-
dekre is.

Általános
kérdés
ve, amikor
ent csak 5000
egészen a
pengő áll
térre. Átta-
seket 1935-
ve 70 millió
költségvetés-
re 278 millió,
all ugyanerre
a késser-
mely alatt
ztárca költ-
dve, amikor
re pengőből
mikor egy-
állítás elnye-
ció is ke-
lebeztél ál-
a jó isten-
mert szok-
nek, a ked-
balása alatt
i és tanári
edelmi álla-

277 millió
a többet a
száll szem-
házi költ-
yoztak elő-
nyelmeke-
amoknál és
100 pengőt,
millió pen-
gővel ke-
a kultusz-

miniszter ur szükmarúságát jelenti a be-
ruházási célokra fordított összeg redukálá-
lása, hanem oka ennek az a kényszerítő
körülmény, hogy kevés az anyagnk a
háborús kisdásokra, hadiellőkre kell for-
dítani minél többet. Nem kevésbé ok
az, hogy éppen a felszabadult Délvidé-
ken mutatkozott drámai hiány az iskolák
terén, az iskolépületek tartozása, a
személyi és dologi kisdárok pótlása ak-
kora összegeket vett igénybe, hogy be-
ruházásokra nagyobb összeg nem maradt.
Akkora hiányok vannak éppen a Délvi-
déken, hogy ha, ez az ötmillió pengő
mind erre a vidékre eszik, akkor is ke-
vés volna a hiányok pótlására.

Annak bizonyosságra, hogy a kul-
tuszkormány szívén viseli a tanári és ta-
nítói kar igényeit, szolgáljon tényleg bi-
zonyossággal az a tény, hogy már az 1942.
évi költségvetésben számos helyettesita-
nitói és helyettesitanári állást szerveztek
át, az ideai költségvetésben pedig a gim-
náziumoknál 318 helyettesitanári állás lett
rendes tanári állásá át szervezve, a lice-
umokban és a középiskolákban 40, a ke-
reskedelmi iskolákban 80, a polgári is-
kolákban 276 helyettesitanári állást szer-
veztek át a következő évre rendes ta-
nári állásá, a népiskolákban pedig 2176
helyettesitanitóból lesz a következő év
folyamán rendes tanító. Tehát a két év-
nél tovább szolgáló összes tanítók és ta-
nárok helyettesitanitóból és tanárokból
rendes tanítók és tanárok lettek. Ez
olyan eredmény, hogy pár évvel ezelőtt
kezdő pedagógusaink álmlukban sem mer-
tek gondolni arra, hogy ezt a gyors előre-
haladást elérhesék a rendes tanítókká és
rendes tanárokká legyenek, mert még
nem is olyan régen 35-40 éves helyet-
tesitanitók és tanárok általánosnak voltak
akik ma azonban már révben értek.

(Folyt. köv.)

Szabadkára kell bevonulni a zentai zsidóknak

A Budapesti Közlöny csütörtöki szá-
ma közli a honvédelmi miniszter rende-
letét a zsidó hadkötelesek jelentkezéséről,
összeírásáról, illetőleg behívásáról. A ren-
delet szerint az 1942. évi XIV. t. c. 3.
szakaszának 3. bekezdése értelmében zai
dónak tekintendőek közül egyelőre az
1909-1918 években született hadkötele-
sek, az L. II. III. járadékosztályba sorolt
hadkötelesek kivételével, katonai (kisc-
gélő) szolgálat teljesítése végett bevonulni
tartoznak, akiket pedig nem soroztak be
vagy nem voltak katonák, azokat igénybe
veszi és jelentkezésre kötelezi a minisz-
ter. Az illetékes hadtest területén a köz-
érdekű munkaszükséglettel kell jelentkez-
niük, mégpedig az 1911, 1914 és 1917-
beliek november 25 én, az 1910, 1913 és
1916 beliek december 15 én, az 1909,
1912, 1915 és 1918 beliek január 15 én
kötelesek bevonulni és jelentkezni. A mi-
nister által engedélyezett halasztások
vagy mentesítések érvényben maradnak.
A behívottak saját költségükön utaznak,
de a III. osztályú vasúti jegy árát vissza-
terítik.

A behívottak, illetőleg jelentkezésre
kötelezettek vigyék magukkal minden
katonai okmányukat, esetleg keresztleve-
lüket. A bevonulók csak bakancsot és
sapkát kapnak, ezért vigyenek magukkal
felszerelést és meleg holmit. Aki kötele-
zettségének eleget nem tesz, azt szigoru-
an megbüntetik.

A miniszteri rendelet második része
azokat a férfiakat, akik zsidónak minősül-
nek és 1894 január elsejétől 1924 decem-

Odazivanje senčanskih
Jevrejau radne jedinice
vojske
(Zentai Újság – Senčanska
novine – 22. novembar
1942.)

A zentai zsidó
munkaszolgálatosok
bevonulásáról
(Zentai Újság, 1942.
november 22.)

ZENTAI ÚJSÁG

KÖLTSÉGI ÁRAK:
Egy évre 21 P. 30 L., Félévre 15 P. 60 L.,
3 hónapra 7 P. 30 L., 1 hónapra 2 P. 60 Fillér

Független politikai, gazdasági
és társadalmi lap

Megjelenik hetenként 3 szor
Szombat, pénteken és vasárnap

Letűnt csillagok

Államvédelem és belbiztonsági intézkedés következtében a déli végekről eltávolították a suttogó propagandát, a paktáló és destruáló elemek csillagos képviselőit.

Nem vagyunk kíváncsiak, hogy hová távoztak, de magányossággal tölti el mindenkit, hogy nem látjuk jelleget az elhagyott, titkos sejtelt ábrándokat a nem észre nem kapott káoszok miriádjának bűréit.

Nincs bennünk kétség, de megelégedésrel tölti el minden keresztény magyart az állambiztonság déli védelmi védelmének ama szükségességi folyamata úgy vélték, nem sokáig tart kiváltságos fajuk csillagos megjelölése a azt a tudatot képviselték és terjesztették, hogy mihamarabb visszajárnak arra a glóriás magaslatra, a honnan valamikor mindenki lenéztek, aki nem fejtájkuk. Ezen tudat suttogó propagandája kőből ése ölet a a mindenkor készség, hogy államvédelmünkkel bármikor készek voltak az ellenesség titkos ügyüknek ki-azorgálatlan a sejtelt fűvek, a maguk bűréit megmentése érdekében.

Szükséges volt tehát a déli határrel biztonságának érdekében a megbízhatatlan elemektől megintítani a végeket.

S most, hogy elmentek a keresztény társadalmunk még fokozottabban kell őriztetni, nyitott szemmel járni; a kivágtott felek ha egy darabig még látszanak fog, rossz emlékük még egy ideig kísérteti fog, de azután már úgy fogunk rájuk gondolni, mint egy hűdte kőmra.

Vagyunk természetesen befolyás az államügyekben, — azonban idegen fajtáink minden mohóságával összeszedték, összegyűjtötték.

Különböző már eddig is elég sokan vannak gyilkos politikájuk következményeként bombasújtott áldozatai a keresztény magyar életnek, akiknek kárnyihéte az állam nyakába szakadt.

A zsidó üzletek és áruk sorsa

Ma, amikor a kereskedelmi életből kiszorították a magyarság parasztait, ávarzados kérészményelői, eljött az idő, hogy az általuk összeharcolt vagyon visszakerüljön azok kezébe, akikől azt kitaró és szűkítő üzemleikkel elvonták: a magyarság kezébe. Hiszenk és tudjuk, hogy a zsidó ingatlanok hamarosan magyar munkás szorgalmas és áldó munkájára nyomán fogják gyarapítani nemzeti termelésünket a blauk kormányunkban, hogy a tekintetben az intézkedéseket sürgősen megtegy.

A legújabb rendelkezéssel beszárt zsidó üzletek még mindig óriási rakományait, a zsidó kereskedők által törvényellenesen eldugott, „jobb időkre” tartalékoit áruit szintén vissza kell juttatni a magyarságnak. Itt, a visszajuttatásnál azonban vigyázni kell! Már megindult a történet egyesek részéről, hogy a zsidó üzleteket és árukat maguknak megazerezzék a rokonai, barátai vagy egyéb összeköttetésük révén azokat megkeperintették. Itt kell vigyázni, és itt terbeli a felelősség azokat, akik majd a juttatásokat intézik. Szem előtt kell tartani, hogy a zsidó áruk a magyarság összességétől lettek elvonva, különösen népünk szegényebb rétegeitől, akik nem voltak abban a helyzetben, hogy maguknak és családjaiknak a legszükségesebbeket beszerezzék, tehát nem egyeznek, hanem a magyarság összességének kell azokat visszajuttatni. Nem lenne igazságos, hogy néhány ember kapja a roppant üzletit, és egyéb rakításokat, hogy azokat aztán, hozzátartva a mai fekete haszonkulcsot, talán még drágábban szőzza a magyarság nyakába, mint a zsidó kereskedő tette volna. Nem lehet néhány embert megajándékozni a egyenlőkor ezet — meg ezer sze-

gény magyart elzárni attól, hogy egy nagyon csekély részt és is kapjon — nem ingyen — a tőle elvett értékből.

Nem tudjuk még, hogy hogyan fog az illetékes hatóság a tekintetben intézkedni. Leghelyesebb az volna, ha városunkban példát nyújtásunk arra, hogy hogyan elégtűnk ki igazán a „köz” érdekét. Ugy, hogy nem juttatnánk egyetlen zsidó üzletet senkinek, hanem az üzletek kérésletét a közzeljáró hivatal útján, megfelelő szakember vezetésével, lallási éron, minden határon kéréslettel kiáramlításra, megállapítva a személyenkénti vagy család részére várható mértéket. Így városunk minden lakója részesülne a zsidó vagyontól. Különösen a szegényebb népréteg érdekemelné már meg, hogy egyszer megfelelő olcsó áruhoz jusson. Arra azonban vigyázni kellene, hogy a zsidó üzletek áruit feltétlenül itt, Zentán kerüljenek forgalomba a nem engedni, hogy azokat, vagy azoknak csak egy részét is bárholvá eladhatják.

Bizunk városunk vezetőiben és zemsőjük, hogy ezt a nagyon fontos kérdést a közhatalomnak megfelelően fogják elintézni.

B. B.

Hol vagyunk hát?

(Folytatás.)

Ezen íróvny szerzőt napjainkunkkal a szerződés szóbeliség is megkérdés, amikor is a napjaink munkásságát a munkaadó kíváncsisága tartozik annak átad.

Az így kőből szerződés megkötött a törvény értelmében közzeljáró és a bírói ítéletekkel a munkások segítségére céljára segítségülpoit kellett létesíteni az 1928. évi II. t. e. 71. § a szerint.

Mint ahogy nem a szerződés megkötését, sem azok betartását a multban hosszú ideig nem ellenőrizték, — a segítségülpoit csak névleg létezik és azokból munkájukat intézményeket nem létesítettek.

Az első kamoly 1946. évi évi kőből létezik 1920. évi XVI. t. e. munkájukat inté-

Novinski članci o deportaciji
Jevreja
(Zentai Újság – Senčanske
novine – 28. april 1944.)

Hírlapcikk a zsidók
elszállításáról
(Zentai Újság, 1944. április 28.)

M a s e l a t . -

M. kir. rendőrség szejedi Felügyeleti Körzetének Szemlélője,
M. kir. Rendőrség Szám: 6163/1944. rcs. Targy: Zsidók lakásnyak
Kijelölése.

A M. kir. Rendőrség az országot szeptember 14-én felül megtisztítja a zsidóktól. A tisztogatást területrészeként kezdendően el, melynek eredményeként a zsidóságot seane és kerre való tekintet nélkül a kijelölt gyűjtőtáborokba kell szállítani. Városokban és nagyobb községekben később a zsidóság egy része a rendészeti hatóságok által kijelölt zsidó épületekben, illetőleg Ghetókban nyer elhelyezést. Kivételt képeznek a hadifentennségi üzemekben, bányákban és nagyvállalatoknál, főlegirt ekeknél alkalmazott, azok a szakképzett zsidók, akiknek azonnali felváltása az üzem termelését xxxxxx megakadályozná. A nagy hadifentennségi üzemeknél, bányáknál és vállalatoknál azonban a felváltást azonnali végre kell hajtani és azok elére, az illető vállalat, üzem, stb. személyzetétől a legmegfelelőbbet kell teljes jégkörrel állítani. Ezeket a törvényhatóságok által kiküldött bizottságok állapítják meg. Pótlásukról a hatóságok már most gondoskodjanak, miatt azonban a leváltás lehetősége megvan, melyre a területileg illetékes közigazgatási hatóságok vezetőjének törekednie kell, hogy ez előbb megtörténhessen, azonnali lehetőséggel egy szakképzett személyeket jelöljön ki és állítsa az üzem vagy vállalat stb. elére teljes jégű felelősséggel. A zsidók összeszedését a területileg illetékes rendőrség és a M. kir. rendőrség végzi. Szükség esetén a csendőrség városokban a M. kir. rendőrségek karhátnál segítségnyújt. A német biztosság rendőrség tanácsadószerveként a helyszíntre ki fog szállítani, akikkel a zavartalan együttműködésre különös súlyt kell helyezni. A városi törvényhatóságok a zsidók számáranyához viszonyítva a megfelelő helyen és számban szabad létesítmények gyűjtőtáborokat, azok helyét a közbiztonságra alapítottáknak jelöljék be. Mindezen városokban vagy nagyobb községekben a zsidók számára külön zsidó épületek létesítést innakel, amelyeknek kijelölésére a rendőrségek saját hatáskörükben már most intézkedjenek, mert a gyűjtőtáborokba való szállítással szembeállítva a zsidók elhelyezését, zsidó épületekben az épületeket kell kijelölni, ahol zsidók lakásnyakot lehetne elhelyezni az ottlakó nem zsidó szárazságukat a rendőrség a zsidók által kiürített házaló értékek és bérli lakásokban a megfelelő helyeken részben végrehajtott tisztogatási akció befejezését követő 30 napon belül beállítsa ki, hogy a gyűjtőtáborokból kihelyezett zsidókat a zsidó épületekben annakidején azonnal el lehessen helyezni. Zsidók összeszedésével és elszállításával egyidejűleg a helyi hatóságok biztosságokat jelöljenek ki, amelyek a zsidók lakásait és üléseit az eljáró rendőri és csendőri községekkel együtt lezárják és külön-külön azonnal lepecsételik, a kulcsokat a zsidó nevével és pentes l kódszával elhelyezik és lepecsételt beritekekben az eljáró községek a gyűjtőtábor parancsainak azjakk ív. Ezeket a remlandó tárgyakat és azokat az előállítottakat, amelyek termelési céleket nem szolgálnak, a városi hatóságok és községi előljáróságok veszik át. Ezeket előszerbén a hegyőrség és közbiztonsági szervek, illetvebén helyi közellátás céljaira kell igénybe venni. Ezeket és értéket/arany, ezüstérmék, részvények stb./ az előbb említett eljáró szervek veszik át és azok biztonságát feltűrtő zsidó nevével és pentes l kódszával megjelözzék ellenében azjakk ív a városi hatóságok és községi előljáróságok részére. Ezeket az értékeket a községi előljáróságok 3 napon belül a tisztogatási terület központjában szűkező községi Bank fiókákba tartoznak hazajuttatni. Ezeket a központokat a községi biztosság vezető rendészeti szervek esteenként

53
54
55
56
57
58
59
60
61
62
63
64
65
66
67
68
69
70
71
72
73
74
75
76
77
78
79
80
81
82
83
84
85
86
87
88
89
90
91
92
93
94
95
96
97
98
99
100

Naredba lokalnoj samoupravi
u vezi sabiranja i deportacije
jevrejskog stanovništva
(Istorijski arhiv, Senta, F: 098 za
Opštinu Ada 1941-1944)

Az elszállítás fegyvényt vonaton, szükség esetén várossal, illetve közlekedési előjárásokkal által kiküszöbölt előzetesek történnek, az elszállítandó zsidók csak a rajtuk lévő ruházatot, legfeljebb két váltás fehérneműt és fejüket legalább 14 napi élelmet, továbbá legfeljebb 50 kg-s poggyászt, melyben az élelmiszerek, tápkörök, csokoládék, szőlő és borsmenta, valamint, cigaretták, magokkal, pántok, ékszereket arany és más értéktárgyakat nem. zsidók összeszedését, az elszállítás során kell megakadályozni / Kihagyva a kihagyásokat /
 Az illetékes csemadékerületi Parancsnokságok a rendőrség rendelkezésére állnak az összes karanténai zsidók és a neki alárendelt tanácsok. Karanténai igénylésnél legyenek figyelemmel arra, hogy a karantén határok lezárása addig kell tartson, míg a zsidók összeszedése a megadott kerületekben is megtörténik. Az összeszedésre vonatkozóan a csemadékerületi parancsnokságok és rendőrhatalom együtt egyidejűleg a közbiztonság érdekében a tisztogatási akcióval együtt egyidejűleg a közbiztonság érdekében a lakásokban fel nem talált zsidók körözését a szakaszon minden jelen rendelkezésre való hivatalos úton kérje, lakásaikkal egyébként úgy kell eljárni, mint az előző zsidókkal. /Kihagyva a kihagyásokat /
 Felhívom a hatóságok figyelmét arra is, hogy az idegen államok területéről idegenek által összes zsidók kivétel nélkül a kommunizmuskal szembe forduló elhárítás alá esnek, tehát kivétel nélkül gyűjtőtáborokba helyezendők.
 Kétes zsidók szintén a gyűjtőtáborokba szállítandók, tisztázásukat követően.
 Minden rendelkezés szigorúan bizalmasan kezelendő és a hatóságok, illetékes parancsnokságok vezetői felelősek azért, hogy erről senki a tisztogatási akció megkezdése előtt tudomást ne szerezzen. Köpjék: /Kihagyva a kihagyásokat /
 Budapest, 1944. évi április hó 7. -én.

nemzeti napra megintcsak, leg-
 keltebb kérem nével, utasítás-
 dásai, hogy em igen nagy értékű
 bizonyos részletek, amely az azóta
 történtekről és a nemzeti napról
 a nemzeti napról, illetve a hatóságok
 ma. Adó 1944 máj 1

Bakó Ignác esk.
 alantitkar.

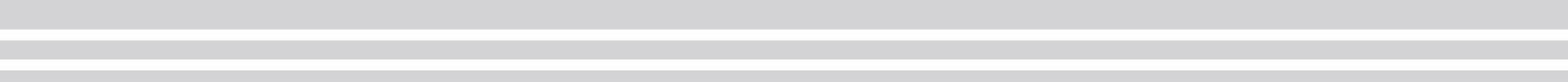
ADA NAGYKÖZSÉ

1944. évi 24	
70 res	Mell.
1944. máj 1.	1944. máj 1.
76	

Törvényes utasítás
 Adó 1944. máj 24
 Főjegyzés
 Zenta

A ki. Magyar Nemzet és 6463/900
 1944 máj 1. napján Zenta városi lakosságát
 felvilágosítom, hogy Zenta városában igen
 nagy mennyiségű zsidó van, akiket
 a közbiztonság érdekében meg kell
 védeni. Az országban mindenütt
 az a hivatalos közlések, hogy az
 itt megjelölt név igen nagy értékű

Utasítás a helyhatóságoknak
 a zsidók összegyűjtésével és
 elszállításával kapcsolatban
 (Történelmi levltár, Zenta, F: 098
 Ada község 1941-1944)

PROF. DR DUŠKO RADOSAVLJEVIĆ*

„BIJES PRLJAVIH RUKU” - FAŠIZAM NEKAD I SAD**

*„Umnožavaju se po svijetu crni konji i crni konjanici, noćni i dnevni vampiri...
Prije nego što me odvedu, žurim da ispričam bajku o ljudima.”*
(Branko Ćopić)

PROF. DR. DUŠKO RADOSAVLJEVIĆ*
Magyarra fordította: Dévavári Zoltán

A KOSZOS KÉZ DÜHE – A FASIZMUS EGYKOR ÉS MOST**

*„Sokasodnak itt, e földön a fekete lovak és a fekete lovasok,
az esti és a nappali vérszívók... Mielőtt elvisznek, sietek,
hogy elmeséljem a mesét az emberekről.”*
(Branko Ćopić)

Összefoglaló: Ez a dolgozat a faszizmusnak/nemzetiszocializmusnak az antiszemitizmussal és a holokauszttal kapcsolatban megjelent különböző formáit történelmi távlatokból vizsgálja Olaszország és Németország vonatkozásában. Ugyancsak górcső alá veszi azokat az elméleteket és propagandatevékenységeket, amelyeket a második világháború alatt a megszállt Szerbiában átvettek, és viselkedési mintákká alakítottak. Elen-

gedhetetlen lesz emlékeztetni a faszizmus/nácizmus egyik megjelenési formájára, a „gonosz banalitására” is. A tanulmány végezetül áttekinti a múltbeli minták alapján kialakult modern szerb faszizmus/nácizmus megjelenési formáit, eszméit is.

Kulcsszavak: faszizmus/nemzetiszocializmus, antiszemitizmus, holokauszt, zsidók, a gonosz banalitása, Szerbia.

Apstrakt: *U tekstu raspravljamo o fenomenima fašizma/nacionalsocijalizma, antisemitizma i holokausta u istorijskom smislu, njihovim punim ostvarenjima u Italiji i Nemačkoj, kao i idejama, nosiocima i aktivnostima na propagiranju, preuzimanju stavova i ostvarenju obrazaca takvih ponašanja u okupiranoj Srbiji za vreme II svetskog rata. Neizbežno je i podsetiti se na “banalnost zla” koja stoji kao pojavni oblik fašizma/nacionalsocijalizma.*

U tekstu se bavimo i savremenim pojavama ispoljavanja ideja i prakse fašizma/nacionalsocijalizma u Srbiji koje korespondiraju sa svojim uzorima iz prošlosti.

Ključne reči: *Fašizam/nacionalsocijalizam, antisemitizam, Holokaust, Jevreji, banalnost zla, Srbija.*

---

* Redovni profesor Fakulteta za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkić iz Novog Sada. Predsednik Vojvođanske politikološke asocijacije (VPA). E-mail: vpans2010@gmail.com

*Az újvidéki Dr. Lazar Vrkić Jogi és Üzleti Tanulmányok Kara rendes tanára, a Vajdasági Politológiai Szövetség elnöke. E-mail cím: vpans2010@gmail.com

**Tekst predavanja Konferencije *70 godina Holokausta u Subotici*, održane 12. aprila 2014. godine u Subotici. Zbog bolesti, autor nije prisustvovao skupu.

**A szabadkai holokauszt hetvenedik évfordulójára 2014. április 12-én megrendezett konferencia írásbeli anyaga. Az előadást áprilisban a szerző betegség miatt nem tudta megtartani.

I. A fasizmus/nemzetiszocializmus fogalma és lényege

A fasizmus¹ valójában arra az antiliberalis, antidemokratikus, antikommunista, antiértelmiségi és antiszocialista² világnézetre és mozgalomra utaló jelző, amely a két világháború közti periódusban Olaszországban szökkent szárba. Maga a mozgalom az első világháború alatt formálódott, és aztán 1921-ben létrejött a Nemzeti Fasiszta Párt. Ennek vezetője **Benito Mussolini**³ volt, aki 1922-ben – az úgynevezett Marcia su Roma, vagyis az olasz fasisztákat uralomra juttató államcsíny és római bevonulásuk után – megkezdte annak az egypárti és totalitárius rendszernek a kiépítését, amely a húszas évek végére szilárdult meg. Mussolini a politikai ünneplés és vadság idején azt állította, hogy a XX. század az antiindividuum, tehát az állam évszázada, amelyben az egyén a kollektív egész része. Aki tehát fasizmusért kiált, az valójában erős államot akar. Mussolini mozgalma 1944-ben, Olaszország veresége után szűnt meg. Németországban a nemzetiszocializmus 1933-ban **Adolf Hitlerrel**⁴ győzedelmeskedett,

¹ A fasizmust és a nemzetiszocializmust gyakran egymás szinonimájaként használják, s e dolgot is egy fogalomként értelmezi őket.

² Francesco Valentini a *Modern politikai gondolkodás* című kötetében így ír erről: „Az antiintellektuális vonulat a propagandában is jelen volt. Például a németországi könyvégetések során, amikor Goebbels a proskribált írók kapcsán a »héber csúcshintelktus végét« jelentette be.” 300. o.

³ Benito Mussolini (1883–1945) az olasz fasiszták vezetője. Az olasz partizánok végezték ki.

⁴ Adolf Hitler (1889–1945) a német náci vezetője. Berlinben öngyilkosságot követett el, hogy ne kerüljön élve a Vörös Hadsereg kezére.

I Pojam i biće fašizma/nacionalsocijalizma

Fašizam¹ je oznaka – termin antiliberalnog, antidemokratskog, antikomunističkog, antiintelektualnog² i antisocijalističkog pogleda na svet, pokreta i poretka koji je u Italiji postojao između dva svetska rata. Pokret je nastao za vreme I svetskog rata, da bi krajem 1921. ustanovio Nacionalnu fašističku stranku. Voda stranke bio je **Benito Musolini (Benito Mussolini)**³. Godine 1922., posle marša na Rim, fašisti su došli na vlast u Italiji, što je bio početak stvaranja poretka koji će se kao jednostranački i totalitarni stabilizovati krajem dvadesetih godina. U danima političke slave i neobuzdanosti, Musolini je tvrdio da je XX vek antiindividualistički, da je po svome karakteru kolektivistički i da je to vek države. Jer, ko kaže fašizam, kaže država. Musolinijev fašistički pokret je prestao postojati 1944. godine posle poraza Italije u II svetskom ratu. Sa druge strane, nacionalsocijalizam, na čelu sa **Adolfom Hitlerom**⁴ trijumfuje 1933. godine u Nemačkoj, da

¹ Fašizam i nacionalsocijalizam se često koriste kao sinonimi; za nas su to dva lica iste pojave.

² Tako Frančesko Valentini u knjizi „Moderna politička misao” navodi: „Antiintelektualistička crta je bila prisutna i na propagandnoj razini. Na primjer, za vrijeme paljenja knjiga onih autora koje su nacisti proskribirali, Goebbels je održano jedna govor u kojem je najavio kraj »vrhunskog hebrejskog intelektualizma»”. Str. 300.

³ Benito Musolini (1883–1945), voda italijanskih fašista. Streljali su ga italijanski partizani.

⁴ Adolf Hitler (1889–1945), voda nemačkih nacista. Ubio se u Berlinu da ne bi pao u ruke jedinica Crvene armije.

végül pedig 1945 tavaszán katonailag leverték.⁵ A fasiszta/nemzetiszocialista tanok szerint a krízishelyzetet a közösségi kollektivitás tudja kivédeni. Az állam meghatározásában a közösséget az egyetlen organikus egységként definiálták – az olasz fasizmus, vagyis a nemzet egy olyan egység, amely a véren és a földön alapul. A német nemzetiszocializmus ezzel kapcsolatos mindent megmagyarázó három varázsigéje: a *vér*, a *faj* és a *nép* volt. Ilyen értelemben a legnagyobb morális értéknek az egyén felett álló közösség minősült, melynek így joga volt a saját akarata alá rendelni bizonyos társadalmi csoportokat. A közösség egésze és egysége volt tehát a teljes újjászületés záloga. Akaratát, vagyis azt az akaratot, amely a nép törvényeiből fakadt, a vezér fejezte ki és garantálta. Ehhez tartozott az a felfogás is, amely szerint a harc az ember túlélésének természetes módja, ezért azt erőszakosan, a közösség előrehaladását akadályozó sokféleség elnyomásával vívják meg. A nemzet az egységet a közösség tagjainak vértisztaságával teremtheti meg. A fasiszták/nácik a nacionalizmust, a rasszizmust és különösen az antiszemizmust tették meg programjuk vezérmotívumává, s a kisebbségi népeket vádolták meg a haladás válságáért. Ebben a környezetben a terror legitim joggá lett ahhoz, hogy elősegítse a közösség véleményének az egységesülését.

A fasiszta/nemzetiszocialista rend egy olyan diktatúra volt, amely elpusztította az állam és a társadalom összes liberális elemét, s ezzel a politikai párt-mozgalom önkényuralmát hozta létre. A viselkedési és az értéknorma az olaszok esetében a Duce – Mussolini, a német modellben pedig a Führer – Hitler volt. (A Duce és a Führer jelentése ugyanaz: ve-

⁵ A fasiszta mozgalom különösen erős volt: Ausztriában, az osztrák nemzetiszocialisták körében, Magyarországon (Nyilaskeresztes Párt), Romániában (Vasgárda) és Spanyolországban (falangisták).

bi vojno bio poražen u proleće 1945. godine.⁵ Fašističko/nacističko učenje predlaže uspostavljanje zajednice kao uslova i oblika očuvanja od kriza. Zajednica je shvaćenja kao jedinstvena organski raščlanjenja država – italijanski fašizam, ili kao nacija, jedinstvo koje je zajamčeno krvlju i tlom – nemački nacizam, odnosno, tri čarobne reči koje sve objašnjavaju – *krv*, *rasa* i *narod*! Zajednica je najviša moralna vrednost, ima pravo da pojedinca ili određene društvene grupe potčini svojoj volji. Jedinstvo zajednice je uslov sveukupnog preporoda. Volju zajednice izražava i garantuje vođa, volja koja proističe iz zakona zajednice. Borba je prirodni način čovekovog opstanka, te se sprovodi i nasilno zatiranje razlika koje sprečavaju napredovanje jedinstva zajednice. Nacija ovo jedinstvo osigurava krvnom čistoćom članova zajednice. Nacionalizam, rasizam, te posebno antisemitizam, fašisti/nacisti usvajaju kao svoj program, a pripadnike manjinskih nacija optužuju kao osnovne krivce za krizu poretka. Teror postaje legitimno pravo za postizanje ujednačavanja stavova članova zajednice.

Fašistički/nacistički poredak je diktatura, u kojoj su zatrti svi elementi liberalnog ustrojstva države i društva. Uspostavlja se samovlašće političke partije – pokreta. Mera vrednosti i ponašanja je, u italijanskom slučaju, *duče* – Musolini, a u nemačkom slučaju, *firer* – Hitler. (I *duče* i *firer* na svojim jezicima znače isto – *vođa*.) Ukida se pravna država, uspostavlja policijska država koja je direktno podređena interesu i kontroli fašističkih/nacistič-

⁵ Zemlje u kojima su fašistički pokreti bili jaki su Austrija - Austrijski nacionalsocijalisti, Mađarska -Streličasti krstovi, Rumunija - Gvozdena garda i Španija - Španska falanga.

zér.) Felszámolódott tehát a jogállam, és létrejött a rendőrállam, mely közvetlenül alárendelődött a fasiszta/náci vezérnek. A Duce és a Führer akarata⁶ volt az alapja a szabályoknak és a törvényeknek, a társadalmi viselkedési normáknak és a közösségi magatartásnak. A fasizmusban/nemzetiszocializmusban a demokrácia fogalmát a népszavazásos demokrácia jelentette. **Carl Schmitt**⁷ ezzel az elmélettel indokolta meg kéjesen a náci hatalomra kerülését, hogy aztán az *Állam, mozgalom, nép* vitában felsorakoztassa mindazokat a fentebb már említett elemeket és érveket, amelyek a mozgalom, illetve a náci párt, tehát a nemzetiszocializmus számára nélkülözhetetlenek voltak (állam, nép és mozgalom). Ebben a felállásban végül a mozgalom, vagyis a párt lett a politika forrása – ez vezette az államot és a népet. Schmitt számára a politika mozgástera a barát–ellenség pályáját jelentette. Az ellenséget pedig meg kellett semmisíteni. A politikát a háborúhoz kötötte, s ebből az következett, hogy a politika sem létezhet önmagában, háborús fenyegetettség nélkül.

A közösség egysége a propaganda monopóliumával, illetve az oktatási intézmények totális ellenőrzésével jött létre. A

---

⁶ Theodor Maunz alkotmányjogász, aki a XX. század hatvanas éveiben bajor oktatási és kultuszminiszterként regnált, 1943-ban a következőket mondta: „A Führer parancsa [...] a mai jogrend abszolút központja.” Más kontextusban ugyan, de Adolf Eichmann is ezt állította jeruzsálemi tárgyalása során, amikor kijelentette: „a Führer szavainak törvényi ereje volt.” (Führerworte haben Gesetzeskraft.)

⁷ Carl Schmitt (1885–1985) a XX. század vezető elméleti jogásza. Életrajzában megkerülhetetlen a náci pártban betöltött tevékenysége. A második világháború után részt vett az úgynevezett denacifikációs folyamatban. A barát–ellenség tanát a szocializmus leomlása után sok volt marxista is elfogadja. Molnár Sándor (Aleksandar Molnar) 2010-ben Belgrádban *A Nap mítosza és Carl Schmitt árnyéka* címen megjelent bestsellerében azt állította, hogy a 2000. évi rendszerváltás után Szerbia jövőképevel kapcsolatban mind Zoran Đinđić, mind Vojislav Koštunica téziseiben felismerhetőek Carl Schmitt tanai. Mindez igencsak felkavarta a szerbiai politikai és közéletet.

kih voda. Volja dučeova i volja firerova⁶ postaju obrazac za donošenje pravila i zakona, temelj ponašanja i održanja zajednice. Demokratija u fašizmu /nacionalsocializmu je plebiscitarna demokratija. Tako je i **Karl Šmit (Carl Schmitt)**⁷ sladostrasno teoretski opravdavao dolazak nacista na vlast, pa u raspravi *Država, pokret, narod*, razmatrajući pomenute elemente, neophodne za etabliranje nacionalsocializma u Nemačkoj (država, narod i pokret), insistira na predominantnoj ulozi pokreta, odnosno nacističke partije. Pokret-partija je izvor politike, koji vodi državu i narod. Za Šmita je polje politike označeno stanjem *prijatelj-neprijatelj*. A, neprijatelja se mora uništiti! Politika se veže za rat, ako nema pretnje ratom, nema ni politike same.

Jedinstvo zajednice se ostvaruje i monopolom propagande, kao i potpunom kontrolom vaspitnih i obrazovnih institucija. Osnivaju se brojne masovne organizacije, po generacijskom principu, dobu i polu, čime se želi osvariti podrška poretku, ali i kontrola stanovništva. Organizacijom populističkih svečanosti, baziranih na slavnoj prošlosti, nastojao se održavati entuzijazam masa i traj-

---

⁶ Tako Teodor Maunz (Theodor Maunz), stručnjak za ustavno pravo, 1943. godine govori: „Firerovo naređenje je... apsolutni centar današnjeg pravnog poretka“. On sam će tokom 60-ih godina 20. veka postati bavorski ministar za obrazovanje i kulturu. To je, u drugom kontekstu, tvrdio i Adolf Ajhman, na suđenju u Jerusalimu: „firerove reči su imale snagu zakona“ (Führerworte haben Gesetzeskraft).

⁷ Karl Šmit (Carl Schmitt), 1888–1985, jedan od vodećih pravnih teoretičara 20. veka, sa nezaobilaznim aktivnim učešćem u nacističkom pokretu. Prošao kroz proces denacifikacije nakon II svetskog rata. Njegovo učenje, poistovećivanje politike na odnos prijatelj-neprijatelj, biće široko prihvaćeno od strane mnogih bivših marksista posle urušavanja socijalizma u Istočnoj i Srednjoj Evropi. Aleksandar Molnar je u svojevrsnom kontroverznom naučnom bestselleru *Sunce mita i dugačka senka Karla Šmita*, Beograd, 2010. godine, ustvrdio da oba pravca razvoja Srbije posle 2000. godine, kako onaj koji je predlagao Zoran Đinđić, tako i pravac Vojislava Koštunice, imaju svoje uporište u učenje Karla Šmita, što je veoma uzburkalo duhove na javnoj i političkoj sceni Srbije.

különböző korosztályok és nemek számára több szervezetet állítottak fel, mely a támogatáson kívül a lakosság ellenőrzését is segítette. Ugyanezzel a céllal rendezték meg azokat a dicső múltra hagyatkozó populistá ünnepségeket is, amelyek a tömegek lelkesítése mellett a nemzeti egység iránti tartós mobilizációról is gondoskodtak. **Francesco Valentini** minderről a következőket mondja: „Ebből az élménykudarcból keletkezett az arisztokrata földtulajdon és a katonai motívumokhoz való visszalépés. Ez pedig a saját közösség túlzott védelme és tulajdona vonatkozásában a számára idegen dolgokkal kapcsolatban a bizalmatlanság és a gyűlölet alapvető ösztöneit hangsúlyozta. Ide tartozott a hatalom és a zsákmány akarása, az erőszak hirdetése és a »koszos kezek dühe« is” (Valentini 1982, 300–301. o.).

A fasiszta vagy náci hatalom a gazdasági kríziseket állami gazdasági intervenciókkal, gazdaságserkentő akciókkal, közmunkákkal, fegyverkezéssel és a munkásság szociális jogainak csorbításával oldotta meg. Természetesen nem átalítottak nyílt rablást végezni az elfoglalt országok és népek kárára. Ezt írta le **Aly Goetz Hitler szociális állama – Rablás, faji háború és a nemzeti szocializmus** című könyvében. Hasonlóképpen a legértékesebb műkincseket is elrabolták, mint ahogy azt a **Bret Witter**rel közösen írt *Az örökség őrei titkos hadművelet* című könyvében megjegyezte **Robert M. Edsel**.⁸

II. A szerb fasiszmus

A mi vidékünkön leginkább **Dimitrije Ljotić** személyét szokták a fasiszmus fogalmához kötni. Ljotić a Kar

⁸ R. M. Edsel i B. Viter. 2014. OPERACIJA: ČUVARI NASLEĐA, Beograd.

na mobilizacija u borbi za jačanje nacionalnog jedinstva. **Frančesko Valentini (Francesco Valentini)** na to kaže, „a iz toga proistječe pravo pravcato iskustvo nazadovanja: vraćanje na aristokratsko-zemljišne i vojne motive, isticanje osnovnih instinkata, kao što je pretjerana odbrana vlastite zajednice, isticanje svega onoga što zajednici pripada, nepovjerenje ili bar mržnja prema onome što je strano, želja za vlašću i plijenom, isticanje nasilja, »bijes prljavih ruku«”. (Valentini, 1982: 300-1)

Fašisti/nacisti su ekonomske krize rešavali državnim intervencijama u privredi, podsticanjem privrednog razvoja državnim investicijama, javnim radovima, naoružanjem, kao i potiranjem socijalnih prava radničke klase. Naravno, nisu se libili ni otvorene pljačke porobljenih zemalja i naroda, kako je to ponajbolje opisao **Gec Ali (Goetz Aly)** u knjizi *Hitlerova socijalna država - Pljačka, rasni rat i nacionalni socijalizam*, kao ni od besomučne pljačke navrednijih umetničkih dela, kako je to zabeleženo, između ostalog, u knjizi **Roberta M. Edsela (Robert M. Edsel)**, koju je napisao sa **Bretom Viterom (Bret Witter)**, *Operacija: Čuvari nasleđa*.⁸

II Fašizam u Srbiji

Dimitrije Ljotić je osoba za koju se najviše vezuje termin fašizam u našim krajevima. Organizaciju Zbor Dimitrije Ljotić formira spajanjem tri fašistička pokreta, Jugoslovenske akcije iz Zagreba, Bojovnika iz Ljubljane i

⁸ R. M. Edsel i B. Viter. 2014. OPERACIJA: ČUVARI NASLEĐA, Beograd.

(Zbor) szervezetet a zágrábi Jugoszláv Akció (Jugoslovenska Akcija), a ljubljanoi Katona (Bojovnik) és a nagybecskereki Ébredés (Budenje) fasiszta mozgalmak egyesítésével hozta létre. Az új formáció 1935. január 6-án, a királyi diktatúra bevezetésének az évfordulóján jött létre.⁹ A mozgalom elnöke Ljotić volt, első alelnöke **Juraj Korenić** zágrábi orvos, második alelnöke pedig a ljubljanoi ügyvéd, **Frank Kondore**. A főtitkári teendőket **Velibor Jonić** belgrádi professzor látta el.

A németek igen gyorsan érdeklődni kezdtek az új mozgalom iránt. **Viktor von Heeren** német követ¹⁰ a szervezetnek (a német ügynökök beépítésén kívül) anyagi támogatást is nyújtott. A Kar tagjai elsősorban a konzervatív értelmiség, a harcias tanulóifjúság és az egyetemisták sorából kerültek ki, s támogatták az antidemokratikus rezsimet. Szerbián kívüli tagságát az integratív jugoszlavizmus eszméje mellett elköteleződtek adták. A szervezetet Szerbiában a középosztály, a jobboldali egyetemisták és a hadsereg tagjai támogatták – a horvátok és a szlovének jelenléte elenyésző, többségük szerb volt. Német orientációja és vallási fanatizmusa miatt Ljotić népszerűtlennek számított Szerbiában, magának a Karnak pedig sosem volt tízezernél több aktív tagja. Leginkább Szendrőn (Smederevön) és a vajdasági Volksdeutsch falvakban támogatták¹¹, mivel 1933 után az ott élő németekre is hatott a náci propaganda.

⁹ 1929. január 6-án Sándor király azzal a hivatkozással oszlatta fel a parlamentet, hogy nincs szükség az uralkodó és a nép között közvetítőre. Bevezette a diktatúrát, betiltotta a pártokat, az állam nevét pedig Jugoszláv Királyságra változtatta.

¹⁰ Heeren 1933 és 1941 között látta el Belgrádban tisztségét.

¹¹ Az 1938. december 11-ei választáson a Ljotić névvel fémjelzett Jugoszláv Nemzeti Mozgalom 30.734 szavazatot kapott. Ez az egyszázalékos támogatottság nem volt elég ahhoz, hogy a 373 helyes parlamentben mandátumot szerezzen.

Budenja iz Petrovgrada (današnji Zrenjanin). Osnovan 6. januara 1935. godine, na godišnjicu uvođenja Šestojanuarske diktature⁹. Predsednik pokreta je bio Dimitrije Ljotić, prvi potpredsednik **Juraj Korenić**, lekar iz Zagreba, drugi potpredsednik **Frank Kondore**, advokat iz Ljubljane. Generalni sekretar je bio **Velibor Jonić**, profesor iz Beograda.

Nemci su se brzo zainteresovali za pokret. Nemački ambasador u Jugoslaviji **Viktor fon Heren (Viktor von Heeren)**¹⁰, pružao je finansijsku potporu pokretu i u njega ubacivao nemačke agente. Članovi Zbora su bili konzervativni intelektualci, pristalice nedemokratskog režima, ratoborni učenici i studenti. Izvan Srbije su to bili mladi ljudi integralne jugoslovenske orijentacije. Zbor je podršku dobijao u Srbiji od gradske srednje klase, desničarskih studenata i pripadnika vojske. U članstvu Zbora su bili uglavnom Srbi, uz neznatno učešće Hrvata i Slovenaca. Ljotić je bio dosta nepopularan u Srbiji zbog svojih pronemačkih simpatija i verskog fanatizma. Zbog tog fanatizma su ga i zvali „Mita Bogomoljac”. Zbor nikada nije imao više od 10.000 aktivnih članova, podršku je imao u Smederevu i u folksdojčerskim krugovima u Vojvodini¹¹, koji su sami bili izloženi nacističkoj propagandi od 1933. godine.

Pokret Zbor je odbacivao individualizam i parlamentarnu demokratiju, tražio je da se Jugoslavija ujedini oko jednog vladara, povratak verskim i kulturnim tradicijama,

⁹ Šestog januara 1929. godine, kralj Aleksandar je raspustio parlament sa izgovorom da između njega i naroda ne treba da ima posrednika! Zaveo je diktaturu, zabranio rad partijama i preimenovala ime države u Kraljevinu Jugoslaviju.

¹⁰ Bio je ambasador u Beogradu od 1933. do 1941. godine.

¹¹ Tako je na izborima od 11. decembra 1938. godine, Jugoslovenski narodni pokret, na čelu sa D. Ljotićem dobio 30.734 glasa, ili 1%, što mu nije donelo ni jedno mesto u parlamentu, koji je imao 373 mesta.

A Kar elutasította az individualizmust és a parlamentaris demokráciát. Azért szállt síkra, hogy az országot az uralkodó személyével egyesítsék, és szorgalmazta a vallási, kulturális hagyományokhoz való visszatérést. A korporáció alapuló centralizált államot a keresztény tanítások és a tradicionális értékek mindennapi ápolása szerint képzelte el. A szervezet azt az álláspontot képviselte, hogy a délszlávok egyesülése történelmi és politikai szükségszerűség volt, ezért a szerbek, a horvátok és a szlovének „*vérkötéléket és közös sorsot*” alkotnak. Jugoszlávia felett egyszersmind természetesen Szerbiának kell dominálnia. Ez az alakulat lett végül az egyetlen olyan politikai opció, amely az antiszemitizmust és a xenofóbiát is a zászlajára tűzte. Ljotić és a Kar tézisei **Lev Tolsztoj**¹², **Charles Maurras**¹³, **Blaise Pascal**¹⁴ és a konzervatív **Edmund Burke**¹⁵ tanainak egyvelegeként a fanatikus vallásosságon és a patriarchális nevelésen alapultak.

Ljotić szerint a „*modern kori emberiség*” drámája azért következett be, mert a világ eltévedett, s ennek oka az volt, hogy társadalmi felépítése az individualista gondolatok és az azzal járó demokrácia, kapitalizmus, marxizmus és az ateizmus glorifikálásán alapult. Mindezt a francia „burzsoá” forradalom volt a hibás, melyben az individualizmus gondolata, s majd annak legveszélyesebb meg-

¹² Lev Nyikolajevics Tolsztoj (Лев Николаевич Толстой) (1828–1910) orosz író és misztikus

¹³ Charles Maurras (1868–1952) francia filozófus, politikus és közaktivista. A németekkel való együttműködés miatt a második világháború után életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték.

¹⁴ Blaise Pascal (1623–1662) francia fizikus, matematikus és filozófus

¹⁵ Edmund Burke (1729–1797) politikai elmélkedő és filozófus, a francia forradalom nagy ellenzője. Legfontosabb műve az 1790-ben írt Töprengések a francia forradalomról.

vrácanje hrišćanskaom učenju, tradicionalnim vrednostima i negovanje korporativizma, centralistički organizovanu državu. Insistirali su na stavu da je ujedinjenje Južnih Slovena bila istorijska i politička neminovnost, da Srbi, Hrvati i Slovenci dele *krvnu vezu i osećanje zajedničke sudbine*. Naravno, Jugoslavijom treba da dominira Srbija. Zboraši su promovisali antisemitizam i ksenofobiju, kao jedina politička partija toga vremena. Stavovi i učenje Ljotića i Zbora, utemeljeni su u fanatičnom religioznom osećanju i patrijarhalnom vaspitanju, sa uticajima **Lava Tolstoja (Лев Николаевич Толстой)**¹², **Šarla Morasa (Charles Maurras)**¹³ i **Bleza Paskala (Blaise Pascal)**¹⁴, te na konzervativizmu **Edmunda Berka (Edmund Burke)**¹⁵, i njegovoj kritici *Francuske buržoaske revolucije*.

Po Ljotiću, drama „savremenog čovečanstva” se događa jer je svet zalutao, društvena arhitektura je zasnovana na glorifikovanju individualističke misli i pratećih derivata, demokratije, kapitalizma, marksizma i ateizma. Krivac za to je Francuska buržoaska revolucija, s kojom je trijumfovala individualistička misao, čiji je najopasniji oblik i izraz marksizam. Porodica, čija je osnova brak, i nacija, čija je osnova porodica, osnova su države. Prosperitetna zajednica je osnova za napredak jedinke; osnova za napredak zajednice je moral. Zato trista moralno besprekornih ljudi mogu i treba da upravljaju državom.

¹² Lav Nikolajevič Tolstoj, 1828-1910. Veliki ruski pisac i mistik.

¹³ Šarl Moras, 1868–1952. Francuski filozof, političar i javni delatnik. Zbog saradnje sa nemačkim okupatorom posle II svetkog rata osuđen na doživotni zatvor.

¹⁴ Blez Paskal, 1623–1662. Francuski fizičar, matematičar i filozof.

¹⁵ Edmund Berk, 1729–1797. Politički teoretičar i filozof. Veliki protivnik francuske revolucije. Najvažnije delo Razmišljanje o revoluciji u Francuskoj iz 1790. godine.

jelenési formája, a marxizmus nyert teret. Teóriájában a család volt a házasság alapja, s ebben az összefüggésben a nemzet és az állam alappillére is. Úgy vélte, hogy az egyén boldogulását az a jóléti közösség szavatolja, amelyben a közösség fejlődése a morálon alapul. Ezért az államot háromszáz, morálisan megkérdőjelezhetetlen személynek kell irányítania.

Ljotić önmagát nem tartotta fasisztának, mert úgy vélte, hogy a fasizmus az olasz társadalom jellegzetessége, a nemzetiszocializmus pedig a németé. Ettől függetlenül az ellenőrzése alatt álló sajtó következetesen védte a fasiszta/nemzetiszocialista rezsimeket a különféle támadásoktól. Ljotićnak a zsidókkal kapcsolatos véleményéből az anticionizmus és a judeofóbia sugárzott. Nem vonta kétségbe a *Cion bölcséinek jegyzőkönyve* hitelességét sem, s arról is meg volt győződve, hogy valóban létezik egyfajta zsidó összeesküvés a világuralom megszerzésére. Ettől függetlenül nem tartotta szükségesnek a zsidó értelmiség szétverését, Maurras hatására megelégedett a zsidók világuralmi terveinek megsemmisítésével.

Jugoszlávia szétesése után Ljotić kapcsolatba került a megszálló német hatóságokkal, melyek Szerbiában a civil közigazgatás felállítására törekedtek. Népszerűtlensége miatt Ljotić nem is vállalt szerepet a (báb)kormányban, helyette a Kar két tagja került be. 1941-ben azonban reakciós nézetei egyre inkább kifejezésre jutottak. A Kar új ideológiája ekkor már a pravoszláv (ortodox) tanokon alapult. Ljotić úgy vélte, hogy a Szovjetunió végső célja „*a nemzeti és a keresztény gondolat megsemmisítése, melynek sikere után bekövetkezne a zsidók uralma a nemzetek felett*”. A németek nem csak emiatt bíztak benne. A Kar ja-

Ljotić sebe nije smatrao fašistom, jer je smatrao da je fašizam karakterističan za italijansko društvo; kao i nacional-socijalistički pokret za nemačko društvo, mada je njegova štampa permanentno branila fašističke režime od raznih napada. Kada se govori o stavu prema Jevrejima, on je bio judeofobičan i anticionista. Apsolutno nije sumnjao u autentičnost *Protokola sionskih mudraca* i postojanja tajnog jevrejskog plana za vladanje svetom. Ali, smatrao je da ne treba da se razbijaju jevrejske glave, nego da se uništavaju jevrejski planovi, gde se ogleda uticaj Morasa.

Nakon raspada Jugoslavije, Ljotić se povezuje sa nemačkim okupacionim vlastima, koje su nameravale da oforme lokalnu civilnu vlast, Komesarsku upravu, za Srbiju. Usled velike lične nepopularnosti, sam nije ušao u ovu vladu, ali su zato u nju ušla dva člana Zbora. Tokom 1941. godine, Ljotićevi reakcionarni stavovi su sve izraženiji. Za Zbor je predvideo novu ideološku osnovu, zasnovanu na pravoslavnim načelima. Ljotić naglašava da je krajnji cilj Sovjetskog Saveza „uništenje narodnog i hrišćanskog reda, posle čega bi sledila vladavina Jevreja nad svim narodima”. Ne samo zbog toga, Nemci su verovali Ljotiću više nego ijednoj ličnosti u okupiranoj Srbiji. Zboraši su predložili formiranje Srpske dobrovoljačke komande, jedinica koje su se borile protiv komunista, partizana. Nemci su im dali dozvolu za osnivanje odreda, koji je bio naoružan od strane nemačke vlasti. Ovi bojovnici su učestvovali „u borbi protiv komunističke opasnosti”, sa oko 3.500 naoružanih ljudi. Takođe, oktobra 1941. godine, odredi SDK su učestvovali u kragujevačkim događajima.¹⁶ Sam Ljotić nikada

¹⁶ Događaji vezani za hvatanje i streljanje više hiljada građana Kragujevca, među kojima i više stotina đaka kragujevačkih škola, u znak odmazde za ubijene nemačke vojnike.

vaslatot tett rá, hogy állítsák fel a Szerb Önkéntes Parancsnokságot, melynek csapatai deklaráltan a kommunisták és a partizánok ellen indultak volna harcba. A németek ezt jóváhagyták, az egységeket pedig fel is fegyverezték. Így a mintegy 3500 főt számláló alakulat a „*a kommunista veszély*” ellen lett bevetve. 1941 októberében az SDK (Srpska Dobrovoljačka Komanda – Szerb Önkéntes Parancsnokság) a kragujevaci eseményekben is részt vett.¹⁶ Ez is hozzájárult ahhoz, hogy Ljotićnak politikai opciójával és ideológiájával sosem sikerült a szerbek körében jelentős támogatásra szert tennie. A németekkel való együttműködés és a kragujevaci eseményekben való részvétel miatt pedig egységeivel együtt még a nép haragját is kivívta.

A németek anyagi támogatásával 1941. október 22-én szabadkőműves-ellenes kiállítást rendezett. Ennek az volt a célja, hogy feltárja a zsidók szabadkőműves tevékenységet, illetve azt a kommunista összeesküvést, amely a világhatalom megszerzésére irányult. A sajtó minderről igen kedvezően tudósítva azt hangsúlyozta, hogy „*a szerb nép ősellensége a zsidó, s a szerbeknek nem kellene arra várniuk, hogy a németek kezdjék meg a zsidók elüldözését*”. Ljotić „*következetessége*” jeléül az általa szerkesztett lapnak a *Mi Harcunk* címet adta, melynek a „*sugárzó mintája*” Hitler könyve, a *Harcom (Mein Kampf)* volt. A cikkek szerzői a kiművelt egyetemisták, tanítók, ügyvédek és mérnökök köréből kerültek ki. Ez a csapat 1941 és 1944 között mintegy ötven antiszemita publikációt jelentetett meg. Ljotić közben a legtöbb figyelmet a szerb *Hitlerjugend* megteremtésére szentelte, s német mintára fel is állította az úgynevezett *Munkaszolgálat (Radna služba)* ifjúsági szervezetet.

¹⁶ Megtorlásul a meggyilkolt német katonáékért Kragujevacon több ezer polgárt, köztük több száz iskolás gyermeket végeztek ki.

svojom političkom opcijom i izgrađenom ideologijom nije uspeo da pridobije značajniji deo srpskog naroda. Čvrstim vezama sa okupatorom i učešćem u kragujevačkim događajima, njegove jedinice su u narodu postale omražene.

Ljotić je organizovao antimasonsku izložbu uz nemačku finansijsku pomoć 22. oktobra 1941. godine. Ista je imala za cilj razotkrivanje judeomasonske i komunističke zavere, kojoj je svrha vladavina svetom. Glasila toga doba su pohvalno izveštavala o istoj, prenoseći stav da su „Jevreji drevni neprijatelji srpskog naroda“, te da „Srbi ne bi trebalo da čekaju Nemce da počnu istrebljenje Jevreja”. Ljotić je u svojoj *doslednosti* dao i svojim novinama ime *Naša borba*, imajući *svetli uzor*, ime Hitlerove knjige, *Moja borba (Mein Kampf)*. Autori članaka su bili dobro obrazovani, iz reda studenata, učitelja, advokata i inženjera. Tako su zajedno sa Ljotićem objavili oko pedeset antisemitskih dela između 1941. i 1944. godine. Naravno, Ljotić je punu pažnju posvećivao i stvaranju svojevrnog *Hitlerjugenda*, pa je osnovao Radnu službu, omladinsku organizaciju, sličnu svome nemačkom uzoru.

Ljotićevi Srpski dobrovoljački odredi, tokom 1942. godine su preimenovani u Srpski dobrovoljački korpus i stavljeni pod neposrednu komandu nemačkih generala. Od Nemaca je SDK dobijao oružje, municiju i hranu, potvrđujući činjenicu da su bili jedina grupa Srba pod oružjem kojima su Nemci verovali tokom rata. Često su bili hvaljeni za hrabrost i pomaganje Gestapou u pronalaženju i prikupljanju Jevreja. Uhvaćene Jevreje i pristalice NOB su slali u logor na Banjici. Ljotićevi borci su bili fanatici, uz polaganje zakletve da će se boriti do smrti protiv komunisti, partizana i četnika; oficiri su bili iz bivše jugoslovenske vojske ili žandarmerije. U njihovim redovima je moral bio

Ljotić csapatait 1942-ben Szerb Önkéntes Alakulat névre keresztelték át, s közvetlenül a német parancsnokságnak rendelték alá. Ezt az egységet szintén a németek látták el fegyverrel, municióval és még élelemmel is, ami azt támasztja alá, hogy Berlin maximálisan megbízott benne. Sőt, az alakulat a bátorságának, illetve a zsidók összegyűjtésében a Gestapóval való együttműködésének köszönhetően még dicséretben is részesült. A foglyul ejtett zsidókat és az úgynevezett Népfelzabardító Mozgalom tagjait a banjicai koncentrációs táborba vitték. Ljotić katonái fanatikusak voltak, arra esküdtek fel, hogy harcolni fognak a kommunisták, a partizánok és a csetnikek ellen. A tisztek az egykori jugoszláv hadsereg és a csendőrség kötelékéből kerültek ki. Ezekben a csapatokban nagy morál uralkodott. Az egységeknek külön oktatótiszteik voltak, s a partizán gyakorlathoz hasonlóan itt is szolgáltak politikai biztosok, akiknek a kiképzésen kívül az elsődleges feladata a harci szellem növelése volt. Ezek a csapatok Ljotić „*politikai és filozófiai kiáltványainak*” a valóságba történő átültetéséért harcoltak, és rá mint „*vezérsillagra*” tekintettek. Maga Ljotić ragaszkodott hozzá, hogy katonái higgyenek Istenben, és imádkozzanak. Úgy vélte, hogy a katonai vereségek a hűség és a hit hiánya, illetve Isten nevének káromlása miatt következtek be. Ugyancsak zavarta az alkoholfogyasztás, az eluralkodó szerencsejátékok, a szexuális dekadencia s a fölösleges, túlzott erő alkalmazása.

1944-ben, a partizánok szerbiai előretörésekor nagy nehézségek árán, de végül sikerült egyesíteni a különféle reakciós, nacionalista formációkat¹⁷ – Ljotić katonáit és a csetnikalakulatokat. Mindent összevetve ez a fordulat végül nem késleltette Belgrád és Szerbia felszabadítását. Dimitrije Ljotić Milan Nedićtyel¹⁸ együtt 1944. október 4-én hagyta el a szerb

¹⁷ Az egyezés ellenére a terepen a Ljotić-pártiak és a csetnikek között folytatódta az összetűzések.

¹⁸ Milan Nedić (1878–1946) a „szerb kormány miniszterelnöke” 1941. augusztus 29-e és 1944. október 4-e között. 1946. január 1-jén a brit katonai hatóságok kiadták Jugoszláviának, majd a börtönben öngyilkosságot követett el.

visok, imali su oficire-prosvetare, slično partizanskoj praksi političkih komesara, sa zadatkom učenja i indoktrinacije vojnika i podizanja morala. Sam Ljotić je bio „zvezda vodilja” ovih jedinica, koje su se borile za ostvarenje njegovih „političkih i filozofskih proglaša”. Ljotić je insistirao da vojnici u ovim jedinicama veruju i poštuju Boga, tražeći da se redovno mole, jer je uzrok njihovih poraza u borbama posledica slabe pobožnosti i vere komandanata, te čestog psovanja Božjeg imena. Takođe, bio je nezadovoljan upotrebom alkohola, kocke, kao i seksualnom dekadencijom među dobrovoljcima, te nepotrebnim nasiljem tih jedinica.

Prodorom partizanskih jedinica u Srbiju, 1944. godine, dolazi do teškom mukom namentnutog ujedinjenja svih reakcionarnih, nacionalističkih formacije protiv partizana¹⁷, ljotićevskih bojovnika i raznih četničkih formacija, što nije mnogo odložilo oslobođenje Beograda i cele Srbije od okupatora i domaćih kvinsliških jedinica. Dimitrije Ljotić je 4. oktobra 1944. godine, zajedno sa **Milanom Nedićem**¹⁸, 300 vladinih zvaničnika i nemačkim zvaničnicima pobegao iz Beograda. Fašizam/nacionalsocijalizam je vojnički pobeđen u Srbiji, kao i njegovi domaći epigoni. U prvom redu, Dimitrije Ljotić i njegov Zbor. U bekstvu će i poginuti, želeći da se dokopa zapadnih saveznika, da i njima ponudi svoju saradnju u borbi protiv komunista. Vladika **Nikolaj Velimirović**¹⁹ će mu održati posmrtno

¹⁷ Bez obzira na sporazum, povremeni sukobi na terenu između ljotićevaca i četnika su se nastavili.

¹⁸ Milan Nedić, 1878–1946, predsednik srpske vlade od 29. avgusta 1941. do 4. oktobra 1944. godine. Prvog januara 1946. godine, britanske vojne vlasti su ga izručile Jugoslaviji. U zatvoru je izvršio samoubistvo.

¹⁹ Vladika Nikolaj, Ohridski i Žički (svetovno Nikola Velimirović; 1881–1956), bio je istaknuti teolog Srpske pravoslavne crkve i govornik, otuda je nazivan Zlatousti. Nikolaj Velimirović je kanonizovan za sveca SPC, 2003. godine.

fővárost. A fasizmus/nemzetiszocializmus és hazai epigonjai ezzel vereséget szenvedtek. Elsősorban Ljotić és az ő Kara. Ljotić ekkor a nyugati szövetségesek felé vette az irányt, s abban bízott, hogy szolgálataira még szükség lesz a kommunizmus elleni harcban. A menekülés során vesztette életét. Halotti beszédét **Nikolaj Velimirović** püspök¹⁹ tartotta meg, hangsúlyozva, hogy „*a szerb nemzet leghűségesebb fia, a politikus a kereszttel, a keresztény nacionalizmus ideológusa*”, s „*nevét mélyen bevészte a szent politika köreibe.*”

III. A holokausz

A holokausz (a görög holokautóma (*ὁλόκαυστον*) szóból ered: „teljesen elégetett” áldozat (vallás), héber terminusa a **Soa** vagy Soá, melynek jelentése a teljes pusztulás, kiirtás, az a fogalom, amellyel a második világháború alatt megsemmisített több mint hatmillió zsidó sorsát szokták megjelölni. Arra a kísérletre utalt, amely a zsidó nép teljes megsemmisítését tűzte ki célul. A holokausz az emberiség történelmének egyedülálló népiirtása. Magát a szót először az egykori Nyugat-Németország protestáns egyházainak Tanácsa alkalmazta, csak később lett a köznyelv része. Alapvetően a zsidók elleni pogromok, illetve a judaizmus ideológiáját elutasító tevékenységekhez kötődik. Ez a folyamat lényegesen különbözik a többi náci gyilkosságtól. Gyökerei a katolikus civilizációs gondolkodás több évszázadára – az antiszemitizmusig nyúlnak vissza.

A náciak számára Németországban ez volt az az alapeszköz, amely révén terjeszthették rosszindulatú és kirekesztő

¹⁹ Nikolaj püspök (Nikola Velimirović 1881–1956) a szerb pravoszláv egyház kiemelkedő teológusa és prédikátora, akit emiatt Aranyszájúnak neveztek. 2003-ban a szerb pravoszláv egyház szentté avatta.

szó, kazavši za njega da je bio „najodaniji sin Srpstva”, „političar sa krstom”, „ideolog hrišćanskog nacionalizma”, duboko „zašao u krugove svetske politike”.

III Holokaust

Holokaust (grčki – *olokauston*: *potpuno spaljen*, od prefiksa *olo* i *kauston*, spaljen) ili **Šoa** (hebrejska reč, znači – *nevolja, uništavanje*) je pojam kojim se imenuje fizičko uništenje preko šest miliona Jevreja tokom Drugog svetskog rata. Termin označava pokušaj sveukupnog uništenja jevrejskog naroda. Kao takav Holokaust je jedinstveni primer genocida u istoriji. Reč *Holokaust* je za taj genocid upotrebio crkveni sabor protestantskih crkava nekadašnje Zapadne Nemačke. Vremenom je ušao u upotrebu i danas je to osnovno značenje reči. Isključivo je vezan za aktivnosti i radnje koje osvetljavaju intenzitet mržnje prema Jevrejima, na procese ideološke osude judaizma, što se uveliko razlikuje od aktivnosti umesrenih prema inim nacističkim žrtvama. Svoje korene ima u viševekovnoj tradiciji mišljenja unutar hrišćanske civilizacije – poznate kao antisemitizam.

Nacistima u Nemačkoj je antisemitizam bio osnovno sredstvo širenja svoje zloćudne i izopačene ideologije²⁰. Sama Nemačka je predstavljena kako stoji na braniku sveta protiv „jevrejske opasnosti”, „svetskog jevrejstva”, koji

²⁰ Glavni je ideolog nacističke partije bio Alfred Rozenberg, 1893–1946. Svoje stavove je izložio u knjizi *Mit dvadesetog stoljeća*, 1930. godine. Od 1941. godine je bio ministar za istočne teritorije, koje je podvrgao „germanizaciji”. Obešen na osnovu presude Nirnberškog suda.

ideológiájukat.²⁰ Németországot itt olyan színben tüntették fel, mint a kapitalista államokat már elfoglaló és a szovjet kommunizmust létrehozó „zsidó veszedelem és a világzsidóság” ellen a föld védelmében egyedül ellenálló szubjektumot. Így lett aztán az antiszemitizmus az egész propagandagépezet vezéreleme, mely a náci harcot összekötötte a kommunizmussal és a kapitalizmussal szemben is, vagyis az Egyesült Királysággal, az USA-val és a Szovjetunióval. A náciknak a „nemzetközi zsidósággal” kapcsolatos tanában az „összeesküvés-elmélet” volt a vezérmotiváció, mely azt hirdette, hogy a világban történő események mögött valójában mindenütt a zsidók állnak, akik a háttérből mozgatják a szálakat, rákényszerítik akarataikat a népekre, az államokra, azokat kirabolják, és végül áldozataikat saját rabjaikként használják fel. Vagyis a végletekig leegyszerűsítve: mindenért a zsidók a hibásak! Szerencsére itt van Németország és az ő Führere, valamint a náci (fasiszta) mozgalom, mely majd megszabadítja az emberiséget ettől a zsidó rémálomtól. A zsidók ellen foganatosított összes intézkedés jogos tehát, mert a gonoszt ki kell irtani. Itt és most csak röviden vázoljuk fel a holokauszthoz vezető út állomásait²¹:

1933.
január 30.: Hitler kancellári kinevezése
március 22.: az első koncentrációs tábor felállítása a München melletti Dachauban
április 1.: a zsidó boltok és üzletek elleni bojkott kezdete
május 9–10.: az első könyvégetési akció a berlini Humboldt Egyetemen
szeptember 13.: a fajelmélet megjelenése a német iskolákban

²⁰ A náci párt főideológusa Alfred Rosenberg (1893–1946) volt. Téziseit 1930-ban publikálta A XX. század mítosza kötetben. 1941-től a keleti területek minisztere volt, ő felelt a „germanizálásért.” A háború után a nürnbergi perben halálra ítélték, majd felakasztották.

²¹ Bővebben lásd: Todorić, G. 2013. MEĐUNARODNI DAN SEĆANJA NA ŽRTVE I HEROJE HOLOKAUSTA (kézirat), Novi Sad/Újvidék.

su zaposeli kapitalističke države, ali i stajali iza ostvarenje komunizma u SSSR-u. Tako je antisemitizam bio vezivni element cele propagandne konstrukcije, spajajući nacističku borbu protiv komunizma i kapitalizma, odnosno, protiv Velike Britanije, SAD i Sovjetskog Saveza. Nacističko učenje, upotrebljavajući izraz „međunarodno jevrejstvo”, stvara propagandni motiv - „teoriju zavere”, gde se kazuje da Jevreji stoje u pozadini svih svetskih događanja, vuku konce iz potaje, nameću čitavim narodima i državama svoje nazore, pljačkaju ih, koriste sve za svoje mutne rabote. Znači, Jevreji su krivi za sve! Na sreću, tu je Nemačka, njen firer i fašistički pokret, koji će osloboditi celokupno čovečanstvo jevrejske noćne more. Sve mere koje će se preduzeti protiv Jevreja su opravdane, jer se to zlo mora iskoreniti. Ovde ćemo se ukratko osvrnuti na neke od događaja vezanih za holokaust²¹:

1933. godine
– 30. januar, Hitler postaje nemački kancelar;
– 22. mart, osnovan koncentracioni logor Dahau u blizini Minhena;
– 1. april, počinje bojkot jevrejskih radnji i poslova koje vode Jevreji;
– 9-10. maj, akcija spaljivanja knjiga ispred Humboldtovog univerziteta u Berlinu;
– 13. septembar, rasna teorija u nemačkim školama;

1935. godine
– Doneti Nirnberški zakoni;

1937. godine
– Organizuje se Izložba degenerisane umetnosti;

²¹ Pogledati više u: G. Todorić. 2013. MEĐUNARODNI DAN SEĆANJA NA ŽRTVE I HEROJE HOLOKAUSTA (rukopis), Novi Sad

1935.

A nürnbergi törvények meghozatala

1937.

Az *Elfajzott művészet (Entartete Kunst)* kiállítás megszer-
vezése

1938.

március 13.: az Anschluss, Ausztria Németországhoz való
csatlóása²²

július: Az eviani konferencián elfogadják azokat a kvótá-
kat, amelyek a Németországból menekülő zsidók számára
állítottak fel. Sok állam viszont idővel csökkentie ezeket a szá-
mokat. A Saint Louis hajót például kilencszáz menekülttel a
fedélzetén fordították vissza az amerikai hatóságok.

szeptember 27.: a zsidó ügyvédek munkájának betiltása

október 5.: a német zsidók útlevelének J betűvel való meg-
jelölése

október 28.: Németországból 17 000 lengyel származású zsidót
utasítottak ki, akiknek a többségét azonban a határon internálták,
mert Lengyelország nem volt hajlandó a befogadásukra.

november 7–10.: A **Grynszpan**²³-affér és a kristályéjszaka.
7500 üzlet kirakatát törték be, két zsinagógát felgyújtottak Német-
országban. Mintegy 20 000 zsidó férfit hurcoltak el a táborokba.

1942.

január 20.: A wannseei konferencia Berlin mellett. Itt vi-
tatták meg a zsidókérdés végleges megoldását (*die Endlösung
der Jugendfrage*).²⁴

²² Végérvényesen sosem lett tisztázva a kérdés, hogy Ausztria végül önként csat-
lakozott-e a Reichhoz, vagy az országot Hitler első áldozatának kell tekinteni.

²³ A tizenhét éves Herschel Grynszpan 1938. november 7-én a párizsi német
követségen meggyilkolta Ernst von Rott követségi harmadtitkárt. Ez volt a már
régóta várt kristályéjszaka megkezdésének hivatkozási alapja.

²⁴ A Reinhard Heydrich vezetésével megtartott megbeszélések során szüle-
tett meg a döntés az európai zsidóság tervszerű és szisztematikus kiirtásáról.
Nem sokkal később elkezdték kiépíteni a haláltáborokat, és megindult a zsidók
„nagyüzemi” megsemmisítése.

1938. godine

– 13. mart, Anšlus Austrije²²;

– U julu, na konferenciji u Evijanuu, utvrđuju se kvote za
prihvatanje izbeglica iz Nemačke. Mnogo zemalja želi da
ublaži svoje propise o useljavanju. Brod *Sent Luis*, sa 900
izbeglica, vraćen je iz Amerike u Nemačku;

– 27. septembar, zabranjuje se rad jevrejskim advoka-
tima;

– 5. oktobar, pasoši nemačkih Jevreja obeleženi slovom J;

– 28. oktobar: 17.000 Jevreja poljskog porekla vraćeno
je iz Nemačke u Poljsku. Većina njih internirana je u logor
na granici, pošto Poljska nije bila spremna da ih primi;

– 7-10. novembar, afera **Grynszpan**²³ i Kristalna noć.
Razbijeno je 7.500 radnji, zapaljene su sve sinagoge u Ne-
mačkoj, 20.000 jevrejskih muškaraca je odvedeno u logore.

1942. godine

– 20. januar, Vanze kraj Berlina, Konferencija *Staats-
sekretar-a* (državni podsekretari). Ostala je upamćena kao
Konferencija u Vanzeu - konačno rešenje Jevrejskog pita-
nja (*die Endlösung der Judenfrage*).²⁴

²² Nikada do kraja nije apsolvirano pitanje, da li je Austrija dobrovoljno ušla u
sastav nemačkog rajha, ili je bila prva žrtva Hitlerovog režima?

²³ Herschel Grynszpan, sedamnaestogodišnjak, ušao je 7. novembra 1938. godi-
ne u nemačku ambasadu u Parizu i ubio trećeg sekretara, Ernsta fon Rota. To
je bio, od ranije očekivani, „okidač” za Kristalnu noć.

²⁴ Pod predsedavanjem Rajnharda Hajdriha doneta je odluka da se planski i
sistematski uništi celokupna populacija evropskih Jevreja. Započinje se sa iz-
gradnjom logora smrti, čemu je sve podređeno, započinje industrijalizovano
ubijanje celokupnog jevrejskog naroda.

Itt és most **Gordana Todorović**²⁵ kutatásaira hivatkozva szeretnénk rámutatni a holokauszt és a többi népirtás közötti különbségekre:

– A holokausztban fontosabbak voltak az ideológiai indokok a pragmatikus (gazdasági, területi stb.) megfontolásoknál

– A holokauszt globális méreteket öltött (területileg nem volt korlátozva)

– A teljes megsemmisítés volt a cél – a náciak számára minden zsidó célpont volt.

IV. A holokauszt Szerbiában

„A zsidókérdésben csak egyetlen megoldást ismerek: ki velük! Amíg egyetlenegy zsidó is él ebben az országban, vagy beszélni tud a szerbekkel, vagy amíg a szerbek őket sajnálják, addig itt nem lesz béke.”

(Milan Nedić)

A megszállt Szerbiában a holokauszt a zsidók és a romák szisztematikus megsemmisítése volt, a szerb náciak ösztönzésével, az első világháborús hős, Milan Nedić tábornok és a Quisling-kormány vezetésével.²⁶ A hatalomátvétel után Nedić azonnal hatékony rasszista akciót indított a zsidók és a romák ellen. Nagyon gyorsan átvették

²⁵ Bővebben lásd: Todorović, G. 2013. MEĐUNARODNI DAN SEĆANJA NA ŽRTVE I HEROJE HOLOKAUSTA (kézirat), Novi Sad/Újvidék.

²⁶ Ettől függetlenül Nedić képe azzal a megjegyzéssel van – kiemelt helyen – kifüggesztve a kragujevaci gimnáziumban, hogy az intézet „híres diákja” volt! Vojislav Koštunica miniszterelnöksége alatt Nedić képe a miniszterelnöki hivatalban is ki volt akasztva arra a falra, amely a szerb kormányfőket mutatta be. Természetesen elmaradt annak az ismertetése, hogy a kormányalakításra melyik választáson is szerzett mandátumot, illetve azzal sem foglalkoztak, hogy ki és mi adta a legitimitását. A szerb kormány elnöke, Koštunica, az alkotmányjog szakértője mindezzel nem foglalkozott.

– Ovde ćemo, sledeći istraživanje **Gordane Todorović**²⁵, ukazati na razliku između Holokausta i ostalih genocida kroz istoriju:

– Ideološki razlozi su važniji od pragmatičnih (ekonomski, teritorijalni i drugi);

– Holokaust je imao globalni karakter (nije bio prostorno ograničen);

– Planirano je totalno uništenje – nacistima su meta bili SVI Jevreji.

IV Holokaust u Srbiji

„Ja znam samo jedno rešenje za jevrejsko pitanje: napolje sa njima. Sve dotle dok je i jedan Jevrejin u zemlji, ili dok može da govori sa Srbima, ili dok ga Srbi mogu žaliti, sve dotle nema mira u zemlji”.

(Milan Nedić)

Holokaust u okupiranoj Srbiji je bio sistematsko uništavanje Jevreja i Roma, podstaknuto od strane nemačkih nacista u Srbiji, pod upravom junaka iz Prvog svetsko rata, đenerala Milana Nedića i njegovog kvislinškog režima²⁶. Neposredno po preuzimanju vlasti, Nedićeva je vlada za-

²⁵ Vidi: G. Todorović. 2013. MEĐUNARODNI DAN SEĆANJA NA ŽRTVE I HEROJE HOLOKAUSTA (rukopis), Novi Sad

²⁶ Bez obzira na to, slika Milana Nedića stoji svečano istaknuta u Kragujevačkoj gimnaziji, sa obrazloženjem da je on bio „znameniti đak” iste! Za vreme mandata predsednika Vlade Republike Srbije, dr Vojislava Koštunice, Nedićeva slika se nalazila istaknuta u predsedništvu Vlade Srbije, sa slikama predsednika vlada Srbije kroz istoriju, sa obrazloženjem da je on bio predsednik Vlade Srbije. Naravno, izostalo je objašnjenje, na kojim je izborima dobio mandat da sastavi vladu, odnosno, ko mu je stvorio legitimitet. Time se predsednik vlade, stručnjak za ustavno pravo, nije zamarao.

a rassista törvényeket²⁷ és a náci Németország gyakorlatát is. A legtöbb zsidót a Belgrád melletti Sajmište²⁸ koncentrációs táborban gyilkolták meg. Sokan a Vöröskereszt niši táborában vagy Európában haltak meg. Nedić volt a Quisling-kormány feje, önmagát pedig a „szerb Pétainnak”²⁹ nevezte, s az egész állami apparátust a nácik rendelkezésére bocsátotta. Különösen a rendőrség tűnt ki, mely a zsidók elfogásában teljes mértékben a nácik szolgálatába állt. Ez a munka olyan jól sikerült, hogy 1942 augusztusában Szerbiát az európai országok első körében nyilvánították „*Judenfrei*”-jé³⁰. A zsidók letartóztatását és bebörtönzését már 1941 áprilisában, közvetlenül a német megszállás után megkezdték. A tömeges letartóztatások és internálások 1941 augusztusában indultak meg. Ezekben az akciókban különösen kitűnt az úgynevezett „*Nedić-kormány*”, melynek rendőrsége és csendőrsége nagy hatékonysággal segítette a nácikat.

A partizán ellenállás felerősödésével, 1941 őszén magas rangú német tisztek azt követelték, hogy a zsidókat és a romákat túszként használják fel. Azért őket, mert a német vélekedés szerint ez a két csoport veszélyeztette a közrendet és a békét. 1941 októberében **Franz Friedrich Böhme**³¹, a Wehrmacht szerbiai parancsnoka „*megtorlási intézkedéseket*” vezetett be. Ezek értelmében minden

²⁷ nürnbergi törvényeket

²⁸ Bővebben lásd: Byford, J. 2011. STARO SAJMIŠTE – Mesto sećanja, sporenja i zaborava, Beograd/Belgrád.

²⁹ Henri Philippe Pétain marsall szintén az első világháború hőse volt. 1940 és 1944 között a Vichy-Franciaország elnöke volt. Franciaországban árulónak tartják, neve összeforrt Quislingéval.

³⁰ A nácik ezt a szót alkalmazták azokra a területekre, amelyeket „megtisztítottak” a zsidóktól.

³¹ Franz Friedrich Böhme (1885–1947) német tábornok. 1941. szeptember 16-ától 1941 októberéig Szerbia teljhatalmú parancsnoka. Ebben az időszakban a civil lakosság körében tömeges kivégzésekre került sor. A nürnbergi perben ítélték feletle, ekkor követett el öngyilkosságot.

počela efikasnu akciju ispoljavanja rasističke politike protiv Jevreja i Roma. Veoma brzo su preuzeti rasistički zakoni²⁷ i praksa iz nacističke Nemačke. Jevreji su uglavnom likvidirani u Koncentracionom logoru Sajmište²⁸, zatim u logoru Crveni krst u Nišu, kao i koncentracionim logorima širom okupirane Europe. Nedić, šef kvislinške vlade, koji je sebe voleo da predstavlja kao „srpskog **Petena**”²⁹, stavio je ceo državni aparat na raspolaganje nacistima. Posebno se isticala policija koja je zdušno pomagala nacistima pri hvatanju Jevreja. Posao je tako dobro obavljen da je u avgustu 1942. godine, Srbija među prvim državama u Evropi, proglašena za *Judenfrei*.³⁰ Sa hapšenjima i zatvaranjem Jevreja se započelo već u aprilu 1941. godine, neposredno nakon nemačke okupacije Srbije, da bi masovna hapšenja i odvođenja u logore počela u avgustu 1941. godine. Ovde se posebno istakla tzv. *Nedićeva vlada*, njena policija i žandarmerija, koje su dosta efikasno pomagale nacistima.

Sa jačanjem partizanskog ustanka u jesen 1941. godine, visoki nemački oficiri insistiraju da se za taoce uzimaju utamničeni Jevreji i Romi, zato što ove dve grupe predstavljaju bezbedonosni problem i opasnost su po javni red i mir. U oktobru iste godine komandant nemačke vojske u Srbiji, **Franc Beme (Franz Friedrich Böhme)**³¹ uvodi

²⁷ Nirnberški zakoni.

²⁸ Vidi: J. Byford. 2011. STARO SAJMIŠTE – Mesto sećanja, sporenja i zaborava, Beograd

²⁹ Maršal Filip Peten, takođe heroj iz I svetskog rata, predsednik Višijevske Francuske Republike, od 1940. do 1944. godine. U Francuskoj se smatra izdajnikom, a termin petenizam je francuski izraz za reč kvisling. .

³⁰ Izraz koji su nacisti koristili za područje očišćeno od Jevreja.

³¹ Nemački general (1885–1947). Od 16. septembra 1941. do novembra 1941. opunomoćeni komandujući general u Srbiji, kada su izvršene masovne odmazde nad civilnim stanovništvom u Srbiji. Suđeno mu je u Nirnbergu, kao odgovornom za masakr hiljada srpskih civila. Izvršio je samoubistvo.

meggyilkolt német katona után száz, minden megsebesített után pedig ötven civilt kellett kivégezni. A náciak a partizánokat kiegyenlítették a zsidókkal, ezáltal maguk a zsidók is a megtorlás „*legitim*” célpontjává váltak. Természetesen a zsidók meggyilkolásának nem sok köze volt a partizántámadásokhoz, így Böhme intézkedései alapvetően a zsidók szerbiai kiirtását segítették.

Nedić rendőrségének és fegyveres alakulatainak igen fontos szerepük volt a razziákban és a letartóztatásokban. Ezért hozták létre a Különleges Rendőrség VII. osztályát is, mely a zsidókkal és a romákkal volt megbízva. Több száz ügynök dolgozott a belgrádi zsidók és romák összeírásán. A kivégzésre ítéltetett túsok listájának összeállításával **Dragi Jovanović**³² volt megbízva, aki ehhez a német megszálló hatóságokkal egyeztetett. A németek Nedićet külön meg is dicsérték, rámutatva arra, hogy kormányzása alatt Szerbiában véglegesen megoldódott a zsidókérdés.

Nedićek aktív náci propagandát folytattak az országban. A legtöbb figyelmet az antiszemitizmus és az antikomunizmus kapta. Mindez Adolf Hitler destruktív gyűlöletén alapult, aki a zsidókat jelölte meg a főellenségként. Ennek következtében az antiszemitizmus egyfajta „*kulturális fogalom*” vált, a kommunizmus, a demokrácia, a liberalizmus és a kapitalizmus elutasításának valamilyen szublimációjává. Ennek értelmében a nyugati szövetségesek, az Egyesült Királyság és az USA, a kommunisták és a bolsevikok összeköttetésben álltak a világ-összeesküvés kreálójával, a zsidókkal. A nedići propaganda ezért úgy beszélt a zsidókról, mint a föld kegyetlen

³² Dragomir Dragi Jovanović (1902–1946) a második világháború alatt a belgrádi rendőrség parancsnoka. A háború után mint háborús bűnöst ítélték el, majd kivégezték.

„mere odmazde” – za svakog ubijenog nemačkog vojnika ima se pogubiti 100 civila, za svakog ranjenog, 50. Inače, nacisti su poistovećivali partizane sa Jevrejima, te su tako sami Jevreji bili „legitimna” grupa za odmazdu. Naravno da ubijanje Jevreja nije imalo veze sa napadima partizana, Bemeove mere su za cilj imale i istrebljenje Jevreja u Srbiji.

Akcije policije i oružanih odreda Nedićeve vlade, bilo je veoma važno u racijama i hapšenjima. Zato je formiran 7. odsek Specijalne policije, zadužen za Jevreje i Rome. Više stotina agenata je radilo na registraciji beogradskih Jevreja i Roma. Za spiskove talaca za streljanje bio je zadužen **Dragi Jovanović**³², koji ih je sastavljao sa predstavnicima nemačkih okupacionih vlasti. Nemačke okupacione vlasti su posebno pohvalile Nedića, ističući činjenicu da je za vreme njegove vlade jevrejsko pitanje u Srbiji rešeno.

Nedićeva je vlada sprovođila aktivnu nacističku propagandu u Srbiji, najviše pažnje polazući u antikomunističku i antisemitsku propagandu. Ista je bila bazirana na destruktivnoj mržnji Adolfa Hitlera, koji je Jevreje markirao kao svoje glavne protivnike. Usled toga, antisemitizam je postao jedna vrsta „kulturološkog rodnog pojma”, sublimacija raznih pojmova, kao što su komunizam, demokratiju, liberalizam, kapitalizam i ostalo. Zapadni saveznici, Velika Britanija i SAD, komunisti, boljševici, svi su oni, po ovoj propaganda, bili u vezi sa Jevrejima i njihovom svetskom zaverom! Zbog toga je propaganda Nedićeve vlade pričala o Jevrejima kao o nemilosrdnim gospodarima sveta, koji kontrolišu svetsku ekonomiju, nacionalne vojske,

³² Dragomir-Dragi Jovanović (1902-1946). Šef beogradske policije i upravnik grada Beograda u vreme II svetskog rata. Kvisling i saradnik okupatora. Osuđen i streljan kao ratni zločinac.

urairól, akik ellenőrzik a világgazdaságot, a nemzeti hadseregeket, a kulturális életet és így tovább. Nedić maga is elég sokszor beszélt a „*kommunista-zsidó csőcselékről*”, de különösen a „*kommunista-szabadkőműves-zsidó-angol maffiáról*”.

Noha Szerbiában a zsidókat a megszállás első napjaiban a Quisling-kormány aktív közreműködésével voltaképpen megsemmisítették, maga az antiszemitizmus továbbra is jó alapot adott a németekkel háborúban állók elleni támadásra. A propagandagépezet azzal félemlítette meg a lakosságot, hogy a kommunisták győzelme valójában a zsidók győzelme lesz, a tisztességes szerb családők pedig a zsidók szolgálói lesznek.

Amikor az emberi áldozatokról beszélünk, a következő adatokra kell rámutatnunk: Böhme két hónapig tartó katonai büntetőakciója során (1941. október–december) 30.000 civilt gyilkoltak meg. Az áldozatok között volt a zsidó lakosság majdnem összes férfi tagja.

A Szerbiában és a Bánságban³³ élő 17.800 zsidó közül 14.800-at meggyilkoltak. Bizonyos becslések szerint a koncentrációs táborokban 1941 és 1944 között 80.000 szerb polgárt öltek meg. A szerbiai zsidók vesztesége 80 százalék felett volt.³⁴

³³ A Bánság formálisan Nedić Szerbiájának volt része, de ténylegesen külön német irányítás alatt állt.

³⁴ Gordana Todorić kutatásai a következő adatokat tárják fel a volt Jugoszlávia területével kapcsolatban: a Független Horvát Állam koncentrációs táboraiban 30.550, vagyis a horvátországi zsidók 77,21%-át gyilkolták meg. Szerbiában a 17.800 – köztük 1.200 menekült – közül 14.800-at, vagyis 81,92%-ukat. A magyar fennhatóság alatt álló területeken (Bácska, Baranya, Murántúl) az áldozatok száma 14.800 volt, vagyis 92,5%. A bolgár övezetben – Macedóniában és Délkelet-Szerbiában, a Pirotig terjedő vonalon élő 7.800 zsidóból 7.260-at, vagyis 93,07 százalékukat megsemmisítettek meg. A szerző arra mutat rá, hogy a második világháború előtt Jugoszláviában 82.000 zsidó élt. A holokaustzt áldozatává 67.000-en váltak, ami az egykori lakosság 81,7 százaléka.

kulturális életet, itd. Zato je Nedić dosta strasno govorio kontra „komunističko-jevrejskog ološa”, posebno protiv „komunističko-masonske-jevrejske-engleske mafije”!

Iako su Jevreji u Srbiji gotovo istrebljeni u prvih godinu dana okupacije i aktivnog pomaganja kvinsliške Nedićeve vlade, antisemitizam je i dalje služio kao osnova napada na nemačke protivnike. Propagandna mašina je plašila narod da će, u slučaju pobjede komunizma, to u stvari biti pobjeda Jevreja, čije će sluge postati čestiti srpski domaćini!

Kada se priča o ljudskim žrtvama, one su sledeće – u dva meseca Bemeove vojne kaznene komande (oktobar-december 1941.godine), ubijeno je oko 30.000 civila – među kojima i gotovo svo muško jevrejsko stanovništvo Srbije.

Od 17.800 Jevreja u Srbiji i Banatu³³, 14.800 je ubijeno. Određene procene i izvori govore da je otprilike 80.000 građana Srbije ubijeno u koncentracionim logorima od 1941. do 1944. godine. Procenat ubijenih Jevreja u okupiranoj Srbiji je bio veći od osamdeset procenata.³⁴

³³ Banat je formalno bio u sastavu Nedićeve Srbije, faktički, imao je posebnu nemačku upravu.

³⁴ Tako u istraživanjima Gordane Todorić, koja edukuje mlade o Holokaustu, imamo navedene sledeće podatke za jevrejske žrtve na teritoriji bivše Jugoslavije: u logorima u NDH stradalo je oko 30.500 Jevreja, ili 77,21% od ukupnog broja; u Srbiji, od 17.800, među kojima je bilo 1.200 izbeglika, ubijeno je 14.800, ili 81,92%; u mađarsko okupacionoj zoni (Bačka, Baranja, Međimurje i Prekomurje), ubijeno je 14.800 Jevreja, 92,5%; u bugarskoj zoni, Makedonija i jugoistočna Srbija sa Pirotom, od 7.800 Jevreja, ubijeno je 7.260, ili 93,07%; Todorićka zaključuje da je od 82.000 Jevreja, koji su živeli u Jugoslaviji pre II svetskog rata, život u Holokaustu izgubilo oko 67.000, što predstavlja 81,7% nekadašnjeg brojnog stanja.

„A túsok kivégzésére való hivatkozással a hadsereg az egész férfi zsidó populációt megsemmisítette. A nőket és a gyereket átadták a Biztonsági Rendőrség (SD) parancsnokának, **Heydrich** pártfogoltjának, **dr. Emanuel Schäfernek**³⁵, aki aztán gázkamrákban gyilkolta meg őket.”³⁶ „1942 augusztusában **Harald Turner** a katonai parancsnokság civil osztályának a főnöke, miután büszkén beszámolt arról, hogy »Szerbia az egyetlen ország, ahol megoldódott a zsidó és a cigánykérdés«, a mozgó gázkamrákat visszaküldte Berlinbe. Ma úgy vélik, hogy mintegy ötezer zsidó állt ebben az időben partizánnak, ami akkoriban az egyetlen módja volt annak, hogy megmeneküljenek és életben maradjanak.”³⁷

---

³⁵ Schäfert a háború után 6.280 gyerek és nő elgázosítása miatt hat és fél év börtönbüntetésre ítélték.

³⁶ A mozgó gázkamrákról szóló megrázó művét David Albahari Goetz és Meyer címmel jelentette meg 1998-ban Belgrádban.

³⁷ Bővebben lásd: Eichmann Jeruzsálemben – Tudósítás a gonosz banalitásáról. Beograd/Belgrád. 167. o.

„Pod izgovorom ubijanja talaca uzetih u partizanskom ratu, vojska je streljala čitavu mušku populaciju. Žene i deca su predati zapovedniku Bezbednosne policije, izvesnom **dr Emanuelu Schäferu**³⁵, **Heydrichovom** štićeniku, koji ih je pobio u pokretnim gasnim komorama³⁶. Avgusta meseca 1942, državni sekretar **Harald Turner**, šef civilnog ogranka vojnog zapovedništva, ponosno je izvestio da je ‘Srbija jedina zemlja u kojoj su rešeni i jevrejski i ciganski problem’, i vratio kamione s gasnim komorama u Berlin. Procenjuje se da je pet hiljada Jevreja prišlo partizanima, i da je to bio jedini način da se spasu”³⁷.

---

³⁵ Posle rata je Schäferu sudeno u Nemačkoj, za ubijanje gasom 6.280 žena i dece. Osuđen je na šest i po godina zatvora.

³⁶ O pokretnim gasnim komorama, dušegupkama, David Albahari je je objavio potresno delo Gec i Majer, 1998. godine, u Beogradu.

³⁷ Vidi: 2000. EICHMANN U JERUSALIMU – IZVEŠTAJ O BANALNOSTI ZLA, Beograd, str. 167.

V. A gonosz banalitásáról

„Minden, amit Adolf Eichmannról tudni kell”³⁸

Szeme:	<i>átlagos</i>
Haja:	<i>átlagos</i>
Súlya:	<i>közepes</i>
Magassága:	<i>közepes</i>
Különös ismertetőjele:	<i>nincs</i>
Kézujjainak száma:	<i>tíz</i>
Lábujjainak száma:	<i>tíz</i>
Intelligenciája:	<i>normális</i>
Mit vártak?	
Karmokat?	
Vérebet?	
Zöld nyálat?	
Örület?”	

(Leonard Kohen)

V O banalnosti zla

„Sve što treba znati o Adolfu Ajhmanu”³⁸

Oči:	<i>Obične</i>
Kosa:	<i>Obična</i>
Težina:	<i>Srednja</i>
Visina:	<i>Srednja</i>
Osobeni znaci:	<i>Nema</i>
Broj prstiju na rukama:	<i>Deset</i>
Broj prstiju na nogama:	<i>Deset</i>
Inteligencija:	<i>Prosečna</i>
Šta ste očekivali?	
Kandže?	
Ogromne očnjake?	
Zelenu pljuvačku?	
Ludilo?”	

(Leonard Koen)

³⁸ A zsidó származású nagy kanadai író és költő, Leonard Kohen Virágok Hitlernek (1964-ben jelent meg) című kötetében a Minden, amit Adolf Eichmannról tudni kell versében azokra az emberi tulajdonságokra hívja fel a figyelmet, amelyek az úgynevezett „normális” alkalmazkodás keretében megbékélnek a gonosszal. Kohen azt is megkérdezi azoktól, akiknek még van erejük hallgatni, hogyan lehet a látszólag teljesen normális és hétköznapi emberekben felismerni a gonoszt. Ennél is fontosabb viszont az a kérdés, amely arra keresi a választ, hogy milyen feltételekkel szabadul fel az emberekben rejlő gonosz.

³⁸ Uporazavajući na privikavanje na diktate običnosti i tzv. „normalnosti” ljudske gluposti i mirenja sa zlom, veliki kanadski pisac i pesnik, Leonard Koen, i sam jevrejskog porekla, svojoj je zbirci pesama dao naslov „Cveće za Hitlera” (objavljena 1964. godine), a u pesmi „Sve što bi trebalo znati o Adolfu Ajhmanu”, pita one, koji još uvek mogu i imaju snage slušati, kako se zlo može prepoznati u, naizgled sasvim normalnim i običnim ljudima. I, možda daleko-sežnije, pod kojim uslovima se oslobađa zlo koje čuči u ljudima?

Hannah Arendt nagy hatással volt a 20. századra.³⁹ Azok közé tartozott, akik a legjobban ismerték a totalitárius rendszerek gyökereit, megjelenési formáit és lényegét. Mindezt részletesen kifejtette *A totalitarizmus gyökerei* című tanulmánykötetében. Művében az igazságnak és a hazugságnak a politikára való befolyását, illetve az autoritás és a szabadság viszonyát tanulmányozta. Az erőszak kritikusa és a forradalmi folyamatok tolmácsa volt. Magánéleti specifikumai miatt⁴⁰ a náciizmus–judaizmus összetűzésének közepén találta magát, amely összecsapás a zsidóság sorából vallási-nemzeti hovatartozása miatt hatmillió emberi életet vitt el. Ebben a helyzetben dolgozta ki a *gonosz banalitásáról* szóló elméletét, mellyel igencsak magasra tette a mércét az etikai-morális kérdéseket kutatók előtt. Az alapkérdést úgy fogalmazhatnánk meg: vajon a megszámlálhatatlan emberi élet eltűnésének lehet-e olyan sekélyesen földközeli oka, olyan értelmetlensége, mint a gonosz banalitása?

³⁹ Johanna Hannah Arendt a 20. század egyik legnagyobb gondolkodója, filozófusa. 1906. október 14-én a Hannover melletti Lindenben született, Königsbergben (a mai Kalinyingrádban) nőtt fel. Marburgban filozófiát, teológiát és ógörög nyelvet tanult Martin Heideggernél és Rudolf Bultmann-nál, Freiburgban Edmund Husserl volt a tanára, míg Heidelbergben A szerelem fogalma Szent Ágostonnál című doktori értekezésének Karl Jaspers volt a mentora. A harmincas években az üldöztetések és a letartóztatás veszélye miatt elhagyta a náci Németországot. 1941-ben Portugálián keresztül emigrált az USA-ba, és New Yorkban telepedett le. 1953-tól tartott előadásokat a Princetoni Egyetemen, a Harvardon, a New York-i New Schoolon, a Brooklyn College-en és a kaliforniai Berkeley Egyetemen. 1961-ben tudósítást írt Eichmann jeruzsálemi peréről, melyről egy kimerítő, egyszersmind ellentmondásos tanulmányt is megjelentetett. A hírnevet meghozó *A totalitarizmus gyökerei* című tanulmánykötete 1951-ben látott napvilágot. Jelentősebb művei: *Emberi helyzetek* (The Human condition), *A múlt és a jelen között* (Between Past and Future), *Az erőszakról* (On violence). 1975. október 4-én New Yorkban hunyt el.

⁴⁰ Itt arra az intellektuális-szerelmi viszonyra gondolunk, amely Heideggerhez fűzte.

Hana Arent je po mnogo čemu obeležila XX vek.³⁹ Bila je jedna od osoba koje su ponajbolje poznavale korene, obim i suštinu totalitarnih sistema, koje je ogolila u svojoj uticajnoj knjizi *Izvori totalitarizma*. Izučavala je uticaj istine i laži u politici, odnosa autoriteta i slobode, bila kritičar nasilja i tumač revolucionarnih procesa. Imajući i specifičnih ličnih razloga⁴⁰, obrela se na terenu sukoba nacizam – jevrejstvo, koji je uzrokovao šest miliona ljudskih žrtava, Jevreja, koji su okrivljeni zbog religijsko-nacionalne pripadnosti. U takvoj situaciji, Arentova je iznela čuvenu tezu o „banalnosti zla“, čime je postavila visoki zadatak istraživačima moralno-etičkih principa. Da li nestanak nebrojenih ljudskih života ima za svoj uzrok takvu prizemnost i plitkost, nešto tako besmisleno kao što je banalnost zla?

³⁹ Johana Hana Arent (Johanna Hannah Arendt), filozofkinja i jedna od najvećih intelektualki 20. veka, rođena je 14. oktobra 1906. godine u Hanoveru, a odrasla u Kenigsbergu (današnji Kalinjingrad). Studirala je filozofiju, teologiju i starogrčki jezik kod Martina Hajdegera i Rudolfa Bultmana u Marburgu, kod Edmunda Huserla u Frajburgu i kod Karla Jaspersa u Hajdelbergu. Doktorirala je kod Jaspersa na temu Pojam ljubavi kod sv. Avgustina. Početkom tridesetih, zbog progona i mogućeg hapšenja, bila je prinudena da napusti nacističku Nemačku. 1941. godine, preko Portugala, emigrira u SAD i utočište nalazi u Njujorku. Od 1953. godine drži predavanja na Prinstonu, Harvardu, New School, Bruklinskom koledžu u Njujorku i Kalifornijskom univerzitetu u Berkliju. 1961. godine izveštava sa sudenja Adolfu Ajhmanu u Jerusalimu, o čemu piše i iscrpnu, kontroverznu studiju. 1951. godine objavila je knjigu *Izvori totalitarizma*, delo koje joj donosi svetsku slavu i osporavanja. Ostala značajna dela su joj *Ljudska situacija* (The Human Condition), *Između prošlosti i budućnosti* (Between Past and Future), *O revoluciji* (On Revolution), *Ljudi u mračnim vremenima* (Men in Dark Times) i *O nasilju* (On Violence). Umrle je 4. oktobra 1975. godine u Njujorku.

⁴⁰ Mislimo na vrlo kontroverzan intelektualno-ljubavni odnos sa Martinom Hajdegerom.

1961-ben a New Yorker tudósítójaként utazott Jeruzsálemben, hogy végigkísérje **Eichmann**⁴¹ perét. Eichmann-t végül mint a „zsidókérdés végleges megoldását” célzó politika kitervelőjét és végrehajtóját ítélték el. Arendt a tudósításai alapján jelentette meg az „*Eichmann Jeruzsálemben – Tudósítás a gonosz banalitásáról*” című kötetét. Ez a mű mindmáig ellentmondásosnak számít. Elsősorban azért, mert azt a véleményt képviseli, hogy az ítéletet kizárólag a jog érdekében szabad és kell meghozni. Ezzel természetesen azonnal felmerül az a kérdés is: a koncentrációs táborok áldozatainak mégis milyen esélyük volt az igazságos ítéletre, őket végül miért ítélték el a bűnösségük bizonyítása nélkül, egyáltalán miért kellett ártatlanul meghalniuk? A per során különösen erős volt az a követelés, hogy Eichmann számára ne engedjék meg, hogy nyilatkozzon a vádról, s a védekezést is megtiltották neki. Arendt mind-ebből azt a következtetést vonta le, hogy emiatt maga az ítélet végül nem az igazság, hanem a bosszú nevében fogant. Szerinte Eichmann-t a tetteiért kellett (volna) elítélni, s nem a zsidó, a német nép vagy az emberiség szenvedése miatt.

Mi vezette Arendtet erre a véleményére? A filozófus abból indult ki, hogy végig kell gondolni mindazokat a lehetőségeket, amelyek Eichmann tevékenységéből következtek. Meglátásai érzelmileg is megosztották és összevesszítették a zsidókat, nemcsak Izraelben, hanem az egész világon. Miért? Eichmann-t olyan középszerű embernek élte meg, aki nem volt képes felfogni cselekedetei súlyát. Annak a hűségudatnak és kultúrának volt a „terméke”,

⁴¹ Adolf Otto Eichmann (1906–1962) az Endlösung közvetlen felügyelője és végrehajtója volt. A második világháború után Argentínába menekült. Az izraeli titkosszolgálat, a Moszad 1960-ban rabolta el, majd Izraelben ítélték el. A halálos ítéletet 1962. június 1-jén Ramlában hajtották végre.

Arentova, kao izveštač *Njujorkera*, odlazi u Jerusalem 1961. godine da prati suđenje **Adolfu Ajhmanu**⁴¹. Isti je optužen de je bio jedan od kreatora i izvršitelja politike „konačnog rešenja jevrejskog pitanja”. Na osnovu izveštaja sa suđenja, objavljuje knjigu *Ajhman u Jerusalimu – Izveštaj o banalnosti zla*, 1963. godine. Knjiga je do današnjih dana ostala kontroverzna, jer je, kao prvo, Arentova naglašavala stav da suđenje mora da se odvija u interesu pravde i ničega drugog. Naravno, to je odmah dočekano sa pitanjem, koliko su šanse za pravedno suđenje imale žrtve u logorima, zašto je njima presuđivano bez utvrđene krivice, odnosno, bez ikakve krivice? Posebno je bio jak zahtev da se Ajhmanu ne dozvoli izjašnjavanje o optužnici, odnosno, pravo na odbranu. Zbog toga Arentova zaključuje da je onda cilj suđenja osveta, a ne pravda. Ajhmanu, po njoj, treba suditi za učinjena nedela, to nije suđenje o patnjama jevrejskog naroda, ni nemačkom narodu, niti čovečanstvu.

Šta je to što je pokrenulo Arentovu da se ovako postavi? Ona nastoji, insistira na sagledavanju mogućnosti iz kojih proističu Ajhmanove aktivnosti i delovanja. Zaključci do kojih dolazi će uznemiriti, podeliti i posvadati Jevreje širom sveta, te u Izraelu. Zašto je to bilo tako? Ona Ajhmana doživljava kao mediokriteta, nesposobnog da shvati svoje postupke. On je produkt podaničke svesti i kulture, nika-ko samosvojni zlikovac, naoružan zlokobnim namerama i ciljevima. On u stvari predstavlja tip poslušne budale! Nije on idealtipski zločinac iz šeksprovskih tragedija. Ambici-

⁴¹ Adolf Otto Eichmann (1906–1962), zadužen za izvršenje plana istrebljenja miliona ljudi u Holokaustu. posebno Jevreja, tzv. Konačno rešenje, (Endlösung). Posle Drugog svetskog rata beži u Argentinu, gde ga 1960. godine kidnapuje izraelska tajna služba (Mosad) i odvodi u Izrael, gde mu je suđeno. Osuđen je na smrt, a kazna je izvršena u Ramli, 1. juna 1962. godine.

amely a németeket jellemezte, s ezért semmiképpen sem lehetett autonóm, gonosz célokkal és tervekkel felfegyverezett bűnöző. Eichmann valójában engedelmes bolond volt, nem a shakespeare-i tragédiák bűnözőjének arche-típusa. Valóban ambiciózus volt, egyszermind sekélyes intelligenciája korlátozta – „nem (volt) képes gondolkodni”, az egyetlen, amit tudott, az az antiszemita törvényekből eredő parancsoknak való engedelmség és azok végrehajtása, nem töprengve legalitásukon, és főként igazságosságukon. Eichmann számára tanítatásából (szocializációjából) fakadóan az adott helyzetben mindez a nemzetiszocialista rezsim merev hierarchiáját, annak egyértelműen helyesnek tartott utasításainak szigorú tiszteletét jelentette. Ebben a kontextusban tehát Eichmann kizárólag a törvény szerint jár el. Az a kérdés, hogy a bűnöző rendszer jó bürokratája felmenthető-e a felelősség alól, ha nem gondolja végig a gyanús parancsokat, Eichmann nem foglalkoztatja. Nem érdekelt (het)te tevékenységének moralitása, mert ezalól a náci Németország törvénye(i) alaplól felmentették(k). Ebből ered az a megdöbbenés is, hogy mások miért nem értik meg, ő mindent összevetve csak egy profi végrehajtó volt, aki azt a feladatot valósította meg – ráadásul igen jól, már-már tökéletesen –, amelyet az állam rábízott.

A „játékba” itt különféle filozófiai kérdéseket is bevonhatunk. A döntéshozatal tekintetében felvethetjük az egyén saját személyisége autonómiájának, a saját akaratáról való lemondásának a kérdését, továbbá azt, hogy minderről hogyan lehet számot vetni, ha az egyén túlságosan buta hozzá, hogy éljen mindezzel. Az ilyen személy, aki túl tompa ahhoz, hogy felfogja a parancsok valódi jelentését és értelmét, ideális eszköz a feladat végrehajtására. De itt következik a legnagyobb gond: vajon felelős-e a tet-

ozan da, ali ograničen svojom plitkom inteligencijom, „ne ume da misli”, a, jedino što ume jeste da izvršava naredbe i pokorava se postojećim, naravno antisemitskim zakoni-ma, ne zamarajući se razmišljanjima da li su oni legalni, posebno, da li su isti pravedni. Situacija za njega je bila takva da se poštuje stroga hijerarhija nacionalsocijalistič-kog režima, koji je postavio jasne naznake šta je ispravno. Naravno, u skladu sa svojim učenjem. Ajhman tako samo sledi postojeći zakonski okvir. Da li je dobar birokrata zlo-činačkog režima oslobođen odgovornosti, ako ne upotre-bljava mozak prilikom obavljanja sumnjivih naređenja, to nije pitanje koje je opterećivalo Ajhmana. On se ne pita za moralnost svojih delovanja, jer je njega oslobodio zakon nacističke Nemačke. Otuda začuđenost zbog toga, kako se ne vidi da je o bio samo profesionalac, koji je svoj zadatak, koji mu je država zadala, jako dobro uradio.

Ovde u igru možemo uvesti i određena filozofska pita-nja, zapitati se o slučaju odricanja od autonomije sopstvene ličnosti, od učešća slobodne volje u donošenju odluka, ali, kako o tome voditi računa, ako je jedinka isuviše glupa, da ih koristi? Suviše tup da shvati naređenja, idealno je oruđe da obavi svoj posao. Ali, tu se javlja najveći problem – da li je onda odgovoran za svoja dela? Da li ga za to amnestira činjenica da su njegova dela sastavni deo masovnih ispo-ljavanja totalitarne sile, toga doba? Šta biva sa ljudskošću? Tu Arentova zaključuje da je njegovo zlo banalno, kao i činjenica da milioni ljudi, prosečnih ljudi, mogu postati potencijalni zločinci. Zato je nužno preispitivanje, kao i samoispitivanje, povezano sa humanošću prema drugima i drugačijima! Ako to ne bismo činili, mogli bi se prevariti prividnom mirnoćom „običnog” čoveka, kao i neprijatno-stima koje mogu proizaći iz te i takve „običnosti”.

teiórt? Vajon felmenti-e az a tény, hogy a tettei szoros korrelációban vannak az akkori totalitárius hatalom masszív kifejeződéésével? Mi történik az emberségességgel? Arendt mindebből azt a következtetést vonta le, hogy Eichmann gonoszsága banális, s ebből az következett, hogy éppen ezért átlagemberek milliói válhatnak potenciális gonosztevővé. Ezért fontos a mások és a másság iránti humanista újragondolás, valamint az önvizsgálat. Ha ezt nem tesszük meg, akkor az „átlagember” látszólagos nyugalomával tévedhetünk, és szembesülnünk kell mindazzal a kellemetlenséggel, mely ebből a „közönsségéből” ered.

Végezetül Arendt a felejtés elleni tézisét hangsúlyozta. „Nem létezik a felejtés fekete gödre. Semmi sem tökéletes, ami emberi, a világon pedig túl sok ember van, hogy a felejtés bekövetkezhessen. Egy ember mindig túl fogja élni, s beszélni fog. Végző soron ezért semmi sem »praktikusan haszontalan«” (Arendt 2000, 210. o.).

VI. Hol tartunk ma? A gonosz önkéntes foglyai?

*„Azt hiszitek, hogy ostobák, hogy nevetségesek.
Mindaddig, amíg arra nem kényszerítenek,
hogy Ti is az esti felvonulásaikra rohanjatok...”*
(Elvis Costello: Night Rally)

Függetlenül attól, hogy melyik párt van hatalmon, a mindenkori szerb kormány a homokba dugja a fejét. Nem látszik a vége annak a bevett gyakorlatnak, amely szerint

I, na kraju, Arentova naglašava stav protiv zaboravnosti: „Ne postoje crne rupe zaborava. Ništa ljudsko nije toliko savršeno, a na svetu jednostavno ima previše ljudi da bi zaborav bio moguć. Jedan čovek će uvek preživeti da priča. Zbog toga, u krajnjoj liniji, nikada ništa nije „praktično beskorisno.” (Arent, 2000: 210)

VI Šta imamo danas? Dobrovoljni zatočnici zla?

„...smatrate da su glupi, smatrate da su smešni. sve dok vas ne nateraju da trčite na njihove noćne mitinge”...
(Night Rally, Elvis Costello)

Srpski režim, nezavisno od toga koja je partija na vlasti, gura glavu u pesak! Ustaljenoj praksi da se problemi u ovoj zemlji rešavaju tako, što se stvore još veći, ni približno se ne vidi kraja... U ovoj zemlji videsmo kako „radikalnije” demokrate, tuku one koji nisu naučili da se tako ophode u javnosti, prekidale su se antifašističke tribine, maltretirali se i fizički napadali antifašisti, levičari i radničko-sindikalni tribuni, za terorizam optuživali mladi anarhisti, učitelji proglašavali za neprijatelje poretka i države, razno-razne desničarske organizacije prave spiskove NE-Srba, a sa druge strane, pospešivahu se u formi „slobode govora” i „osvetljivanja istorijskih istina”, „projekti” o Dimitriju Ljotiću i Milanu Nediću; državni Službeni glasnik je objavio ode **Draži Mihailoviću**⁴², visoki je funkcioner

⁴² Dragoljub Draža Mihailović (1893–1946). Voda četnika u II svetskom ratu. Kvisling, saradnik okupatora. Osuđen kao ratni zločinac i streljan.

ebben az országban a gondokat úgy oldják meg, hogy még nagyobbakat kreálnak... Szerbiában láthattuk, ahogyan a „radikálisabb” demokraták megverik azokat, akik nem tanulták meg a közélet ilyen kezelését. Láthattuk azt is, hogy antifasiszta előadásokat szakítottak félbe, antifasisztákat, baloldaliakat zaklattak és támadtak, a fiatal anarchistákat pedig terrorizmussal vádolták meg. A tanárokat az államrend ellenségeivé nyilvánították, a különféle jobboldali szervezetek az egyik oldalon NEMSZERB-listákat állítanak össze, míg a másik oldalon a „szabad beszédéről” és a „történelmi igazság megvilágításáról”, „projektaimairól” beszélnek Dimitrije Ljotić, Milan Nedić vonatkozásában. A szerb hivatalos lap ódát zengett **Draža Mihailović**ről⁴², az Új (Szociál)Demokrata Párt magas rangú tisztviselője a „*Honi Királyi Hadsereg parancsnokának*” földi maradványát kereste, kiegyenlítették a partizánok és a csetnikek jogait, meghamisították a XX. századdal kapcsolatos tervterveket, megsemmisítették a partizánok és a felszabadítók sírjait.⁴³ Kanonizálták a második világháború tömeggyilkos papjait, virágkorukat élék az olyan címet viselő pamfletek, mint a *Cion bölcseinek jegyzőkönyve, a Zsidó összeesküvés, a Miért csodálom Adolf Hitlert?, A szerb nép a zsidók markában* vagy a *Miért gyűlölöm a zsidókat?* Glorifikálják és **Szent Száva** rangjára emelik Nikola (Velimirović) püspököt, aki így szólott egykoron: „*Minden modern mottót a Krisztust megfeszítő zsidók állítottak össze: a demokráciát, a sztrájkokat, a szocializmust, az ateizmust,*

⁴² Dragoljub Draža Mihailović (1893–1946) csetnik vezető a második világháborúban. Együttműködött a megszállókkal. A háború után mint háborús bűnöst kivégezték.

⁴³ A külföldi államfők, köztük Dmitrij Medvegyev, az orosz föderáció akkori elnöke kénytelen volt belgrádi látogatását ahhoz a feltételhez kötni, hogy tegyék rendbe azt az emlékhelyet, ahol 1386 partizán és 711 vöröskatoná nyugszik, egyúttal emléket állítva a belgrádi német megszállás végének.

novo(socijal)demokratske stranke rašljario za ostacima „komandanta kraljevske vojske u otadžbini”, izjednačena su prava četnika i partizana, falsifikuju se nastavni planovi za period 20. veka, uneređuju se i uništavaju groblja partizana i oslobodilaca iz II svetskog rata⁴³, kanonizovani su sveštenici-koljači iz II svetskog rata, buja izdavačka delatnost tipa: *Protokoli sionskih mudraca, Jevrejska zavera, Zašto se divim Adolfu Hitleru, Srpski narod u kandžama Jevreja, Zašto mrzim Jevreje*, glorifikuje se uloga i vaspоставlja se na rang **Svetog Save**, vladika Nikolaj (Velimirović), koji je ovako zborio: *Sva moderna gesla evropska sastavili su Židi koji su Hrista raspeli: i demokratiju, i štrajkove, i socijalizam, i ateizam, i toleranciju svih vera, i pacifizam, i sveopštu revoluciju, i kapitalizam, i komunizam... Razvijena demokratska država se protivu ovakvih rabota brani, kako drugačije, nego, demokratski - dijalogom! U tom dijalogu će nam otvoriti oči, tako što se prikazivala, zanatski veoma loše urađena, serija o Ravnoj Gori, sa „novim istinama”, namerna da „pomiri dve Srbije”!!! Verovatno na isti način kao i serija *Montevideo*, ... u kojoj se nakon sedamdeset godina promenila boja dresova, da bi bila u skladu sa današnjim državnim simbolima? Zašto nemamo poverenja u reči o Srbiji kao *visoko razvijenoj demokratskoj državi*, u one koji su to, vrlo ozbiljnim glasom rekli, i, sve ono što je izvedeno iz toga? Ili, zašto je u ovoj zemlji šezdeset godina posle učešća na strani pobedonosne, antihitlerovske koalicije, na čemu, budi rečeno, počivaju temelji današnje Evropske unije, kao verovatno najvećeg mirovnog projekta u istoriji čovečantva, neko doneo odluku da se Srbija retroaktivno vrati u tabor kvislinga? Zašto*

⁴³ Strani državnici, među njima i Dmitrij Medvedev, nekadašnji predsednik Ruske Federacije, morao je da na neki način uslovi svoju posetu Beogradu, uređenjem spomen-područja oslobodilaca Beograda, gde su zajedno sahranjeni 1386 Titovih partizana i 711 pripadnika Crvene armije.

a vallástürelmet, a pacifizmust, a mindenre kiterjedő forradalmat, a kapitalizmust és a kommunizmust...” A fejlett demokratikus államok demokratikus dialógussal utasítják el az ilyen munkák védelmét. Egy ilyen dialógusban nyílnak majd csak fel a szemek, szembesülhetünk azzal, amit elrejtettek vagy iparilag nagyon rosszul végeztek el, Ravna Gorával, az „új igazságokkal”, azzal a szándékkal, hogy „megbékítsék a két Szerbiát”. Vajon azon a módon, mint a *Montevideo*-sorozatban, melyben hetven év után végül felcserélték a mezeket, hogy azok összhangban legyenek a mai állami szimbólumokkal? Miért nem bízhatunk azokban a mondatokban, amelyek Szerbiát „*magasan fejlett demokratikus államként*” határozzák meg és azokban, akik mindezt igen komoly hangon mondták és mondják, illetve mindabban, ami az országban végbement? Hogyan lehetséges, hogy hatvan évvel azután, hogy ebben az országban – mely a győztesek, vagyis az anti-hitleri koalíció részeseként az alapját adta a világtörténelem legnagyobb békeprojektumának, az Európai Uniónak – valaki egyszer csak arról hozott döntést, hogy Szerbiát visszamenőleges hatállyal a Quisling-táborba vezesse? Miért döntöttek az antifasizmus olyan formában történő tagadása mellett, amely elutasítja a szocializmust, a kommunizmust és az öngazgatást? A szerb hatalom valóban ennyire fél a „*holt proletárok énekétől*”? Mekkora ideológiai és politikai farkasvakság kell ahhoz, hogy a politikai opciókban ne tudatosodjon: így a modern történelem legsötétebb erejével, a fasizmussal/nácizmussal kollaborálnak? Vagy ellenkezőleg: mindez éppenséggel az ezzel való azonosulás jegyében történik? Hogy van az, hogy a regnáló szerbiai rezsimék, különösen 2003 után minden gondot a „*felsőbbrendű állami érdekekkel*” takarnak el? Ez a manőver **Slo-**

je u Srbiji izabrana forma negacije antifasizma kroz formu negiranja postulata socijalističkog/ komunističkog/samoupravnog? Zar se toliko srbijanski vlastodršci boje „pesme mrtvih proletera”? Koliko treba da bude ideološko i političko slepilo pojedinih političkih opcija, da se shvati, da se na ovaj način čini kolaboracija sa najmračnijom silom modernog sveta – fašizmom? Ili, se to i čini usled zanesenosti tom idejom? Zašto režim u Srbiji, posebno nakon 2003. godine, sve probleme maskira u „više državne interese”, što beše manir i režima **Slobodana Miloševića**⁴⁴, sa kojim je **dr Vojislav Koštunica**⁴⁵, nastavio kontinuitet, da bi do daljeg srozavanja došlo za vreme režima **Borisa Tadića**⁴⁶ i „istorijskog pomirenja”, a danas... To ćemo još videti! A, koji su to „viši interesi”? To znaju samo posvećeni, kasta partitokrata, koja vlada u stilu Velikog brata – najavom hapšenja!!! Da se car ne bi razgolatio, iznova se pričaju bajke o dostojanstvu, o okupaciji Kosova, koje nikom nećemo dati, o separatizmu Vojvodine i Sandžaka, o uspesima u trasiranju evro(atlantskih?) integracija, uspesima u ekonomiji, o suštinskom usmerenju određene politike a, ne o kabadahijskom ponašanju nosilaca državne vlasti, koji su se spretno i na vreme prebacili i u novu vladu, koji, kako rekosmo, problem „saniraju” tako što naprave veći, pa se zaboravi stari. Znaju u srpskom režimu da to ne može doveka. Zbog toga i jeste tako bestijalno ponašanje mnogih iz

⁴⁴Slobodan Milošević (1941–2006). Predsednik Republike Srbije i SR Jugoslavije (Srbija i Crna Gora). Optužen u Haškom tribunalu za zločine protiv čovečnosti, za kršenje običaja rata po Ženevskoj konvenciji u Hrvatskoj i BiH, za genocid u BiH i za ratne zločine na Kosovu.

⁴⁵ Vojislav Koštunica (1944–). Predsednik SR Jugoslavije od 2000 do 2003, predsednik Vlade Srbije od 2004 do 2008. godine.

⁴⁶ Boris Tadić (1958–). Predsednik Republike Srbije od 2004 do 2012. Na njegovu inicijativu je došlo do takozvanog „istorijskog pomirenja” Demokratske stranke sa partijom Slobodana Miloševića, SPS-om.

Slobodan Milošević⁴⁴ emlékeztet, a kontinuitásáról pedig **dr. Vojislav Koštunica**⁴⁵ gondoskodott, hogy a további mélyrepülést **Boris Tadić**⁴⁶ regnálása alatt teljesítse be a „*történelmi megbékélésben*”, napjainkban pedig... Nos, ezt majd még meglátjuk. Melyek is valójában ezek a „*felsőbbrendű érdekek*”? Ezt csak a beavatottak ama partitokrata kasztja tudja, amelyik a Nagy Testvér stílusában uralkodik – a letartóztatások beharangozásával. Hogy a király azért mégse meztelenedjen le, meséket mondanak a tisztességéről, Koszovó – melyet, ugye, nem adunk sohasem – megszállásáról, a vajdasági és a sandžaki szeparatizmusról, az euro (atlanti?) közeledés sikereiről, az integrációról, a gazdaság prosperitásáról, a meghatározó politikai irányról, de közben még véletlenül sincs szó a hatalom urambátyámos viselkedéséről, melyet ügyesen és idejében átültetett az új kormányba is, mely – mint azt már mondtuk – a gondokat úgy oldja meg, hogy még nagyobbakat kreál, elfelejtetve ezzel az előzőeket. A szerb hatalmi elit tudja, hogy ezt nem lehet a végtelenségig folytatni. Ezért is olyan bestiális bizonyos csúcscsözegek viselkedése. A politikai nyilatkozatok a megfontoltság helyett gyakran azért artikulálatlanok, mert itt egyszerűen semmilyen politika sincs. Amikor pedig a politikát az utcára viszik, az egyetlen biztos irány az, amely már rég beteljesítette a weimari köztársaság sorsát.

⁴⁴ Slobodan Milošević (1941–2006) a Szerb Köztársaság és a Jugoszláv Szövetségi Köztársaság (Szerbia–Montenegró) elnöke. A Hágai Nemzetközi Bíróság emberiség elleni bűncselekményekkel, a hadviselés szabályainak Horvátországban, Boszniában való megsértésével, bosznia-hercegovinai népirtással és koszovói háborús bűnökkel vádolta.

⁴⁵ Vojislav Koštunica (1944–) a Jugoszláv Szövetségi Köztársaság elnöke (2000–2003), szerb miniszterelnök (2003–2007).

⁴⁶ Boris Tadić (1958–) Szerbia elnöke (2004–2012) között. Az ő kezdeményezésére valósult meg az úgynevezett „történelmi megbékélés” a Demokrata Párt és Slobodan Milošević Szerb Szocialista Pártja között.

njegovog vrha. Zato su i neartikulisane izjave umesto promišljene politike tako česte, jer tu nikakve politike nema. A, kada se politika počne valjati ulicom, jedini izvestan pravac je onaj kojim je odavno okončala svoje bivstvovanje Vajmarska republika!

Zboga toga, veliko upozorenje svima koji žive u Vojvodini, da moraju biti mnogo spremniji – nasrtaji nacionalista ovde nemaju prođu, ako nemaju prečutnu ili institucionalnu podršku. Ili, da kažemo slikovito – stroj može biti nacionalni, ali mu je upravljač negde u predvoriju vlasti. Nažalost, do određenih negativnih posledica došlo je u glavnom gradu pokrajine, Novom Sadu, gde neke grupacije iz jurišnog odreda, to ne samo da propovedaju, nego su počeli i da sprovede, u formi odredene „kulturne revolucije”! To smo videli i na mnogim primerima unazad nekoliko godina. Jedan nacionalizam pothranjuje drugi, jedan fašizam nadahnjuje drugi, toga smo svedoci, i vidimo da je to u velikoj meri sinhronizovano. Prava manjinskih zajednica se ne mogu odbraniti tako što će se na loše poteze srpskog režima i nacionalističkih krugova odgovoriti nacional-fašističkim istupom određenih pripadnika manjinskih zajednica. To bi bio najbrži put da se ova izrazito multikulturalna regija, najevropskiji deo Srbije, izdeli i pocepa po nacionalnim šavovima, da se pokušaju poništiti sva dostignuća viševjekovnog zajedničkog življenja tridesetak vojvodanskih nacionaliteta, da se ponište sva civilizacijska dostignuća, ona koja nas direktno preporučuju i vode u Evropu. Zato to moraju da čuvaju svi građani Vojvodine, bez obzira šta su po nacionalnosti, bez obzira kada su i odakle su ovamo stigli. A, svi su oni, podsetimo još jednom, ODNEKUD i NEKADA, došli da ovde žive.

Ezért minden Vajdaságban élőhöz szól a figyelmeztetés, hogy fel kell készülni – a nacionalista támadások itt nem érvényesülhetnek, ha nem tudják maguk mögött a hallgatólagos vagy intézményes támogatottságot. Költőien fogalmazva: a gépezet lehet nacionalista, de a kezelő valahol mégiscsak a hatalom holdudvarában van. Vajdaság fővárosában, Újvidéken sajnos több negatív kilengésre volt már példa. A rohamosztagok nemcsak hirdetik a „*kulturális forradalmat*”, hanem bizonyos formákban meg is kezdték annak a valóságba történő átültetését. Ezt többször is láthattuk az elmúlt években. Az egyik nacionalizmus a másikat élteti, az egyik fasizmus a másikat támasztja fel, így mindaz, aminek a tanúi vagyunk és amit látunk, nagymértékben össze van hangolva. A szerb hatalom és a nacionalista körök rossz lépéseire adott válaszként a kisebbségi jogokat nem lehet a kisebbség bizonyos tagjainak náci/fasiszta fellépéseivel megvédeni. Ez lenne ugyanis a leg-rövidebb út ahhoz, hogy ezt a multikulturális régiót, Szerbia legeurópaibb részét a nemzeti sávok mentén szétszakítsák és felosszák, hogy megsemmisítsék annak a harminc vajdasági etnikumnak a több évszázados együttélését és azokat a civilizációs vívmányokat, amelyek mindannyiunkat Európába vezetnek. Vajdaság polgárainak – nemzeti hovatartozástól és attól függetlenül, hogy mikor, honnan jöttek ide – vigyázniuk kell, mert – emlékeztessünk erre még egyszer: ők mindannyian **EGYSZER** és **VALAHONNAN** csak ide jöttek élni.

Sok energiára, értelemre, toleranciára van szükség ahhoz, hogy ez a politikai és társadalmi közösség jól megszerveződjön, közben pedig állandó figyelmet kell fordítani rá, hogy Vajdaság polgárai ne váljanak a banálisan csábító gonosz foglyává, mert ez beláthatatlan következményekkel járna. **Tony Judt** egyszer azt mondta: „*Létezik valami rosszabb a múlt idealizálásánál vagy ijesztő leírásánál, ez pedig nem más, mint a felejtés*” (Judt 2011, 43. o).

Stoga, treba upotrebiti dosta energije, razuma, tolerancije, da se dobro organizuje ova politička i društvena zajednica, imajući na umu – ne sme se dozvoliti da građani Vojvodine budu zatočenici zla, banalno zavodljivog, sa nesagledivim posledicama! **Toni Džat (Tony Judt)** je govorio: „Postoji nešto gore od idealizovanja prošlosti – ili njenog opisivanja kao stravične: zaborav”. (Džat, 2011: 43)

Irodalom

- Aly, G. 2012. HITLEROVA SOCIJALNA DRŽAVA – Pljačka, rasni rat i nacionalni socijalizam, Zagreb.
- ANTIFAŠIZAM, AVNOJ, AUTONOMIJA – Zbornik radova, Novi Sad.
- Arent, H. 1998. IZVORI TOTALITARIZMA, Beograd.
2000. EICHMANN U JERUSALIMU – IZVEŠTAJ O BANALNOSTI ZLA, Beograd.
- Byford, J. 2005. POTISKIVANJE I PORICANJE ANTISEMITIZMA. Sećanje na vladiku Nikolaja Velimirovića u savremenoj srpskoj pravoslavnoj kulturi, Beograd.
2011. STARO SAJMIŠTE – Mesto sećanja, sporenja i zaborava, Beograd.
- DANI STRADANJA – DANI NADANJA. 2013. Novi Sad.
- Duhaček, D. i Savić, O. (ur.) 2002. ZATOČENICI ZLA – ZAVEŠTANJE HANE ARENT, Beograd.
- Džat, T. 2011. TEŠKO ZEMLJI, Beograd.
- Dorđević, M. (prir.). 2003. SRPSKA KONZERVATIVNA MISAO, Beograd.
- Edsel, R. M. i Viter, B. 2014. OPERACIJA: ČUVARI NASLEĐA, Beograd.
- Gudac, Ž. 1993. NACIZAM u: FAŠIZAM u: ENCIKLOPEDIJA POLITIČKE KULTURE, Beograd.
- Hilberg, R. 2001. ZLOČINCI, ŽRTVE, POSMATRAČI – Jevrejska katastrofa 1933–1945, Beograd.
- Karge, H. 2014. SEĆANJE U KAMENU – OKAMENJENO SEĆANJE? Beograd.
- Kuhn, R. 1976. OBLICI GRAĐANSKE VLADAVINE – LIBERALIZAM I FAŠIZAM, Beograd.

Literatura:

- G. Aly. 2012. HITLEROVA SOCIJALNA DRŽAVA – Pljačka, rasni rat i nacionalni socijalizam, Zagreb
- ANTIFAŠIZAM, AVNOJ, AUTONOMIJA – Zbornik radova, Novi Sad
- H. Arent. 1998. IZVORI TOTALITARIZMA, Beograd
2000. EICHMANN U JERUSALIMU – IZVEŠTAJ O BANALNOSTI ZLA, Beograd
- J. Byford. 2005. POTISKIVANJE I PORICANJE ANTISEMITIZMA. Sećanje na vladiku Nikolaja Velimirovića u savremenoj srpskoj pravoslavnoj kulturi, Beograd
2011. STARO SAJMIŠTE – Mesto sećanja, sporenja i zaborava, Beograd
- DANI STRADANJA – DANI NADANJA. 2013. Novi Sad
- D. Duhaček i O. Savić (ur.). 2002. ZATOČENICI ZLA – ZAVEŠTANJE HANE ARENT, Beograd
- M. Đorđević (prir.). 2003. SRPSKA KONZERVATIVNA MISAO, Beograd
- T. Džat. 2011. TEŠKO ZEMLJI, Beograd
- R. M. Edsel i B. Viter. 2014. OPERACIJA: ČUVARI NASLEĐA, Beograd.
- Ž. Gudac. 1993. NACIZAM u: FAŠIZAM u: ENCIKLOPEDIJA POLITIČKE KULTURE, Beograd
- R. Hilberg. 2001. ZLOČINCI, ŽRTVE, POSMATRAČI – Jevrejska katastrofa 1933-1945, Beograd
- H. Karge. 2014. SEĆANJE U KAMENU – OKAMENJENO SEĆANJE? Beograd
- R. Kuhn. 1976. OBLICI GRAĐANSKE VLADAVINE LIBERALIZAM I FAŠIZAM, Beograd

Kuljić, T. 2002. PREVLADAVANJE PROŠLOSTI – Uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka, Beograd.

Milosavljević, O. 2002. U TRADICIJI NACIONALIZMA. Ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o „nama” i „drugima”, Beograd \.

Nolte, E. 1976. FAŠIZAM U SVOJOJ EPOHI, Beograd.

Pavlović, S. K. 2009. HITLEROV NOVI ANTIPOREDAK – Drugi svetski rat u Jugoslaviji, Beograd.

Pejn, S. G. 2009. FAŠIZAM u: ENCIKLOPEDIJA DRUŠTVENIH NAUKA, Beograd.

2006. POTISNUTA ISTINA. – Kolaboracija u Srbiji 1941–1944, Beograd.

Prpić, I. 1990. FAŠIZAM/NACIONALSOCIJALIZAM u: LEKSIKON TEMELJNIH POJMOVA POLITIKE, Zagreb.

Radosavljević, D. 2001. ELITE I TRANSFORMACIJA, Novi Sad.

2010a. SAVREMENICI FAŠIZMA 1. Precepcija fašizma u beogradskoj javnosti 1933–1941, Beograd.

2010b. SAVREMENICI FAŠIZMA 2. Jugoslavija u okruženju 1933–1941, Beograd.

Sekelj, L. 1993. ANTISEMITIZAM u: FAŠIZAM u: ENCIKLOPEDIJA POLITIČKE KULTURE, Beograd.

2013b. SRPSKI INTELEKTUALCI I RAZBIJANJE JUGOSLAVIJE u: ANTIFAŠIZAM, AVNOJ, AUTONOMIJA, Novi Sad.

Stanovčić V. 1993. FAŠIZAM u: ENCIKLOPEDIJA POLITIČKE KULTURE, Beograd.

Todorić, G. 2013. MEĐUNARODNI DAN SEĆANJA NA ŽRTVE I HEROJE HOLOKAUSTA (rukopis), Novi Sad.

Valentini, F. 1982. MODERNA POLITIČKA MISAO, Zagreb.

T. Kuljić. 2002. PREVLADAVANJE PROŠLOSTI – Uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka, Beograd

O. Milosavljević. 2002. U TRADICIJI NACIONALIZMA. Ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o “nama” i “drugima”, Beograd

2006. POTISNUTA ISTINA. – Kolaboracija u Srbiji 1941–1944, Beograd

2010a. SAVREMENICI FAŠIZMA 1. Precepcija fašizma u beogradskoj javnosti 1933–1941, Beograd

2010b. SAVREMENICI FAŠIZMA 2. Jugoslavija u okruženju 1933–1941, Beograd

E. Nolte. 1976. FAŠIZAM U SVOJOJ EPOHI, Beograd

S. K. Pavlović. 2009. HITLEROV NOVI ANTIPOREDAK – Drugi svetski rat u Jugoslaviji, Beograd

S. G. Pejn. 2009. FAŠIZAM u: ENCIKLOPEDIJA DRUŠTVENIH NAUKA, Beograd

I. Prpić. 1990. FAŠIZAM/NACIONALSOCIJALIZAM u: LEKSIKON TEMELJNIH POJMOVA POLITIKE, Zagreb

D. Radosavljević. 2001. ELITE I TRANSFORMACIJA, Novi Sad

2013a. ZNANJEM PROTIV SILA MRAKA, u: DANI STRADANJA – DANI NADANJA, Novi Sad

2013b. SRPSKI INTELEKTUALCI I RAZBIJANJE JUGOSLAVIJE, u: ANTIFAŠIZAM, AVNOJ, AUTONOMIJA, Novi Sad

L. Sekelj. 1993. ANTISEMITIZAM u: FAŠIZAM u: ENCIKLOPEDIJA POLITIČKE KULTURE, Beograd

V. Stanovčić. 1993. FAŠIZAM u: ENCIKLOPEDIJA POLITIČKE KULTURE, Beograd

G. Todorić. 2013. MEĐUNARODNI DAN SEĆANJA NA ŽRTVE I HEROJE HOLOKAUSTA (rukopis), Novi Sad

Vistrič, R. S. 2004. HITLER I HOLOKAUST, Beograd.
2013a. ZNANJEM PROTIV SILA MRAKA u: DANI
STRADANJA – DANI NADANJA, Novi Sad.
Zundhausen, H. 2009. ISTORIJA SRBIJE OD 19. DO
21. VEKA, Beograd.

F. Valentini. 1982. MODERNA POLITIČKA MISAO,
Zagreb
R. S. Vistrič. 2004. HITLER I HOLOKAUST, Beograd
H. Zundhausen. 2009. ISTORIJA SRBIJE OD 19. DO
21. VEKA, Beograd

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

341.485(=411.16)(497.113 Subotica)(082)
94(497.113 Subotica)⁹1941/1945⁹(082)

КОНФЕРЕНЦИЈА 70 година од холокауста у Суботици (2014 ;
Суботица)

Konferencija 70 godina od holokausta u Subotici, [12.
april 2014. godine, Subotica] = Konferencia 70 évvel a
Szabadkai holokauszt után / [prevod Viktorija Šimon Vuletić,
Dévavári Zoltán]. - Subotica : Jevrejska opština, 2014
(Szabadka : Grafoprodukt). - 131 str. : ilustr. ; 21 cm

Tekst uporedo na srp. i mađ. jeziku. - Tiraž 500. -
Bibliografija uz svaki rad.

ISBN 978-86-87621-06-0

a) Холокауст - Јевреји - Суботица - Зборници b) Суботица
- Историја - 1941-1945 - Зборници
COBISS.SR-ID 292755719

